

BİNGÖL ISSN: 2147-5679
2019/2
ÜNİVERSİTESİ
YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ
DERGİSİ Yıl/Year:5 Cilt/Volume:5 Sayı/Issue:10

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ
Yıl/Year:5 Cilt/Volume:5 Sayı/Issue:10

2019/2
ISSN: 2147-5679

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ
BİNGÖL 2019

BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ

Yıl/Year:5 Cilt/Volume:5 Sayı/Issue:10

ISSN: 2147-5679

Sahibi / Owner

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Adına
Doç. Dr. Abdulnasır SÜT

Editörler / Editors

Öğr. Gör. Murat VAROL
Öğr. Gör. Şerif GÜZEL

Dergi Sekreteryası ve İletişim /

Secretary of Journal and Communication:

Enstitü Sekreteri Sadrettin BEKİ

Dergi Tasarım ve Uygulama / Magazine Design

Şemal Medya Tasarım Ofisi

Dergi Yazışma Adresi / Correspondence Address

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Müdürlüğü, 12100-Bingöl

Telefon: 0426 216 00 42

Faks: 0426 216 00 42

Enstitü e-posta: yasayandillerenst@bingol.edu.tr

Dergi e-posta: bingolyasayandiller@gmail.com

Basım Yeri / Place of Publication

Enes Basın Yayın Matbaacılık Ltd. Şti.

Maltepe Mah. Litros Yolu Sok.

Fatih Sanayi Sitesi, No: 12/210,

Zeytinburnu/İstanbul

Tel: 0 212 501 47 63

Yayın Kurulu ve Danışma Kurulu
Editorial Board and Advisory Board

Prof. Dr. Abdulaziz BEKİ
Prof. Dr. Abdulaziz HATİP
Prof. Dr. Abdullah KIRAN
Prof. Dr. Abdullah ÖNALAN
Prof. Dr. Edip ÇAĞMAR
Prof. Dr. Hasan ÇİÇEK
Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ
Prof. Dr. Hasan TANRIVERDİ
Prof. Dr. Mehmet BARCA
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ
Prof. Dr. Nesim DORU
Prof. Dr. Nusrettin BOLELLİ
Prof. Dr. Orhan BAŞARAN
Doç. Dr. Abdulcebbar KAVAK
Doç. Dr. Abdurrahim ALKIŞ
Doç. Dr. Abdülhadi TİMURTAŞ
Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN
Doç. Dr. Hayrettin KIZIL
Doç. Dr. İbrahim USTA
Doç. Dr. Mehmet BİLEN
Doç. Dr. Metin YİĞİT
Doç. Dr. Mustafa AGÂH
Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Doç. Dr. M. Zahir ERTEKİN
Doç. Dr. Vecihi SÖNMEZ
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KAYINTU
Dr. Öğr. Üyesi Ayhan TEK
Dr. Öğr. Üyesi Bedrettin BASUĞUY
Dr. Öğr. Üyesi Canser KARDAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Hemin OMAR AHMAD
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YAZICI
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ASLAN
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa GÜNERİGÖK
Dr. Öğr. Üyesi Yusuf AYDOĞDU
Assist. Prof. Dr. Yadgar Rasool

- Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi yılda 2 kez yayımlanan, ulusal hakemli bilimsel bir dergidir.
- Yayımlanan yazıların her türlü hukukî ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Derginin her hakkı saklıdır. Dergide yayımlanan yazılar kaynak gösterilmeksizin kullanılamaz.

Bu Sayının Hakemleri

Doç. Dr. M. Zahir ERTEKİN-Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hayreddin KIZIL-Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hemin Omar AHMAD-Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi M. Emin BARS-Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fevzi RENÇBER-Şırnak Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Yusuf AYDOĞDU-Bingöl Üniversitesi
Assist Prof. Sherwan Hussen Hamed-Raperin Üniversitesi
Öğr. Gör. Ayhan YILDIZ-Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Zafer AÇAR

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN.....7-8

**“DİL KAFANIN BELASIDIR”
(ORTAK ATASÖZLERİNİN HİKÂYELERİ 8:
FARSÎ-KURMANCÎ-ZAZAKÎ-TÜRKÇE)**

Hasan ÇİFTÇİ.....9-30

**GUHERÎNA ZIMAN Û TESÎRA WÊ LI SER AXAFTINA ROJANE
DI PÊBENDA KONTAKTA ZIMANAN DE - HERÊMA WANÊ**

M. Zahir ERTEKÎN, Zafer AÇAR 31-46

“DI”YA KIRPANDINÊ/TEKÎDÊ DI KURMANCÎ DE

Hayreddin KIZIL.....47-74

**KÛRT HALK HEKİMLİĞİ, TEDAVİ YÖNTEMLERİ
VE OCAKLIK KÛLTÜRÜ: ADIYAMAN ÖRNEĞİ**

Tekin ÇİFÇİ75-100

ŞÊWAZA BERHEMÊN FEQÎYÊ TEYRAN

Perwiz Cîhanî.....101-122

پێوانه‌ی واتای کار به پێی تیوری ئۆزگۆد

د.خه‌سرو ئه‌حمه‌د ره‌سول.....123-135

EDİTÖRDEN...

Değerli Okurlar!

2019 yılının ikinci sayısı olan 10. sayıyla sizlerin karşısında olmanın gururunu yaşıyoruz. Kıymetli okuyucular bu sayıyla beraber 5. yılımızı da tamamlamış olacağız. Derginin bu sayısına kadar her konuda emeği geçen arkadaşları yâd edip teşekkürlerimizi bildirmek isteriz. 10. sayıda ikisi Türkçe üçü Kürtçe ve bir de Soranca olmak üzere toplam altı makale yer almaktadır.

Bu sayının ilk makalesi, Hasan ÇİFTÇİ'nin "*Dil Kafanın Belasıdır*" (*Ortak Atasözlerinin Hikâyeleri 8: Farsî-Kurmançî-Zazakî-Türkçe*) adlı seri şeklinde yazdığı makalelerin sekizincisi oluşturmaktadır. İçerisinde farklı dillerden (Farsça, Kürtçe, Zazaca ve Türkçe) ama aynı veya benzer temalı hikâye ve atasözleri yer almaktadır. Bu makalede sivri dilin veya acı sözün, yeri ve zamanı olmadığı halde dilden veya ağızdan çıkan lüzumsuz söylemin, sahibine verdiği zarar veya sahibinin başına açtığı sıkıntılar üzerinde durulmuştur.

İkinci makale, *Guherîna Ziman û Tesîra Wê li ser Axaftina Rojane di Pêbenda Kontakta Zimanan de - Herêma Wanê* başlıklı olup Zafer AÇAR ve doktora tez danışmanı M. Zahir ERTEKİN tarafından kaleme alınmıştır. Bu makale aynı zamanda AÇAR'ın kendi tezinden yararlanılarak hazırlanmış olduğu bir çalışma olup sosyo-linguistik anlamda Van ili örneğinde önemli veriler ortaya koymaktadır. Günlük konuşma dilinde Türkçe ve Kürtçe'nin etkileşiminin günlük konuşmaya olan yansımalarını ve yol açtığı sorunları konu edinmiştir.

Üçüncü makale Hayreddin KIZIL'ın hazırladığı "*Di*" ya *Kirpandinê di Kurmançî de* başlıklı çalışmadır. Bu çalışma, dilbilim alanında hazırlanmış olup morfolojik açıdan "di" morfemini konu edinmiştir. Yazarımız bunun için klasik eserlerden yararlanmış ve klasik eserlerin daha iyi anlaşılmasında önemli bir rol oynayacağı kanaatini taşımaktadır.

Dördüncü makale Tekin ÇİFÇİ'nin doktora tezinden yararlanarak hazırladığı, *Kürt Halk Hekimliği, Tedavi Yöntemleri ve Ocaklık Kültürü: Adıyaman Örneği* başlıklı makaledir. Makalenin birinci bölümünde, Adıyaman bölgesindeki halk hekimliği, bu bölgedeki bazı hastalıklar ve bunların tedavi yöntemleri üzerinde durulmaktadır. Makalenin ikinci bölümünde ise Adıyaman'daki ocaklık kültürü incelenmektedir.

Perwiz Cihani'nin hazırladığı beşinci makale, *Şêwaza Berhemên Feqîyê Teyran* isimli olup Feqî'nin şiir tarzını konu edinmektedir. Bildiğimiz gibi Feqîyê Teyran klasik dönem Kürt şairlerinden olup sade ve halk edebiyatı temalı şiirleriyle bilinir.

Yazar, bu şairimizin kendine has bir stile sahip olduğunu ve tarzının ondan sonraki şairleri de etkilediğini ve bu şairlerin şiir yazma yöntemlerinde ondan ilham aldığı sonucuna vardığını dile getirmektedir.

Son olarak Xesro Ehmed RESUL'ün, *Osgord Teorisine Göre Fiil Anlamını Ölçme / پيوانه‌ی واتای کار به پيی تیوری ئوزگورد* adlı altıncı makalesi yer almaktadır. Bu çalışmada yazar, dilbilimci Osgord'un fiil ölçümü üzerine görüşlerinden yararlanarak anlamı ölçmenin amaçları, fiil anlamı ve anlam bilimsel ilişkileri ölçme, etkisine göre fiil ölçümü, cümle analizi ve öğelerinin tanımlanması gibi konulara değinmiştir.

Busayıda emeği ve katkısı geçen herkese teşekkürlerimizi bildirir ve okuyucularımıza iyi okumalar dileriz.

“DİL KAFANIN BELASIDIR” (ORTAK ATASÖZLERİNİN HİKÂYELERİ 8: FARSÎ-KURMANCÎ-ZAZAKÎ-TÜRKÇE) (Stories of Common Proverbs 8: Persian-Kurmanji-Zazakî-Turkish)

Hasan ÇİFTÇİ¹

Özet

Bu makale karşılaştırmalı halk edebiyatıyla ilgilidir. Ortadoğu halklarının dillerinden Farsça, Kurmancî ve Zazakî’de ortak atasözlerinin hikâyelerini ve kaynaklarını konu edinmektedir. Yer yer atasözleriyle ortak olan Arapça ve Türkçe atasözlerine de yer verilecektir.

Atasözleri halkların tarihi süreçte şekillenen yaşam biçimini, adet ve geleneklerini ifade eden yasalar hükmündedir. Atasözleri yüzyılların geçmesiyle şekillenir ve toplumun ahlâkî, dinî ve dünyevî değerlerini ifade ederler. Toplumun tarihsel kültürünü kuşaktan kuşağa aktarırlar.

Bu makale ve aynı konuyla ilgili seri halde yayımlanacak diğer makaleler adı geçen Müslüman halkların düşünsel, dilsel ve kültürel ortak değerlerine de ışık tutacaktır.

Anahtar kelimeler: Atasözlerinin hikâyeleri, ortak atasözleri, Farsça, Kurmancî, Zazakî atasözleri.

Abstract

This article is about comparative folk literature. It deals with the story of the common resources of the languages of the ancient peoples of the Middle East such as Persian, Kurmanji and Zazakî. It will partly touch on the common Arabic and Turkish proverbs

Proverbs are the rules that express lifestyles, customs and traditions of the peoples which are formed along the centuries. Proverbs are shaped by the passing of centuries and they express moral, religious and worldly values of

1 Prof.Dr., Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi.

the society. They transfer the historical culture of the society from generation to generation.

This article and other articles which are going to be published on the same subject in series will enlighten intellectual, linguistic and cultural common values of the Muslim peoples.

Keywords: the story of proverbs, common sayings, Persian, Kurmanji, Zazakî, Turkish

Giriş

Bu makale, seri halde yayımlanmakta olan Kurmancî, Zazakî ve Farsî ortak atasözleriyle ilgili makalelerin sekizincisidir. Diğerleri daha önce Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi'nin önceki sayılarında yayımlanmış ve konu, düşünce (anlam) ve biçim açısından ayrıntılı şekilde analiz edilmişti. Daha önce yayımlanan bu serinin bir makalesinde *dilin veya acı ve kırıcı sözün muhatabında açtığı yara ve oluşturduğu tahribatla* ilgili İslâm milletleri kültüründe ortak olan bazı atasözleri ve ilgili hikâyelere yer verilmişti.

Bu makalede de *sivri dilin* veya *acı sözün* ve yeri ve zamanı olmadığı halde dilden veya ağızdan çıkan luzümsüz söylemin sahibine verdiği zarar veya sahibinin başına açtığı sıkıntılarla ilgili bazı ortak deyimler ve atasözleri üzerinde durulacaktır. Konuyla ilgili *meselin temsili* niteliğinde derlenen hikâyeler de verilecektir.

Dilin belâsını/ cezasını çekmek deyiminin daha doğrusu bu deyim barındırdığı anlamda, dilin sahibine verdiği acı ve zararın en somut örneklerini bazı hicivci şairlerin hayatlarında görmek mümkündür. Şair ve yazarın dili, kalemidir. Şairin kalemi, dolayısıyla dili tarih boyunca kendisine büyük ödüller ve inamlar kazandırdığı gibi, boynunun vurulmasına veya dilinin kesilmesine varıncaya kadar en ağır cezalara maruz kalmasına da sebep olmuştur. Hem Arap hem Fars hem Türk edebiyatları tarihinde *sivri* ve *hicivci dillerinin* bedelini ağır biçimde ödeyen şairleri görmek mümkündür.

Fars edebiyatında, Gazneli dönemi methiye şairi Melikuşşu'âra Unsurî (öl.431/1039), Sultan Mahmud (öl. 421/1030)'un maşuku Ayâz'ı öven bir dördlük karşılığında şiirin içinden çıktığı ağızını dolduracak kadar altın ödül alırken, aynı dönem Şehname şairi Firdevsî (öl. 411/1020), Sultan Mahmud'u hicvetmesi nedeniyle hayatının sonuna kadar kaçıp gizlenmek zorunda kaldı.²

Arap edebiyatı Câhiliyye dönemi Muallaka şairi Tarafa b. 'Abd (ö. M. 569)'in hicivci dili sebebiyle öldürüldüğü kaydedilmiştir.³ İran asıllı Mevâlî'den Arap

2 Bk. Hasan Çiftçi, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı Yayınları Ankara 2002.157 vd.

3 Bk. Çiftçi, s. 9.

şair Beşşâr B. Burd (katl. 167/783), arapları ve bihassa Abbasî halifesi Mehdî (öl. 169/785)'yi şarap içmek ve eğlenceye düşkün olmakla hicvedince, onun emriyle suda boğduruldu.⁴ İbnu'r-Rûmî (katl. 283/896), hicivci sivri dili sebebiyle zehirletilerek hayatına son verildiği kaydedilir.⁵

Türk edebiyatında şair Nefî (katl. 1635) ve çağdaşı Mantıkî, Hayâtî vb. bazı Osmanlı şairleri hicivci dillerinin çezasını canlarıyla ödediler.⁶

Hicivci dilleri sebebiyle dilleri kesilen, hapis yatan, sürgün edilen, linç edilmek istenen şairler de vardır. Maksudı aşacağı ve sonraki makalede *dilini kesmek* deyimini üzerinde durulacağı için onlara işaret edilmedi.⁷

Düşünülmeyen, tartılıp biçilmeden ve sonunun nereye varacağı kestirilmeden dille söylenen ısırtıcı ve kötü veya gereksiz söz, kabzası ortada bulunan iki uçlu hançere benzer. Bu hançerin bir ucu muhataba zarar verirken öbür ucu da çok defa dilin veya sözün sahibine zarar verir. Sosyal hayatın deneyimleri sonucu bu konuyla ilgili birçok deyim ve atasözü ortaya çıkmıştır. Söz konusu deyim ve atasözlerinde formel olarak *dil* ve *ağız* gibi organlar anılmakla birlikte mecaz olarak parçanın zikrinden amaç bütündür ve dolayısıyla bu organların sahibinin kişiliğidir.

I.İlgili Deyimler

a) Zazakîde Yer Alan Konu ile İlgili Deyimler:

- **Feke çepel/Fekçepel:** Ağzı bozuk, küfürbaz.
- **Fekbelas (Fekbelas):** Boş boğaz, geveze.
- **Fekpis:** Ağzı bozuk, küfürbaz.
- **Fek cı eştuş:** İftira atmak; birini işe bulaştırmak, işe katmak; ısırtık atmak.

4 Çiftçi, s. 16-17.

5 Abbasî döneminde Vezir Hüseyin Kasım b. 'Ubeydullâh, hicivlerinden korktuğu için şairin önüne zehirli bir çörek koyar. Yedikten sonra vezir, "Nereye?" deyince, İbnu'r-Rûmî, "Gönderdiğin yere" der. Vezir "Babama selâm söyler misin?" deyince, şair "Cehenneme gitmiyorum" diyerek karşılık verir. Birkaç gün sonra ölür. Bu hikâyenin uydurulmuş olduğu da söylenir. Çünkü söz konusu vezirin babası şairden sonra ölmüştür. Her halukârda zehirlendiği belirtilir. Bk. Çiftçi, s. 19, 21.

6 Bk. Mustafa Ceylan, *Öldürülen 101 Şair: Araştırma-İnceleme*, Gelişim Sanat: Ankara, 2013, s. 11, 182, 360. Birçok kişiyi hicveden Nefî sonunda "Vezir Bayram Paşa hakkında bir hicviye kaleme aldı. Çarşıda pazarda halk arasında bu hicviye dilden dile dolaşmaya başlayınca Vezir Bayram Paşa, itibarının zedelendiğini Padişah'a ileterek şairin katli için yalvararak izin istemiştir. Padişah, hiciv yazmayacağına dair söz vermesine rağmen sözünde duramayan şairin katli için Vezirine izin vermiştir. Nefî, 1635 yılında, Çavuşbaşı Boynu Eğri tarafından, hicivci dili sebebiyle sarayın odunluğunda kementle boğularak öldürüldü. Cesedi İstanbul Boğazı'ndan denize atıldı. Kimi tarihçiler de O'nun ölümüne sebep olan hicviyesini vezir Bayram Paşa'ya değil de, adeta dostu olan Padişah'a yazdığını ve o yüzden öldürüldüğünü not düşerler..." Bk. Aynı eser, s. 8-12.

7 Bk. Çiftçi, s. 59, 63, 121, 151, 155, 165, 229, 320.

- **Fek ci erzene / Fek ci eştiş:** Birine laf atmak; birini kötölemek, çekiştirmek; birine musallat olmak, başına bela olmak.
- **Fek ra adir vareyene/ vareyîş:** Çok öfkeli konuşmak; ağır sözler söylemek.
- **Ziwanderg:** Dili uzun, geveze, saygısız.
- **Ziwanderg biyayîş:** Dili uzun olmak; dili uzamak; geveze, saygısız olmak.
- **Ziwan derg kerdiş / Ziwandergê kerîş:** Birine dil uzatmak; birine saygısızlık/edepsizlik etmek.
- **Ziwanê xwe derg kerdene:** Kötü konuşmak; saygısızlık/edepsizlik etmek; inatçı olmak.
- **Bê âr:** Zazakî ve Kurmançî'de bu tabir *arsız, utanmaz, hayâsız, uslanmaz* ve bilhassa ilerde verilecek bazı hikâyelerde *dilini tutamayan, dili uzun* anlamında da kullanılır.⁸

b) Kurmançîde Yer Alan Konu ile İlgili Bazı Deyimler:

- **Devdürêj:** Çenesi düşük, lafazan, geveze, ukala, küstah.
- **Devavêtin/ Dev avêtin:** Sataşmak, laf atmak, sarkıntılık etmek.
- **Devbelaş:** Boşboğaz, geveze; sır saklamayan kimse.
- **Devçepel/ Devpîs:** Ağzı bozuk, ağzı pis, küfürbaz, sövmeyi huy edinmiş kimse.
- **Ziman avitin:** Birine sataşmak, dil uzatmak, sarkıntılık etmek; tariz etmek, tarizde bulunmak, birine sözle sarkıntılık etmek.
- **Zimancepel:** Ağzı bozuk; dili uzun, dili zifir, inciti sözler söyleyen.
- **Zimandirêj:** Dili uzun; saygısızca karşılık veren; incitici söz söyleyen; ukela, geveze.
- **Zimandirêj buîn:** Dili uzamak; saygısızca karşılık vermek; inciti söz söylemek; ukela, geveze olmak.
- **Ziman dirêj kirin/ Zimandirêjî kirin:** Birine dil uzatmak; saygısızca karşılık vermek; inciti söz söylemek; ukela, geveze olmak.
- **Zimanpîs:** Ağzı bozuk kimse, kayış dili, küfürbaz
- **Zimanreş:** Ağzı bozuk, küfürbaz kimse.

8 Bk. Zılfî Selcan, Qese u Qesê Vırênu Leksikon, Dersim 2013, s. 159-161, 522-523; Roşan Lezgîn, *Ferhengê îdyomanê Kirdkî (Zazakî)*, Roşna, Diyarbakır 2017, s. 98-99, 296-297; Musa Canpolat, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2006, s. 279; Rosan Hayıg, *Zazaca-Türkçe Sözlük ve Türkçe-Zazaca Sözcük Lişesi (Çermik-Çüngüş-Siverek-Gerger Bölgeleri)*, Giriş ve Ekler, Brigitte Werner, İstanbul 2012, 102-103.

Not: İmla farkı bu kaynakların farklı imlaya sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

- **Zimantal:** Ağzı bozuk
- **Zimantûj:** Sivri dilli, keskin dilli.
- **Ziman lê qut kirin:** Dilini kesmek; sözünü kesmek.
- **Zimano leqo seriyo teqo:** Dili pek olmayanın başı rahat olmaz.⁹

c) Farsçada Konu ile İlgili Bazı Deyimler:

• دهان لُق:

Dehân-ê leq: Ağzı gevşek; sır saklamayan.

• دهان دریده:

Dehân-derîde: Ağzı bozuk, küfürbaz, hayâsızca konuşan.

• دهن پاره

Dehen-pâre: Ağzı bozuk, küfürbaz.

• زبان بر (به، فرا) کسی دراز کردن:

Zebân ber (be, ferâ) kesî dırâz kerdên: Birini eleştirmek, serzenişte bulunmak; birine dil uzatmak.

• زبان تلخ:

Zebân-ê telx: Kaba/acı ve ısırtıcı söz

• زبان دراز

Zebân-dırâz: Dili uzun, geveze, saygısız

• زبان درازی کردن

Zebân-dırâzî kerdên: Dil uzatmak; uygunsuz ve başına iş açacak şekilde konuşmak.

• زبان سرخ

Zebân-ê surx: Pembe dil/ Sivri dil; küstahça ve pervasızca söz söyleyen.¹⁰

d) Türkçede Konu ile İlgili Bazı Deyimler:

- **Ağzı bozuk:** Ağzı kötü; söz söylemeyi, sövüp saymayı alışkanlık haline getirmiş olan kimse; küfürbaz kimse.
- **Ağzı pis:** Küfüre, açık saçık konuşmaya alışmış olan (kimse), pis ağızlı.
- **Ağzından ateş püskürmek:** Çok öfkeli olmak; ağır sözler söylemek.¹¹

9 Bunlar ve başka Kurmancî deyimler için bk. Zana Farqînî, *Fehenga Kurdî-Tirkî / Kürtçe – Türkçe Sözlük*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları 2004, s. 501, 504, 2123-2114; Bk. D. İzoli, *Ferheng: Kurdi-Tirki/Türkçe Kürtçe*, Deng Yayınları 2012, s.120; Şêxmûs Aslan, *Fehenga Biwêjan*, Amed 2005, 101-104.334-335.

Not: İmla farkı bu kaynakların farklı imlaya sahip olmasından kaynaklanmaktadır.

10 A. Naci Tokmak, *Farsça-Türkçe Ortak Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1995, 140-141, 153-154; Hasan-ê Enverî, *Ferheng-ê Kinâyât-ê Soxen*, Tahran Soxen, 1383 hş, I, 755-757, 839-842. İlave olarak bk. Ali Ekber Dihxodâ, Luğetnâme'sinde "Zebân" ile "Dihân" maddelerine.

11 Hikâyesi ileride gelecek.

- **Ağzından ateş/od çıkmak/saçmak:** Bir durum kişi hakkında tehditkâr konuşmak; çok öfkelenmiş bir durumda konuşmak.
- **Dili bir karış/dili pabuç kadar/dili kürek kadar:** Her söze saygısızca cevap veren, hiçbir sözün altında kalmayan kimseler için söylenir.
- **Dil uzatmak:** Bir kimse hakkında kötü sözler söylemek.
- **Dili uzun:** Başkalarını incitecek şeyler söyleyen, küstahça, saygısızca konuşan kimse.
- **Dili uzamak:** Haddini aşıp cüretkârane konuşmak.
- **Dilin/ Dilinin belâsını çekmek:** Dilini tutamaması yüzünden zarar görmek.
- **Diliyle sokmak:** Sert ve kırcı konuşup karşısındakini incitmek; zehir gibi sözler söylemek.¹²
- **Dilin cezasını/ belâsını çekmek:** Bahsettiği şeyler sebebiyle zarar görmek; edebe aykırı konuşmaları ve cehaleti nedeniyle sıkıntı çekmek.¹³

II. Zazakî, Kurmancî, Türkçe, Farsça ve Arapça Bazı Ortak Atasözleri

Konuyla ilgili verilecek Zazakî, Kurmancî, Farsî ve Arabî atasözlerinin orijinallerinin karşısında denk düşen Türkçe atasözleri verilecektir.

a) Zazaki İlgili Atasözleri:

- Her kes ve fekê ho bela sarê ho vînenî. // T: *Ağızdan çıkan başa değer.*
- Dostê to ki, zonê tuyo dîsmênê to ki zonê tuyo. // T: *Dil var bal getirir, dil var bela./ Dil insanın düşmanıdır./ Dil kafanın belasıdır.*
- Zon, sari rê belao.// T: *Dil kafanın belasıdır.*
- Zonê isonî, sarê isonî fino bela.// T: *Dilinin belasından aklını koru.*
- Zon insani hem dosto, hem ki dîsmêno.// T: *Dil var bal getirir, dil var bela./ Dil insanın düşmanıdır.*
- Zîwan merdîm belayê sarê merdîmo.// T: *Dil kafanın belasıdır.*
- Qala xîrav yê wayêr a.// T: *Kötü söz, kalp akçe sahibinindir.*
- Qesê feki sarî râ belao.// T: *Dil kafanın belasıdır.*
- Zîwan leq, sere teq./ Zîwan leq leq, sare teq req./ Zîwano leqleq, sereyo teqreq.// T: *Ağızdan çıkan başa değer.*

12 Bk. Necmi Akyalçın, *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri Deyimlerimiz*, Ankara 2012, 57; İlhan Ayverdi, *Misallî Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, İstanbul 2010, “ağız” ve “dil” maddelerine; H. Hüseyin Ünlü, *Deyimler ve Kelime gurupları Sözlüğü*, ts. İlgili maddeler: Akyalçın, *Türkçemizin Anlamsal Zenginliği Deyimlerimiz*, ilgili maddeler.

13 Hikâyesi ileride gelecek.

- Ziwanê derg darkotekê serê wayerê xo yo.// T: *Ağızdan çıkan başa değer.*¹⁴

b) Kurmancî İlgili Atasözleri:

- Gotina xirab ya xwediyê xwe ye.// T: *Kötü söz, sahibinindir.*
- Zimanê dirêj bela/ edûyê serî ye.// T: *Dili uzun olanın başı dertten kurtulmaz./ Dil insanın düşmanıdır.// T: Dil kafanın belasıdır.*
- Ziman daqoqê serî ye.// T: *Ağızdan çıkan başa değer.*
- Ziman him dost e, him dijmin e.// Ziman him yar e, him neyar e.// T: *Dil var bal getirir, dil var bela.// T: Dil insanın düşmanıdır.*
- Zimân lê bi-gare, ser be rahate.// T: *Dil sükût ederse, baş selamet bulur./ Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*
- Çi bi serî mera werê, ji dev û zimanî mera ye./ Çi bikê, dev û zimanê dirêj dikê.// T: *Kişinin başına gelen, kendi ağzından çıkandır. Dili uzun olanın başı dertten kurtulmaz.*
- Zimanê dirêj, darkutê serê xwediyê xwe ye. // T: *Bülbülün çektiği dil belâsı./ Ağızdan çıkan başa değer.*

Ziman go: Leq, serî go: Teq./ Zimano leq û leq, seriyo teq û req. // T: *Ağızdan çıkan başa değer.*¹⁵

c) Farsça İlgili Atasözleri:

Burada önce Farsça atasözlerinin çevrisi, ardından uygun düşen Türkçe atasözü verilecektir.

- زبان بسیار سر بر باد داده است.

Zebân bisyâr ser ber-bâd dâde-est.

Dil, çok kelleyi yele vermiş.// T: *Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*

- زبان بد. بلای جان / بلای سر است.

Zebân-ê bed, belâ-yê cân/ belâ-yê ser-est.

Sivri dil, canın/ başın belasıdır. T: *Dili uzun olanın başı dertten kurtulmaz./ Dil insanın düşmanıdır./ Dil kafanın belasıdır.*

- زبان پاسبان سر است.

14 Selcan, s. 159-161, 522-523; Lezgîn, s. 98-99, 296-297; Canpolat, s. 279; Said Verroj, <http://kovarabir.com/seid-verroj-vateye-verenan-e-dimili-zazaki/> (Erişim: 27.12.2019/16:37)

15 Bu atasözleri için bk. Bîlal Hesen, *Ji Wêjeya Gel: Pend û Peng*, Marburg 2008; Mehmet Oncu, *Gotinên Peşîyan*, İstanbul Kültür Enstitüsü Yayınları 2009; Amed Tigrîs, *6762 Gotinên Peşîyan*, Weşanên Rewşen, Stockholm 2001.

Zebân pâsbân-ê ser-est.

Dil, başın bekçisidir.// T: *Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*

• زبان سر را عدوی خانه زاد است.

Zebân ser-râ 'edû-yê xânegî-est.

Dil başım, doğuştan/evden düşmandır.// T: *Dil insanın düşmandır.*

• زیانتش، با سرش بازی می کند.

Zebâneş, bâ-sereş bâzî mî-koned.

Dili, kellesiyle oynuyor.// *Dilim, dilim dilim olasin; başıma bela olasin./ Dilim senden geldi zulüm.*

• زبان سرخ سرسبز می دهد بر باد.

Zebân-ê surx ser-ê sebz mî-dehed ber-bâd.

Sivri dil, canlı/ yeşilbaşı yele verir.// *Bülbülün çektiği dili belâsıdır./ Dilinin belasından aklım koru.*¹⁶

• زبان است که بلا می آورد، زبان است که پلو می آورد.

Zebân-est ki belâ mî-âvered, zebân-est ki pılû mî-âvered.

Dil var bela getirir; dil var pilav getirir.// T: *Dil var bal getirir, dil var bela./ Dil insanın düşmandır.*

• زبان به سر گفت: «چرا درد می کنی؟» گفت: «اگر تو لال شوی، من درد نمی کنم.»

Zebân be-ser goft: "Çe-râ derd mî-konî?" Goft: "Eger tû lâl şevî, men derd nemî-konem."

Dil başa dedi: "Neden sızlıyorsun?" Dil dedi: "Eğer sen lâl olursan, ben sızlamam."// T: *Dil sükût ederse, baş selamet bulur./ Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*

• حرف بد از زبان بد باشد.

Herf-ê bed ez-zebân-ê bed bâşed.

Kötü söz kötü dilden çıkar. T: *Kötü söz, kalp akçe sahibinindir.*

d) Türkçe İlgili Atasözleri:

- Ağız var, inci döker; ağız var zehir saçar.
- Ağızdan çıkan başa değer.
- Dil adamı vezir de eder rezil de.
- Dili kötü olanın, günü kötü.
- Dilim, seni dilim dilim dileyim, başıma geleni senden bileyim.
- Bülbülün çektiği dil belasıdır.

¹⁶ Hikâyesi ileride gelecek.

- Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.
- Dil selamet, baş selamet.
- Dil insanın düşmanıdır.
- Dil kafanın belasıdır.
- Dilinin belasından aklımı koru.
- Kötü laf kötüden çıkar.
- Kötü söz, kalp akçe sahibinindir.
- Kötü söze “Nereye gidiyorsun?” demişler, “Geldiğim yere dönüyorum” demiş.¹⁷

e) Arapça İlgili Atasözleri:

• آيَاك! أن يضربَ لسانك عنقك.

İyyake! En yedribe lisânuke ‘unuqeke.

Dikkat et! Dilin boynunu vurmasın!// T: *Dilinin belasından aklımı koru.*

• بلاء الإنسان من اللسان.

Belâu’l-insâni mine’l-lisâni.

İnsana bela, dilinden gelir.// T: *Dil kafanın belasıdır./ Dilinin belasından aklım koru.*

• حفظ اللسان راحة الانسان.

Hifzu’l-lisâni râhetu’l-insâni.

İnsanın rahatı, dilini korumakla olur.// T: *Dil esen, baş esen; dildir baş kesen./ Dil selamet baş selamet.*

• رَبِّ رَأْسٍ حَصِيدٌ لِسَانٍ.

Rubbe re’sin hesîdu lisânin.

Birçok kelle, dilin hasadıdır.// T: *Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*

• في اللسان هلاك الإنسان.

Fî’l-lisâni helâku’l-insâni.

İnsanın helaki, dil yüzünden olur.// T: *Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*

• اللسان الطويل يقصر العمر.

El-lisânu’t-tavîlu yuqessiru’l-‘umre.

Dili uzun, ömrü kısaltır. T: *Dilinin belasından aklım koru.*

• لسان عدوى.

17 Bu Türkçe atasözleri için bk. Albayrak, Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2009; Necmi Akyalçın, *Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz-Tanıklı Sözlük*, Ankara 2012.

Lisân 'eduvvî.

• لسانك حصانك، إن صنته صانك.

Lisânuke hisânuke, in sintehu sâneke.

Dilin senin atındır; onu korursan (kontrol edersen) o da seni korur.// T: *Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*

• يارُبُّ ألسنة كالسيوف تقطعُ أعناق أصحابها

Yâ rubbe elsinetin ke's-suyûfi teqti'u e'nâqe eshâbihâ

Birçok dil kılıç gibi; sahiplerinin boynunu vurur.// T: *Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*

• يقول اللسانُ للجوارح كل صباح وكل مساء: «كيف أنتن.» فيقولن: «بخير إن تركتنا.»

Yequ'lu'l-lisânu li'l-cevârihi kulle sebâhin ve kulle mesâ'in: "Keyfe entunne?" fe-yequlne: "Bi-xeyrin in terektenâ."

Dil her sabah ve akşam bütün organlara sorar: "Nasılınsınız?" Organlar der: "Bizi rahat bırakırsan iyiyiz."// T: *Dil sükût ederse, baş selamet bulur./ Dil esen, baş esen; dildir baş kesen.*¹⁸

Verilen örneklerden anlaşıldığı gibi bu konudaki deyim ve atasözlerinin azami kısmının her dört dil ve kültürde hem formel (kullanılan sözcükler ve ifade biçimleri şekil) olarak aynı veya benzer oldukları hem *mecaz*, *kinaye*, *metafor* (*istiare*), *benzetme* (*teşbih*), *cinas* vb. söz sanatları marifetiyle ifade ettikleri anlamları bakımından örtüşükleri görülmektedir.

Sayıları bir hayli fazla olan bu mevzudaki atasözleri ve deyimlerin çeşitli versiyonlarının Türkçe'de, Farsça'da, Kurmancî'de, Zazakî'de ve Arapça'da ortak olduğu görülür. Aynı veya yakın coğrafyaları paylaşan söz konusu kavimlerin kültürlerindeki bu ortak atasözleri ve deyimler onların tarihsel müşterek kültür, inanç, algı ve değerlerini ifade etmektedir.

III. İlgili bazı bazı mesellerin hikâyeleri

a) Zazaki hikâye

Z1.Ziwan Leq, Sere Teq!

[Türkçe özet: Bir kartalla bir kaplumbağa dost olurlar. Kaplumbağa kartala bir iyilik yapmak ister. Uçarken yeryüzündeki hayvanlardan top şeklinde görünen ve alttan boynunu uzatan hayvanın etinin çok lezzetli olduğunu söyler. Kartal havalanır, aşağıya bakar ilkin bir şey görmez ve sonunda kaplumbağanın bu tarife uyduğunu görünce onu pençeleri arasına alarak havalanınca kaplumbağa der: "Ben sana söylemeseydim sen bunu nasıl bilebilirdin? Dil lak lak başa tak

18 Bk. Ebî'l-Fazl b. Ehmed b. Muhammed, en-Nisâbüri el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I-II, (tahkik, Muhammed MuhyuddinAbdu'l-Hamîd), 1955 ve diğer Arapça emsal kitapları.

tak!” Kissanın hissesi olan cümle: *Ziwan leq sere teq!* Dil lak lak, başa tak tak!//
Türkçe: *Ağızdan çıkan başa değer.*]

Hiket: Rojêk yew kesa û helîyêk benî umbazî. Kesa helî ra vana:

- Ti umbazî min î, ez to rî yew holîye bikera.

Helî vano:

- Kerem ke.

Kesa vana:

- Bira ti hela ke asmîn ra firrênî, biewnîye xo ra cêr, tayê heywanî estî, sey gude yê û milê xo derg kenî teber, ti nêzanî çend goşto weş ha zereyê înan de.

Helî vano:

- Mevaje, ez înan ça veyneno?

Kesa vana:

- De werze biffire, çend perr-purrî naşt-daşt ra bigêre, belkî ti biveynî.

Helî ca de firreno, çend perran dano xo ro, ewnêno nat-dotê xo ra, çiyêk nêveyneno. Yeno serê kesa, a heywana ke kesa ey rê tarîf kerda, ewnêno ke kesa bi xo ya. Ca de xo deverdeno kesa ser, keno mîyanê pencanê xo û kesa hewa fînenno.

Kesa vana:

- Bira ti ha se kêni? A ke to hewanaya ez a, umbaza to ya.

Helî vano:

- Ez umbazey-mumbazey ra çiyê nêzano. O goşto weş ke to mi rê vato, ez senî nêwero?!

Kesa vana:

- Lîya eke mi to ra nêvatîn, to ça ra zanayne? Ziwan leq sere teq!¹⁹

b)Kurmanci hikâye

K1.Karwan û Zilamê Zimandirej

[Türkçe özet: Kalabalık bir kervan bir köyden geçerken yol kenarındaki bir evden içmek için su isterler. Ev sahibi kervancılara su verir ve o gece kalıp dinlenmeleri için kervancıbaşını eve buyur eder. Kervancılar teşekkür eder ve yola devam etmek istediklerini söylerler. Ama ev sahibi ısrar edince onlar da kalmaya karar verirler. Kervancıbaşı ev sahibine “Devemi nereye bağlihayım?” der. Ev sahibi kissanın hissesi olan şu cümleyi söyler: “Werin bi zimanê min ve girêbidin! Çi tê sere min ji ber vî zimanê dirêj tê sere min: Getirin şu dilime

19 İrfan Yığit, “Ziwan Leq, Sere Teq!”: <http://www.zazaki.net/haber/ziwan-leq-sere-teq-496.htm> erişim: 17.04.2019 22:09. Aynı hikâye için bk. Siyamend Mirvanî, *Kal Mûsênî Zeydûnû*, Vate: İstanbul 2012, 105-106.

bağlayın! Başıma ne gelirse bu uzun dilimden gelir.” Türkçe: *Dilim, seni dilim dilim dileyim, başıma geleni senden bileyim.*]

Çîrok: Li gûndekî malbeteke gellek belengaz hebû. Rojekî ji rojan rêya kerwan [karwan] dikeve vî gundî, kerwan [karwan] (sih, çil kes hene) têhn (tî) bûne, tîn li derîyê vê malê dixin.

-Em karwan in em ji dûr tîn û rêya me dûr e, em têhn bûne, ku hûn bi xêra xwe qurtek av bidin me, em ê kêfxweş bin.

Xwediyê malê:

-Xwedê ji we razî be, hûn karwan in û rêya we dûre kerem bikin werin hundiru [hundir û] awa xwe vexin, şîva xwe bixwin û nimêja xwe bikin, bêtifaq sibehê bi xêr û silamet ser rêya xwe herin.

Serekê karwên:

-Na mala te ava be, me qebûl kir em ava xwe vexwin, em ê ser rêya xwe herin.

Karwên ava xwe vexwar û rast diçin.

Piştê jina mêrik diqehire. Ji mêrê xwe re dibêje:

-Erê xwelîser, nan nîn e em bixwin. Sêniyek savara me tenê heye, kî yê bixwe kî yê li xwe de. Te ji bo çi got bimînin?

Mêrik:

-Hermet, hema min wîlo got ma hatin hundiru û man, ew ê bibejin “çî zilamekî destvekirî (merd) bû.” Navê min besî min e.

Hê axaftina wî di devê wî de, derî lê dixe.

Serekê karwên:

-Camêr welle xebera te ye, em betiline (westiyane) û rêya me dûr e. Em ê heta sibehê bi bêhna fireh biçin ser rêya xwe.

De ka bibêje em hesp û dewehê (heştir) xwe bi ku derê ve girêbidin.

Mêrik:

-Dimîne sekini û dibêje, werin bi zimanê min ve girêbidin; ji xwe çî tê sere min ji ber vî zimanê dirêj tê sere min.²⁰

d) Farsça Hikâyeler

F1. Pembe dil, sağ başı yele verir!//

Pembe dil, sakın ha, başımı darağacına götürme!

زبان سرخ سر سبز می دهد بر باد!//

زبان سرخ، سرم را به دار نبری!

20 Ayfer Kerborani, “Karwan û Zilamê Zimandirej”, *Folklorê Kurdan*, Sal: 1, Hejmar: 2, Diyarbakır 2015, s. 16. Mardin yöresinden derlenmiştir.

Not: Köşeli parantez içindeki ifadeler şahsıma aittir. H.Ç.

Zebân-ê surx ser-ê sebez mî-dehed ber båd.//

Zebân-ê surx, serem râ be dâr ne-berî!

[Kissanın hissesi: *Pembe dil, sağ başı yele verir!* Yersiz ve zamansız söylenen bir söz, sahibinin canına mal olabilir. Türkçe: *Bülbülün çektiği dili belâsıdır// Dilim seni dilim dilim dileyim, başıma geleni senden bileyim.*]

Hikâye: Derler, bir hırsız gece vakti işini yapmak üzere dolaşmaya çıktı. Yaşlı bir çulhanın evinin açık kapısının önünden geçerken hazin bir ses duydu. Bir de baktı çulha dertli dertli şiir okuyordu. Hırsızın hoşuna gitti. Kendi kendine dedi: Evin içine girip bir köşede bir süre dinleyip bakayım bu adam ne diyor? Karanlıktan da yararlanarak çulhanın başının arkasında durdu. Çulha görülmemiş harika desenlerle ipekten bir kumaş dokuyordu. Arada bir şu cümleyi terennüm edip duruyordu:

-Ey dilim! Beni bağışla ve sırrımı saklı tut; bir aydır sıkıntı çekiyorum; bu ipek kumaş bu gece tamamlanır; yarın halifenin karşısında kendini tut, başımı yele verme!

Hırsız şaşırđı ve oturdu. Çulha tekrar terennüm etti:

-Ey dilim! Başımı yele vermeyesin! Çünkü derler ya, *pembe dil, sağ başı yele verir!*

Çulha nakşettiği her bir ipte dilinden özür dilerdi. Hırsız, dokumacının bütün gece dilinden aynı özrü dilediğine şahit oldu. Kendi kendine dedi: Acaba bunun sırrı nedir ve bu işin sonu nereye varacaktır, diye merakı daha da arttı; hani demişler ya, *Dünyada hâlâ okunmamış çok sûre ve tılsım vardır!* İyisi kumaşı çalmaktan vazgeçeyim, bakalım neler olacak ve bu yaşlı çulhanın dilinden neler çıkacak?

Sabah olunca yaşlı çulha usta, dokumuş olduğu ipek kumaş katladı ve sarayın yolunu tuttu. Hırsız da çaktırmadan yerinden kalktı, ihtiyara selam verdi. O da hırsızın selamını aldı ve hırsız ihtiyarı takip edip gittiler. Çulha yolda da kendi kendine: Ey dilim! Bu gün başımı koru, beni bağışla!

Hırsızın merakı bir kat daha arttı. Acaba bu gün, onun *kılıç gibi dilinden* ne çıkacaktı?

Hilafet sarayına varınca, çulha halifeye saygıda bulunduktan sonra dokuduğu ipek kumaş açtı; halife kumaş inceledi ve dokuması ve desenlerine hayran kaldı; çulhayı takdir etti ve sordu:

-Ey usta! Bu güzel desenli kumaş ne işe yarar?

Yaşlı çulha akılsızca bir cevap verdi:

-Ey Halife! Ferman buyurun bu kumaşı hazineye koysunlar. Halife ölünce tabutuna sarsınlar!

Halife gazaba geldi ve hiddetle bağırdı:

-Başkalarına ders olsun diye, dilini başının arkasına dolayın!

Emretti odun getirdiler, dokunan ipek kumaşı anında ateşe atıp yaktılar.

Tam o sırada yankesici hırsız cesaretle ortaya atıldı ve halifeye yüksek sesle dedi:

-Ey Efendim! Bin yıl yaşa! Müsaade buyurursanız bu çulha ile ilgili iki kelime arz edeceğim; ondan sonra halife istediğini emretsin.

Halife müsaade edince hırsız dedi:

-Ey Halife! Her işte kurtuluş doğruluktur. Ben hırsız bir adamım ve mesleğim yankesiciliktir. *Hırsız ol fakat dürüst ol*, demişler. Dün gece bu çulhanın evinin kapısına yolum düştü; içeri girip arkasında gizlice durdum. Zaman zaman kendi kendine diyordu:

-Ey dilim! Başımı yele vermeyesin! Çünkü derler ya, *Pembe dil, sağ başı yele verir!* Her bir ipten nakış yaparken bunu söyleyip duruyordu. Ben de kendi kendime dedim: İyis, kumaşı çalmaktan vazgeçeyim, görüp bakalım bu çulhanın kılıç gibi dilinden ne çıkacak? Sabah olunca buraya kadar onu izledim ve gördüm ki bu adam kendi diliyle kendini belâya soktu ve *İnsanın dilinin başının bekçisi olduğu*, anlaşıldı. Artık ferman halifenindir.

Halife yankesicinin bu sözlerini dinledikten sonra dedi:

Suphanallah! Allah bir kuluna lütufta bulununca halkın canına ve malına düşman olan bir hırsız, merhametli ve aracı olur. Bu hırsız bilgin bir dost ve bu çulha da akılsız bir düşmandır! Bu çulhanın suçu diline söz geçirememesidir.

Çulhanın kusurunu afetti ve *diline sükût kilidini takmalarını*, emretti. Üstelik çulhaya inam ve ikramda bulundu.

O tecrübeli yankesici hırsızın aracılığıyla çulha canını kurtardı; halife de hırsızı sevdi, tövbe ettirerek kendine nedim yaptı.²¹

F2. Eğer Papağan Dilini Ağzında Tutsaydı;

Kendini Ne Kafeste Bulurdu Ne Tuzakta!

اگر طوطی زبان می بست در کام
نه خود را در قفس دیدی نه در دام!

Eger tûtî zebân mî-best

Ne hod râ der qefes dîdî ne der dâm!

[Kissanın h,sesi: *Eğer papağan dilini ağzında tutsaydı; kendini ne kafeste*

21 Emîn, Hazrâ'î, *Ferhengnâme-ê Emsâl u Hikem-ê Îrânî*, İntisârât-i Nuvîd, Şîrâz 1382 hş., s. 589-90; krş. A. Naci Tokmak, *Farsça-Türkçe Ortak Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1995, s. 154. Hazrâ'î, hikâyeyi Muhammed Heblerûdî'nin, *Kulliyât-ê Câmi 'u 't-temsîl*, Tahran ts., s. 198-201'den nakletmiştir.

bulurdu ne tuzakta! İnsan en çok dilinden sıkıntıya düşer. Türkçe: Bülbülün çektiği dil belası!]

Hikâye: Eski zamanlarda çok hazineleri, sayısız defineleri ve sınırsız gelirleri bulunan bir padişah vardı. Ama son derece temiz ve akıllı, gayet ahlâklı ve görgülü bir oğlundan başka evladı yoktu.

Padişah oğlunu ilim ve edep öğretmek için bilgili bir âlime teslim etti. Âlim adam, rahat ve huzuru kendine yasakladı ve bütün zamanını bu şehzadeye ilim ve edep öğretmeye ayırdı.

Bir gün şehzade dedi:

-Hocam! Nasılsa ilim yurdunun sınırı ve bilgi denizinin dibi görülmez. Siz bana, her iki dünyada da beni kurtaracak bir kelimelik bir öğüt öğretiniz.

Hocası da dedi:

-Ey evlat! Eğer her iki sarayda da kurtulmak istiyorsan, **susmayı** tercih et!

Şehzade hocadan bu sözü duyunca, onu can kulağıyla aldı ve ondan sonra konuşmak için bir daha ağzını açmadı. Kalp diliyle Allah'ı anmakla meşgul oldu.

Oğlunun konuşmadığı haberi padişahın kulağına ulaşınca, yanına geldi. Kendisiyle ne kadar konuşmak istediye bir cevap alamadı. Konuşmadığı için oğlunda bir hastalık ve bir rahatsızlık meydana geldiğini sandı.

Bu sebeple emretti, hekimler toplandı ve gerekli araştırmalardan sonra dediler ki:

-Şehzadenin hastalığı bedenle ilgili değildir. Ava gitmesi gerekir. Eğer onun ruhsal bir hastalığı veya başka bir rahatsızlığı varsa, orada belirgin hale gelip ortaya çıkar.

Padişah ava çıkmaya karar verdi. Hekimleri ve oğlunu da beraber götürdü. Şehzadeyi de bir ata bindirmiş ovada geziyorlardı. Aniden ovanın bir tarafında bir papağan öttü. Padişah, şehzade ve çevresi papağanın sesinin geldiği yöne gittiler. Kendisine yaklaşınca padişah emretti, yakalamak için tuzak kurdular ve padişahın eğitimli şahinini uçurdular. Sonunda yabancı otlar arasına konan papağanı tuzağa düşürüp kafese koydular. Şehzade papağanı, kendi dili yüzünden, yani ötüp ses çıkarmasından dolayı kafese düştüğüne şahit olunca dedi ki:

Eğer papağan dilini ağzında tutsaydı;

Kendini ne kafeste bulurdu ne tuzakta!

Padişah oğlunun dilinden çıkan bu sözü duyunca çok sevindi ve dedi:

-Ey aziz oğlum! Neden sessizlik mührünü dudağına vurup bizi bunca perişan bir hale ve vaziyete soktun?

Oğlu o sözlere asla oralı olmadı, ona bir cevap vermedi. Padişah öfkeleni, yüzüne bir tokat attı.

Ondan sonra şehzade konuşmaya başladı ve dedi ki:

-Kim sustuysa kurtuldu. Eğer dilimi konuşurmasaydım, tokat yemezdim! İnsanın başına gelen her ziyan, onun dilinden gelir!²²

F3. Zamansız Açılan Ağıza Lânet Olsun!

لعنت بر دهانی که بی موقع باز شود.

Le'net ber dehânî ki bî-movki' bâz şeved.

[Kissanın hissesi: *Zamansız açılan ağıza lânet olsun!* Türkçe: *Ağzını tutmamak.../ Bülbülün çektiği dili belasıdır./ Dil esen, baş esen; dildir baş kesen. Ağızdan çıkan başa değer.*]

Hikâye 1: Bir tilki dolaşırken gözü şişman bir horoza ilişti. Onu yemek için yaklaştı, selam verdi ve babasının halini sordu:

Horoz:

-Vefat etmiştir, dedi.

Tilki:

-Yazık! O merhumun çok güzel sesi vardı, inşaallah siz de onun gibi güzel ötüyorsunuz, dedi.

Horoz:

-Benim de ondan eksik tarafım yoktur, dedi ve hemen ötmek için gözlerini kapattı.

Tilki sıçradı, horozu dişleriyle tuttu ve kaçtı.

Köyün köpekleri tilkiyi gördü ve onu kovalamaya başladı. Horoz tilkiden kurtulmak için bir çare düşündü.

Tilkiye dedi:

-Eğer köpeklerin elinden kurtulmak istiyorsan, bağır ve de bu horozu sizin köyünüzden çalmadım.

Tilki de bunu söylemek için ağzını açar açmaz horoz ağzından dışarı sıçradı, kaçtı ve dedi:

- *Zamansız kapanan göze lânet olsun!*

Tilki de dedi:

-*Zamansız açılan ağıza lânet olsun!*²³

F3.1. Ağzını Tutamayan Kaplumbağanın Akibeti

[Türkçe: *Ağzını tutmamak... Bülbülün çektiği dili belasıdır.*]

Kenarı otlak bir gölde iki ördek yaşarmış. Bir de onlarla gül gibi geçinen bir kaplumbağa. Gün gelmiş, gölün suyu çekilmiş. Ördekler kaplumbağaya veda etmeye gelip demişler ki:

22 Hasan-ê Zülfiqârî, *Dâstânâ-yi Emsâl*, İntişârât-i Mâzyâr, Tahran 1385 hş., 143-44.

23 Hazrâ'î, s. 1018; krş. Zülfiqârî, *Dâstânâ-yi Emsâl*, s. 749.

- Sana selam... Buradan çekip gidiyoruz biz, suyu kuruduğu için.
- Suyun kuruması benim gibilerine de zarar verir.

Ben gemiye benzerim, suyla yaşarım. Oysa siz nerede olsanız yaşarsınız, beni de yanınıza alsanıza!

Ördekler:

- Olur! deyince kaplumbağa:
- Beni nasıl taşıyacaksınız? diye sormuş.
- Bir çubuğun iki tarafını tutarız. Sen de ortasını yakalarsın ağzınla. Böylece seni havada götürürüz. Yalnız sakın ha ağzını açmayasın, insanlar (sana bakıp da) konuştuklarında!

Ördekler bu açıklamayı yaptıktan sonra kaplumbağayı takmışlar çubuğa, havalanmışlar.

İnsanlar bu manzarayı görünce:

- Ne garip, iki ördek bir kaplumbağayı aralarına alıp götürüyorlar! demişler.

Kaplumbağa dayanamayıp:

- Allah gözlerinizi çıkarsın e mi! deyivermiş ve ağzı açıldığı için yere çakılıp ölmüş.²⁴

F4.Atın İpininin Çivisini Dilimin Ucuna Bağla!

میخ طویلہ را روی زبان من بکوب!

Mîx-ê tavîle râ rû-yê zebân-ê men be-kûb!

[Kıssanın hisesi: *Getir, bendenizin dili ucuna bağla!* Türkçe: *Bülbülün çektiği dili belasıdır.*]

Durup dururken kendi diliyle başına iş açmasından, kendini sıkıntıya sokmasından pişmanlık duyup kendini yeren kişi söyler.

Cuha bir gün tarlasında oturmuştu. Oradan bir atlı geçiyordu. Cuha:

-Buyurun, dedi.

Atlı da atından hemen indi ve dedi:

-Atımın ipinin çivisini nereye bağlıyayım?

Buyur etmekten tamamen pişman olan Cuha, böyle kötü bir sonuç doğuracağını düşünmediği için:

-Getir, bendenizin dili ucuna bağla! der.²⁵

24 Beydebâ, *Kelile ve Dimne* (Pehleviceden Arapçaya çev. İbnü'l-Mukaffa; Türkçe Çeviri-inceleme, Said Aykut), İkinci Baskı, Şule Yayınları, Temmuz 2003, s. 83.

25 Zülfiqârî, *Dâstânâ-yê Emsâl*, 813. Aynı hikâyenin bu eserde iki varyantı daha mevcuttur.

d) Türkçe Hikâyeler:

T1. Dilin Cezası

Bir gün iki arkadaş yolda yürüyorlarmış. Bunlardan birisi ötekine:

-Biraz yavaşlasana sanki bir kelle gördüm, yuvarlana yuvarlana gidiyordun ve “Ben ne yaptım?” diye söyleniyordun, demiş.

Arkadaşı yavaşlamış, fakat onun gördüğünü görmediğini söylemiş. Daha sonra kelleyi gören kişi:

-Bunu vezire anlatalım, demiş ve gidip anlatmışlar.

Vezir de bunun üzerine gördüğü kelleyi bulup getirmelerini istemiş. Bulamayız, demelerine rağmen vezir bulmalarında ısrar etmiş. Bunun üzerine geldikleri yere geri dönen iki arkadaş, tüm aramalarına rağmen kelleyi bulamadan geri dönmüşler. Vezir durumu padişaha bildirmiş ve kelleyi gören kişiyi padişahın huzuruna çıkarmışlar. Kelleyi gören kişi durumu anlatmış. Kelleyi gördüğünü fakat daha sonra gözden kaybettiğini bildirmiş. Bunun üzerine padişah bu kişinin zindana atılmasını emretmiş. Bunun üzerine o kişiyi zindana atmışlar. Aradan günler geçmiş. Bir gün zindanda bir ışık belirmiş ve bir ses duyulmuş:

-Oğlum! Sen, sen ol; gördüğünü ört, görmediğini söyleme. Bak gördüğünü söylemeseydin, görmezlikten gelseydin şimdi burada olmayacaktın, ama seni affettireceğim, demiş.

O da gördüğünü söylediği için ceza çektiğini düşünerek pişman olmuş. Aynı sesi gece padişah da duymuş.

Gelen ses:

-Padişahım, onu affet. O çakti dilinin cezasını, demiş.

Bunun üzerine padişah çok şaşırılmış ve sabah vezirle zindana giderek onu zindandan çıkarmış. Bir daha emin olmadığı şeyleri söylememesini nasihat ederek serbest bırakmış.²⁶

T2. Ağzı Ateş Püskürmek

Eski devirlerde bir tüccarın, mal sattığı bir başka tüccardan oldukça yüklü bir alacağı varmış. Ama ötekinin borcunu, öyle yakın bir zamanda ödemeye hiç niyeti yokmuş. Hatta mümkünse hiç ödemesinmiş. Alacaklı tüccar, vereceklili tüccarı dava etmiş. O civarın kadısı, pek hayırlı bir adam değilmiş. Adaletle gördüğü bir işi gören olmamış. Hakkıdan da, haksızdan da rüşvet olarak, ne koparırsa alırmış. Bunu iyi bilen davalılardan borçlu olan, kadının huzuruna çıkarken gayet kıymetli bir halıyı sırtlayıp da çıkmış. Alacaklı olan ise ağzına üç-beş sarı altın lirayı doldurmuş öyle gelmiş.

Kadı, borcu olana:

26 Necati Demir, *Anadolu Türk Masallarından Derlemeler*, Ötüken 2018, 143. Hikâyeyi derleyen: Suna Taşkiran.

-Ödesene borcunu vicdansız, demiş.

Borçlu ise, bir eliyle sırtındaki halıyı okşarken kadıya:

-Aman kadı efendi şu halımı görmez misin? demiş.

Yani kurnazoğlu, bir yandan rüşvet olarak getirdiği halıyı gösterirken, diğer yandan sağdan soldan bakanlara da, 'halimi yani durumuma bak dedim.' demek için böyle bir tezgah düzmüş.

Alacaklı da hazırlıklı geldiğinden işin altında kalmamış. Ağzındaki sarı sarı altınları kadıya göstere göstere derdini anlatmaya başlamış. Bunun üzerine kadı, borçlu tüccara dönerek:

-Halına bakıp sana acıyorum, amma şu adamın ağzı ateş püskürüyor! demiş.

Bu deyim, çok kızmış birinin kızgınlığını sert bir üslupla başıra çağıra dile getirmesini, anlatmak için kullanılır.²⁷

T3. Kör Bekir [Getir Ha Şu Dilime Bağla]

Eskiden insanlar bir yerden bir yere giderken, ya yaya, ya da merkeple gidermiş. Ve gittikleri yerde birkaç gün kalırlarmış. Ermencelinin biri bir başka köydeki arkadaşının yanına misafirlige gitmiş. Ermenceli gittiğine deysin düşüncesiyle bir haftaya yakın arkadaşının evinde kalmış. Artık arkadaşı da bu işten sıkılmasına rağmen, konukseverlik gereği sesini çıkaramıyormuş. Neyse ki adam, haftanın sonunda dönmeye karar vermiş. Bunu duyan ev sahibi içinden derin bir oh çekerek, dil ucuyla *kalsaydın* demiş. Bunu duyan Ermenceli, o zaman merkebi nereye bağlayayım demiş.

Bunun üzerine afallayan ev sahibi, *getir ha şu dilime bağla*, demiş.²⁸

T4. Lanet gelsin vakitsiz açılan ağza (Azeri Türkçesi)

Bir keklik bir tepenin üstünde ötüyordu. Bir tilki onun sesini duydu. Tepenin dibinde çömeldi, biraz düşündü ve dedi:

-Ey keklik! Böyle güzel sesiniz var ve sürekli ötüyorsunuz, hiç uyumuyor musunuz?

Keklik dedi:

-Olur mu? Uyku zamanı gelince uyuruz, ötme zamanı gelince öteriz.

Tilki dedi:

-Ancak ben sizin ne şekilde uyuduğunuzu bilmiyorum, bana gösterebilir misiniz?

27 Berkay Gökgöz ve diğerleri, *Çizgilerle Deyimler Ve Hikâyeleri*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi 2015, 15; Selim Gündüzalp, *Deyimler ve Öyküleri*, Zafer yayınları; İstanbul 2004, VI, 20-21.

28 Bülent Arı, "Altınözü'nden Ermence Fıkraları", *Muâtafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2009, Cilt: 6 " Sayı: 12, s. 70-89.

Keklik:

-Elbette gösterebilirim, dedi.

Keklik uyuma şeklini tilkiye göstermek için gözlerini yumdu ve “bu şekilde” demeye fırsat bulmadan, tilki sıçradı, onu kaptı ve yola düştü.

Keklik çok aptalca davrandığını anladı. Biraz düşündü ve dedi:

-Ey tilki! Söyle bakalım, siz bu kadar kurnaz ve zeki olduğunuz halde avınızı yerken Allah’a şükür eder misiniz?

Tilki dedi:

-Olur mu? Nasıl şükretmeyiz? Sen bütün dünyayı dolaşsan bizim gibi dindar kimseyi bulamazsın.

O sırada keklik dedi:

-Harika! Varsayalım ki siz beni yemeye başladınız, nasıl şükrettiğinizi görmek istiyorum.

Tilki şükretmek için ağzını açar açmaz, keklik uçtu ve bir kayanın üstüne kondu. Tilki hüsrana uğramış bir şekilde keklığe baktı ve dedi:

-Ey keklik! *Lanet gelsin vakitsiz açılan ağıza!*

Keklik de hemen cevabını yapıştırdı:

-Baba tilki, güzel dedin! *Vakitsiz yumulan göze de lanet gelsin.*²⁹

SONUÇ:

Sosyal hayatta ve ikili ilişkilerde sonuçta ne getireceği ve kişinin başına ne tür problemler açacağını düşünmeden ve hesap edilmeden söylenen kırıcı, küçük düşürücü ve yaralayıcı sözlerin muhatabın gönlünde yolaçtığı tahribatın kılıç, bıçak, ok vb. aletlerin tahribatından daha kalıcı olduğu gibi çok defa söyleyeni de sıkıntıya soktuğu hayattan örneklerle ispatlanmıştır.

Kıscacası dil veya dilden ve ağızdan çıkacak söz muhatabdan başka dilin sahibini de etkiler, onun da başına sıkıntı açabilir. Doğrusu, *dil adamı vezir de eder rezil de edebilir. Dil var bal getirir, dil var bela getirir.*

Yerinde söylenen güzel bir sözün, insanların beğenisini kazanarak deyim veya atasözü haline gelmesi için yıllar, belki de yüzyılların geçmesi gerekir. Ortadoğu kültüründe *ısırmacı söz* veya *dil yarası*yla ilgili bu kadar zengin ortak malzeme, bölge halklarının din ve geleneklerin tesiriyle ortak düşünme, algılama ve algıladığını ortak ifadelerle açıklama olgusunun derin tarihî köklerini işaret eder. Bu konuyla ilgili çok çeşitli atasözlerini bir arada düşündüğümüz zaman insana şu mesajı verdiği ortaya çıkar: İnsanın hem kendisini hem muhatabını rahatlatması ve mutlu etmesi için hayattaki tecrübelerden yola çıkarak önce aklını ve kalbini dinlemesi, ondan sonra dilini devreye sokması gerekir.

29 <http://www.drdsadigh.ir>. (Erişim: 10.12.2019: 22:40)

Kaynaklar ve kısaltmalar

- Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, I-II, İnkılâp İstanbul 1988.
- Akyalçın, Necmi, *Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz-Tanıklı Sözlük*, Ankara 2012.
- _____, *Türkçemizin Anlamsal Zenginlikleri Deyimlerimiz*, Ankara 2012.
- Albayrak, Nurettin, *Türkiye Türkçesinde Atasözleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2009.
- Arı, Bülent, “Altınözü’nden Ermence Fıkraları”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2009, Cilt: 6 ” Sayı: 12, 70-89.
- Aslan, Şêxmûs, *Ferhenga Biwêjan*, Amed 2005.
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealti, İstanbul 2010.
- ‘Azîmî, Muhendîs Sâdıq, *Ferheng-i Bîst Hezâr Mesel û hikmet û Istîlâh*, Tahran 1382 hş.
- Berkay Gökğöz ve diğerleri, *Çizgilerle Deyimler Ve Hikâyeleri*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi 2015.
- Beydebâ, *Kelile ve Dimne* (Pehleviceden Arapçaya çev. İbnü'l-Mukaffa; Türkçe Çeviri-inceleme, Said Aykut), İkinci Baskı, Şule Yayınları, Temmuz 2003.
- Canpolat, Musa, *Zazaca-Türkçe Sözlük*, İstanbul 2006.
- Ceylan, Mustafa, *Öldürülen 101 Şair: Araştırma-İnceleme*, Gelişim Sanat: Ankara, 2013.
- Çiftçi, Hasan, *Klasik Fars Edebiyatında Hiciv ve Sosyal Eleştiri*, Kültür Bakanlığı, 2002.
- Demir, Necati, *Anadolu Türk Masallarından Derlemeler*, Ötüken 2018.
- Dihxodâ, Ali Ekber, *Emsâl û Hikem*, I-IV, Emîr Kebîr, 1363 hş.
- Enverî, Hasan, *Ferheng-ê Kinâyât-ê Soxen*, I-II, Tahran Soxen, 1383 hş.
- Farqînî, Zana, *Fehenga Kurdî-Türkî/ Kürtçe-Türkçe Sözlük*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları 2004.
- Gökğöz, Berkay ve diğerleri, *Çizgilerle Deyimler ve Hikâyeleri*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi 2015.
- Gündüzalp, Selim, *Deyimler ve Öyküleri*, VI, Zafer yayınları; İstanbul 2004.
- Hayıg, Rosan, *Zazaca-Türkçe Sözlük ve Türkçe-Zazaca Sözcük Listesi (Çermik-Çüngüş-Siverek-Gerger Bölgeleri)*, Giriş ve Ekler, Brigitte Werner, İstanbul 2012.
- Hazrâî, Emîn, *Ferhengnâme-ê Emsâl u Hikem-ê Îrânî*, İntisârât-i Nuvid, Sîrâz 1382 hş.
- Heblerûdî, Muhammed, *Kulliyât-ê Câmî’u’t-temsîl*, Tahran ts.
- Hesen, Bilal, *Ji Wêjeya Gel: Pend û Peng*, 2008.
- <http://www.drşadigh.ir>. (Erişim: 10.12.2019: 22:40).
- İbn Şehrâşûb, *Me’âlimu’l-ulemâ*, s.182. <http://h-najaf.iq/upload/pdf>: (Erişim 17.12.2019/22:00).

- İzoli, D., *Ferheng: Kurdi-Türki/Türkçe Kürtçe*, Deng Yayınları 2012.
- Kerboranî, Ayfer, “Karwan û Zilamê Zimandirej”, *Folkloru Kurdan*, Sal: 1, Hejmar: 2, Diyarbakır 2015, s. 16. Mardin yöresinden derlenmiştir.
- Lezgîn, Roşan, *Ferhengê Îdyomanê Kirdkî (Zazakî)*, Roşna, Diyarbakır 2017.
- el-Meydânî, Ebî'l-Fazl b. Ehmed b. Muhammed, en-Nîsâbûrî el-Meydânî, *Mecma'u'l-emşâl*, I-II, (tahkik, Muhammed MuhyuddînAbdu'l-Hamîd), 1955.
- Mîrvanî, Sîyamend, *Kal Mûsênî Zeydûnû*, Vate: İstanbul 2012.
- Oncu, Mehmet, *Gotinên Peşîyan*, İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları 2009.
- Selcan, Zilfi, *Qese u Qesê Virênu Leksikon*, Dersim 2013.
- Tîgrîs, Amed, 6762 *Gotinên Peşîyan*, Weşanên Rewşen, Stockholm 2001.
- Tokmak, A. Naci, *Farsça-Türkçe Ortak Deyimler Sözlüğü*, İstanbul 1995.
- Veroj, Said: <http://kovarabir.com/seid-veroj-vateye-verenan-e-dimili-zazaki/> (Erişim: 27.12.2019/16:37)
- Yîgît, Îrfan, “Ziwan Leq, Sere Teq!”: <http://www.zazaki.net/haber/ziwan-leq-sere-teq-496.htm> (Erişim: 17.04.2019 22:09).
- Zûlfiqârî, Hesên, *Ferheng-ê Bozorg-ê Žerbu'l-Meselhâ-yê Fârsî*, I-II, Tahran 1388 hş.
- _____, *Dâstân-hâ-yi Emsâl*, İntişârât-i Mâzyâr, Tahran 1385 hş.
<http://www.drSadigh.ir>. (Erişim: 10.12.2019: 22:40).

A:	Arapça
C:	Cilt
F:	Farsça
Hş:	Hicrî şemsî
K:	Kurmancî
Katl:	katli
s:	sayfa
T:	Türkçe
ts:	tarihsiz
vd:	ve devamı

GUHERÎNA ZIMAN Û TESÎRA WÊ LI SER AXAFTINA ROJANE DI PÊBENDA KONTAKTA ZIMANAN DE - HERÊMA WANÊ*

Dil Etkileşimi Bağlamında Dildeki Değişimin Konuşma Diline Etkisi-Van Bölgesi

The Effect Of Language Change On Speech
In The Context Of Language Interaction-Van Case

M. Zahir ERTEKİN¹ Zafer AÇAR²

KURTE

Ziman ji ber hokarên ciyawaz bi demê re diguhere, eger bigihije formeke standart jî ferhenga wî bi berdewamî diguhere yan jî geş dibe. Herwiha guherîna ziman dikare di fonetîka wî, morfolojiya wî û sentaksa wî de jî çêbe. Çendîn sebebên guherînê hene ku piranî ji ber kontakta ziman bi zimanekî/ên din re pêk tê. Kontakta zimanan jî merî dikare bêje ji ber hin sebebên wekî; koç, şer, teknoloji, bazirganî, perwerdeya giştî û ww. çêdibe.

Kontakta zimanan ji serdemên berê heta niha berdewam e, li gelek deverên cihanê pêk hatiye xusûsen di cografyayên rastêkhatina gel, dîn, şaristanî û çandên cuda de. Îja guherîna ziman/an jî ji ber vê kontakt û rastêkhatinê hatiye der.

Kurdistan wekî cografyayeke navendî li Rojhilata Navîn her bûye cîwarê rastêkhatina gel û şaristaniyan herwiha kontakta zimanan. Loma zimanê kurdî jî tesîra xwe ji vê guherînê dîtiye ji zimanên dorwarê xwe û bixwe jî di konteksta deverî de tesîr li zimanên cîran kiriye. Ev xebat dixwaze hin nimûneyên vê tesîr û kontaktê bide, lê zêdetir li ser kontakta tirkî û kurdî li Bajare Wanê bisekine û xusûsen jî eksa guherînê li ser axaftina rojane ya kurmanciya vê deverê û pirsiyarên zimanê axaftinê bide.

* Ev gotar bi sudwergiritina ji teza doktorayê a Zafer AÇAR ya bi navê “Tesîra Helwestê li ser Tercîha Ziman di Jiyana Kurdîzanan de -(Nimûneya Wanê” hatiye amadekirin.

1 Doç. Dr., Zanîngeha Bingöl, Fakulteya Fen û Edebiyatê, Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî, zahiretekin@hotmail.com.

2 Xwendevanê Doktoraya Ziman û Edebiyata Kurdî, Zanîngeha Bingöl, zafer13acar65@gmail.com.

Peyvên Sereke: Kontakta Zımanan, Kurdî, Tirkî, Kod-Guherîn, Kod-Têkelî.

ÖZET

Dil farklı sebeplerden dolayı zamanla değişmekte, standart bir forma kavuşsa bile sözlüğündeki değişme ve gelişmeler devam etmektedir. Aynı şekilde dildeki değişim dilin fonetiğinde, kelime ve cümle yapısında da kendini gösterebilmektedir. Dildeki bu değişimlerin çeşitli sebepleri vardır ki bu sebepler genellikle dil(ler)in etkileşiminden kaynaklanmaktadır. Dil etkileşimi de genellikle göç, savaş, teknoloji, ticaret, yaygın eğitim vb. sebeplerden dolayı gerçekleşmektedir.

Dil etkileşimi eski devirlerden beri süregelen ve dünyanın pek çok bölgesinde yaşanmış özellikle de farklı halk, din, kültür ve medeniyetlerin karşılaşma coğrafyalarında meydana gelmiştir.

Ortadoğuda merkezi bir konumda olan Kürdistan coğrafyası yüzyıllar boyunca kavim ve medeniyetlerin karşılaşma alanı ve dillerin etkileşim alanı olmuştur. Kürt dili bu etkileşimden dolayı çevresindeki dillerden etkilenmiş, kendisi de yerel ölçekte birlikte yaşadığı coğrafyadaki dilleri etkilemiştir. Bu çalışma bu değişim ve etkileşimin bazı örneklerini sunmayı amaçlamakla beraber daha çok Van Yöresinde Kürtçe Türkçe etkileşimini ve bu değişimlerin günlük konuşmaya olan yansımalarını ve yol açtığı sorunları konu etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dil etkileşimi, Kürtçe, Türkçe, Kod Değişimi, Kod Karışımı

ABSTRACT

Language changes over time for different reasons, and even if it has a standard form, changes and developments in the dictionary continue. Likewise, the change in language can manifest itself in the phonetics of the language and in the structure of words and sentences. There are various reasons for these changes in language, usually caused by language (s) interaction. Language interaction is also generally related to migration, war, technology, trade, non-formal education and so on.

Language interaction has been going on since ancient times and has taken place in many parts of the world, especially in different geographies of different peoples, religions, cultures and civilizations.

The geography of Kurdistan, which has a central position in the Middle East, has been the meeting place of peoples and civilizations and the interaction area of languages for centuries. Because of this interaction, the Kurdish

language was influenced by the languages around it, and it itself affected the languages in the geography where it lived together. Although this study aims to present some examples of this change and interaction, it mainly focuses on the Turkish-Kurdish interaction in the Van Region and the reflections of these changes on daily speech and the problems it causes.

Keyword: Contact Languages, Kurdish, Turkish, Cod-Switching, Cod-Mixing

DESTPÊK

Zimanê axaftinê wekî amrazeke mirovî digel guherînên takekesî û komalî diguhere çî wekî formê axaftinê, çî wekî leksîkal/ferhengî û heta gramerî be. Carna guherîn dertê radeyeke wisa ku dikare qalibên nû bikeve ziman, dengên nû bikeve alfabeyê û peyv û ristêyên ji zimanekî/ên din wekî formê xwe bikevine ziman.

Guherîna zimanan ne tenê di zimanên etnîk ên bêstatû, yan jî yên kêmpar tenê de, ew di zimanên netewî û yên zêdepar de jî pêk hatiye. Dema em li zimanên pêşketî yên berbelav dinêrin û serboriya wan a tarîxî dixwînin em dibînin ku hemî jî têra xwe guherîne, ne bi nisbetên wekî hev bin jî. Heta serdema modern guherîna zimanan zêdetir ji ber sedemên wekî koç, şer, bazirganî û tevgerên dîni be jî bi modernîzmê digel van sedemên navborî, matbaa, perwerdeya giştî û zanist-teknolojî jî sedemên girîng ên guherîna zimanan bûn. Yek ji sedemên bingehîn û serekî ya guherîna zimanan jî kontakta zimanan e ku em ê di nivîsara xwe de hem sehayên cihanî yên kontakta zimanan hem jî kontakta kurdî bi zimanên din re pêşkeş bikin.

Kurdistan wekî cografyayeke navendî li Rojhilata Navîn bûye cîwarê rastêkhatina şaristaniyan û kontakta zimanan. Zimanên berbelav ên cîranê kurdî tesîr li kurdî kirine di encama kontakta wan de. Bo nimûne erebî piştî belavbûna Îslamiyetê, farisî wekî zimanê edebiyatê û tirkî jî ji ber deshîlata Dewleta Osmanî –ku osmanî bixwe jî zimanek e dikare bê gotin ew ji encama kontakta hersê zimanên tirkî, farisî û erebî pêk hatiye- di bin tesîra wan de maye û guherîn li ser kurdî çêkirine. Herwiha kurdî tesîr ji zimanên wekî ermenî, siryanî û rûsî jî dîtîye ji ber kontakta wan a li hev. Bi heman nisbetê nebe jî kurdî jî tesîr li zimanên cîranê xwe kiriye di kontekseke deverî de xusûsen jî li şêwe yan jî devokên zimanên li Kurdistanê bicî yên wekî erebî û tirkî (tirkmenî, azerî). Îja di gotara xwe de em ê bi giştî behsa vê guherînê bikin û nimûneyên xwe ji Bakurê Kurdistanê bidin ji encama kontakta kurdî û tirkî. Herwiha nimûneyên tesîra li ser kurdî ew ê giştî bin û yên kurdî li ser tirkî û/yan tirkmenî-azerî jî ew ê deverî bin ku me ji Devera Bajarê Wanê dane.

1. Kontakta Zimanan

Li gorî Thomason (2001: 1) kontakta zimanan; ‘bi terîfeke basît, di heman demê û heman cihê de axaftina bi zimanan e, ne bi zimanekî tenê.’

Li seranserê dinyayê çî di demên dîrokî de, çî jî di demên modern de be, ji ber têkiliya însan û civakan (xusûsen jî bazirganî, koç, şer û ww.) zimanên wan rastî hev hatine û tesîr li hev kirine. Di van deman de ji bilî zimanên xwecî, hin zimanên fermî yê împaratoriyan an jî zimanên bazirganiyê wekî zimanên berbelav/hevpar yanî *lingua franka* bi kar hatine.

Li hin herêman, zimanê ku wekî zimanê hevpar ê însanên xwedî zimanên cîyawaz tê axaftin mîna **lingua franka** hatiye binavkirin. Resenê têgehê (navê wê, tê wateya *zimanê frenkan* herwiha ew wekî *zimanê Ewropî* yan jî *zimanê Krîstiyân* jî bi nav e) cureyekî îtalî bû ku zexm girêdayî peyvên ji fransî, îspanî, yewnanî, erebî û tirkî bû û bi dirêjîya serdema navîn ew wekî zimanê bazirganiyê li rojhilatê Deryaspî dihate bikaranîn. Ji wê demê vir de, me ev etîket li her zimanî daye yê ku di hin herêman de, di navbera însanên cudaziman de firawan bi kar tê. (Trask, 2007: 152)

Wextekî, **koînê**³ ya yewnan û demeke din **vulgar**⁴ a latîn li cîhana Deryaspî û piraniya Ewropayê wekî lîngûa franka berbelav dihat axaftin. **Sabîr**⁵ *lingua frankaya* Deryaspî bû (û piştî hingê); hêj ji serdema navîn û seferên Xaçiyân mabû, heta sedsala bîstemîn dewam kir. Li derên dinyayê yê din; erebî, mandarîn, hindî û swahîlî⁶ wekî lîngûa franka bi kar tên. Ji van erebî ji ber belavbûna Îslamiyê lîngûa franka ye. Li ser rûyê dinê îro îngilizî ji ber mebestên wekî; geşt, kar, teknoloji û têkiliyên navdewletî lîngûa franka ye. (Wardhaugh & Fuller, 2015: 115)

Wekî Thomason di heman berhema xwe de nîşan dide li ser rûyê dinê, hin **sehayên lînguîstîk (linguistic areas)** ên nimûnêyên kontakta zimanan hene ku ew vê têgehê wiha pênase dike: ‘sehayêke lînguîstîk, ew herêma cografîk e ku sê yan jî çar grûbên zimanan dihewîne ku ew di hin xusûsiyeten binyatî de hevpar in ji encama kontaktê, ne ji encama rewşeke bixwe berê yan jî ji ber mîrata bavûkalên hevpar.’ (hb., r. 99)

Ew sehayên ku lêkolîner behs kirine, ziman tevî diyalekt û malbatên pêbestî ev in: ‘Balkan (zimanên Romanî, Slavîk, Albanî, Grekî), Baltîk (li dorwarê Deryaya Baltîk, sê komên zimanên Hîndo-Ewropî, Uralî û dîalektên Slavîk ên Bakurrojawayê Rûsyayê), Çiyayên Etiyopyayê (zimanên Kushîtik, Omîtik û

3 Zimanê bazirganiyê yê hevpar ê yewnaniya klasîk.

4 Diyalekteke latîni ye di serdema Împaratoriya Romayê de.

5 Zimanekî bîngê provençal-oksîtan ê bazirganiyê ye li peravên rojavayê Deryaspî ku bi hêmanên ji spanî, portûgalî û yewnanî têkel e.

6 Zimanekî lîngûa faranka (hevpar) ê peravên rojhilatê Afrîkayê ye. Di Serî da li Kenya û Tanzanyayê, paşê li bakur heta Somalî û li başûr jî heta Mozanbîkê.

Etiyopîk-Semîtîk), Asyaya Başûr (zimanên Dravîdyan, hin şaxên zimanên Hindî yê malbata Hîndo-Ewropî, şaxeke ji zimanên Austro-Asyatîk yanî Munda), Gîneya Nû-Dorwarê Rûbara Sepîk (li herêma Pasîfîk, zimanên Austronesîan, hin zimanên Papuan û Australyayê), Bakurrojawayê Pasîfîk ê Amerîkaya Bakur (zimanên Salîşan, Wakaşan, Çîmaukan).’(hb., r. 105-121)

Di rewşa kurdan û zimanê kurdî de em dikarin bêjin ku welatê kurdan berê de bûye kontakta civak û zimanan û niha jî ev rewş berdewam e. Lê tesîr û şeweyên kontakta zimanan berê û niha em dikarin bêjin ku ne wekî hev e. Berê ji bo ku ziman wekî mecbûrî tenê di saziyên fermî û kar û barên îdarî de hebû, di navbera gelan de kartêkirina zimanan li ser hev zêdetir bi awayekî daxwazî yan jî carna bi sedemên wekî bazirganî û danûstana çandî û edebî bi awayekî siruştî çêdibû. Îro ev rewş ji ber ku bi zora dewletê dibe û plansaziya perwerdeya neteweyî li kar e, ne wekî kontakteke siruştî ye.

1.1. Bandora zimanan a li hev

Wekî agahiyeke gelemper û berbelav e; Rojhilata Navîn ji berê de bûye jêder û dergûşa gelek dîn, netew, ziman û çandan ku ev rewş hê jî berdewam e. Ji ber hersê dînen semawî Îslamiyet, Nasranîti û Cihûti, xebat û têkoşîna li dor wan, ji ber çûn û hatina li ser herdu rêyên mezin ên bazirganiyê ku herêm bihura wan bû û şer û siyaseta netewên herêmê û yê nêzikî wan, herêm; her kontakta ziman û çandan bû ku hê jî wisa ye.

Îja, ji ber vê yekê çawa ku gelê kurd û zimanê wan ji ber pejiwandina Îslamiyetê di bin tesîra erebî de man, ew ji ber Îranîbûna xwe û **‘lingua franca’**bûna farsî ya di debiyat û kar û barên rêvebirinê de, di bin tesîra farsî û çanda Îranê de û ji sedsala 16. şûn de jî di bin tesîra tirkî û Dewleta Osmanî de man. Bêguman divê em bêjin ku ev tesîr ne yekalî bû. Çawa ku tesîra erebî; ji ber ku zimanê Quranê û îbadetê bû, li ser zimanê din ên mislimanan çêbû, tesîra zimanên cîranên ereban jî bi heman nisbetê nebe jî, li ser erebî yan jî zimanên din ên cîranên xwe di encama kontaktê de çêbû. Bo nimûne farsî di edebiyat û tesewifê de, tirkî jî di siyaseta û rêvebirina dewletê de tesîr li zimanên dora xwe kirin.

Ji ber kontakta zimanan û tesîra wan a li ser hev, farsîya îro, -xusûsen jî ji aliyê ferhengî ve- û zimanê osmanî du nimûneyên berçav in. Îro di zimanê farsî de gelek peyvên erebî hene, çî di axaftina gel de, çî di zimanê burokrasiya dewletê de. Heçî zimanê osmanî ye ew jî nimûneyeke zimanê pêkhatî ye ji zimanên erebî, farsî û tirkî ku carna wekî *tirkiya osmanî*, carna jî wekî zimanekî serbixwe bi nav bûye. Herwiha zimanê osmanî di dewra xwe de, di nav milletên ser erdê Împaratoriya Osmanî de wekî zimanê hevpar yanî *lingua franca* bi kar hatiye, taybetî; di bazirganî, kar û barên dewletê û têkiliyên birokratik ên navbera navend û mîrektiyên de.

Eger em bêne ser zimanê kurdî, ew li gorî hersê zimanên din ê herêmê bi nisbeteke biçûk kartêker bû yan jî ev tesîr li gor dem û cografyayê guherî. Wate,

kurdan li Kurdistanê ji gelek aliyan ve bandor li gelên welatîyê xwe kirin. Bo nimûne heta sedsal berê jî ereb, ermen, siryan û tirkmenên Kurdistanê bi kurdî dizanibûn di qadên civakî de. Ji bo ku em nimûneyeke têkilî zimanzaniya civakî û encama kontakta ziman a kartêkirina kurdî li ser tirkî (xusûsen jî azerî û tirkmenî) bidin, em dikarin bêjin ku gelek qalibên rêzimanî, biwêj, gotinên pêşyan û peyvên ferhenga kurdî derbasî tirkmenî bûne û wan ew di jiyana xwe ya rojane de bi kar anîne. Lê ji bo ku em di vê îddiaya xwe de piştrast bin, divê em xebatên sehayî bikin digel têgerîna ji jêderên edebî û zanistî. Herwiha divê em berê dûrbîna xwe bidin mêjûya rastîhevhatina kurdan û tirkan di salên hezarî û şûnde, di serdema Şeddadî û Selçûqîyan de û hebe di destê me de materyal ku em zimanê wan ê wê demê bidine ber hev. Di vê serdema mêjûyî ya ku me behs kir de, jixwe kifş e ku tesîra farsî li ser tirkî, azerî û tirkmenî çêbûye û mumkîn e bereksê wê jî bûbe. Ji bilî vê kontaktê; ji bo ku mêjûyêke dirêj a cîrantî û kontakta kurdan û azerî û tirkmenan çêbûye heye ku kurdî di hin rewşan de tesîr li zimanê azerî û tirkmenî kiribe. Ji bo ku rê veke, em ê çend nimûneyên kontakta kurdî-tirkî (azerî û tirkmenî) ya ku tesîra kurdî ser tirkî çêbûye, di dawîya vê beşê de bidin.

Eger em li ser herêma Wanê biaxivin; bajarê Wanê wekî warê Şaristaniya Ûrartuyan, warê gelên kurd, ermen û tirkmen û li ser sînorê Dewletên Osmanî, Rûs û Îranê di demên berê de bûye sehayêke kontakta zimanan.

Ev herêm di navbera dewletên cografyaya Îranê û Anatolyayê de gelekî cî guhertiye, dewlet û împaratoriye wekî; Ûrartû, Med, Pers, Sasanî, Axamenişişî, Satrapiyên Ermenan, Mîrektiyên Kurdan, Merwanî, Selçûqî, Eyyûbî, Osmanî û yd. di demên xwe de, li navenda bajêr û dorwarê wê hikim kirine ku ev herêm bûye sehayêke kontakta bawerî, ziman û çandên van şaristaniyan. Ji bo ku em herêma Wanê wekî sehayêke kontaktê ya ziman û çandan bizanin, digel perspektîfa wê ya mêjûyî divê em lêbinêrin. Vê perspektîfê Yıldız (2016:110-111) bi kurtasî wiha pêşkeş dike:

Ji lêkolînên dorwarê Wanê tê kifşê ku ji serdema kalkolîtîk vir de li herêmê şênîbûn berdewam e. Jêderên nivîskî, komalên Hurri-Mîtanî ku êdî niha wekî qebûleke berbelav Hind-Ewropî ne, dane nîşan ku ew ji salên BM 2000î pêrava wekî konfederasyonan xwe bi rê xistine. Ji van komalan yek jî Ûrartû ne ku ew di jêderên Asûriyan de wekî 'Naîrî' bi nav bûne. Piştî ku BM sedsala 6. Ûrartû hildiweşe li herêmê Med, peyra jî Pers dibin serwer ku Persî di serdema Darîûsê I. de împaratoriya xwe dikin 13 satrapiyan ên otonom û wisa bi rê ve dibin. Li derdora Wanê hingê Satrapiya Ermenan li ser hikm e. Ev îdareya wekî satrapiyan di serdema Sasanî û ya Romê de jî berdewam e heta ku Împaratoriya Rom dibe du perçe û herêma Wanê wekî herêmeke tampon di navbera dewletên Sasanî û Bizansê de dîmîne.

7 Di pêbenda kontakta zimanan de berhemeke nivîskî ya li ser Kela Wanê-Nivîsteka Sêzimanî-delîleke baş e ku pêwendîya ziman û şaristaniyan hêj beriya miladê nîşan dide.

Piştî belavbûna Îslamiyetê; di sala 646an şûnde herêma Wanê wekî 'Ermeniyê' pêşiyê serdema Emewîyan û paşê jî ya Ebbasiyan de ji alî kralên ermenî yên serbixwe ve tê îdarekirin. Ev herêma wekî 'Vaspûrakan' binav, xusûsen jî ji alî kralên nesla Bagraîd ve hatiye rêvebirin. Di salên 980yan de Baz ê emîrê dewleta kurdan a Merwanî dorwarê Wanê bi dest dixe û herêm di sala 1070yan de dikeve bin hikmê Selçûqîyan. Piştî ku Selçûqî li herêmê lawaz dibin Wan û derdora wê, dikeve bin îdareya dewletên wekî Sokmenî, Eyyûbî, Îlhanî, Karakoyûnî û heta sedsala XVI. serîda Safewî di nav çend hêzên ciyawaz de cî diguhere. Piştî ku di sala 1548an de herêm dikeve bin serweriya Osmanîyan, di Wan û derdora wê de Mîremîrantî/Beylerbegîtiya Wanê tê damezrandin, herêm pîranî ji alî mîrên kurdan ve wekî otonom tê rêvebirin.

Di sala 1847an de Wan û derdora wê tevî Hekkariyê dibin sancaqeke wilayeta Erziromê. Di 3yê Kanûna 1847an de sancaqên wekî Wan, Mûş, Hekkarî û qezayên wekî Cizîr, Botan û Mêrdîn têne ser hev û dibin 'Eyaleta Kurdistanê' ku ev eyalet ji aliyê waliyan ve tê birêvebirin ên ji navendê tayînkirî. Di 1848an de Bilîs û Diyarbekir daxilî Eyaleta Kurdistanê dibe û di 1849an de sînorê Eyaletê heta ku Dêrsimê vegire fire dibe. Di sala 1867an de dawî li Eyaleta Kurdistanê tê û pêşî Wan daxilî wilayeta Erziromê dibe û paşê jî di 1888an de dibe wilayet ku Hekkariyê jî wekî sancaq vedigre.

Herêma Wanê wekî herêmeke kontakta ziman, bawerî û çandan (misliman; kurd, tirk, çerkez û nemisliman; ermenî, nastûrî, cihû û êzidî) bûye heta I. Şerê Cîhanê. Piştî şer û guherîna demografyaya bajêr û derdora wê û damezrandina Tirkîyeyê herêm zêdetir di navbera tirkî û kurdî de maye. Loma ji bo ku em tesîra zimanên kurdî û ermenî ya li hev bibînin divê em zêdetir berhemên dîrokî û xebatên ferhengî û folklorîk binêrin ku ev cure xebat ji sînora lêkolîna me ew ê derkeve, çunkî xebata me neynika îro ya kontakta zimanên bajêr pêşkeş dike.

Eger em bêne ser kontakta kurdî û tirkî li Bakur, em dikarin bêjin ev herêm demeke dirêj, bûye kontakta zimanên wekî; kurdî, tirkî(tirkmenî, azerî), ermenî, erebî, farsî û siryanî û van zimanan bi nisbetên cuda tesîr li hev kirine. Bi qasî ku Eker (2008: 95) ji Xemgin diguhêze ku; varyantên xwecî yên li herdu herêmên Rojhilatê Anatolyayê û Başûrrojhilatê Anatolyayê di bajarên wekî Qers, Agirî û Wanê de tesîra farsî, di bajarên wekî Riha û Mêrdîn de tesîra erebî û di bajarên wekî Çewlik û Elezîzê de jî tesîra tirkî zêdetir çêbûye. Di heman xebata xwe de Eker (r. 102) hin nimûneyên hevpar dide ku ew di azerî û devoka tirkî ya Diyarbekirê de hene lê li gorî me ji wan nimûneyan a pêncemîn(nebûna girêya pîrsê, tr: -mı, -mî?) û ya dawî cînava vegerok (xwe, tr: kendi, öz) ji tesîra kurdî derbasî zimanê azerî bûne –tevî ku xebatên sehayî û yên berawirdî dixwazin jî- ku jêrê em ê bi nimûneyan nîşan bidin.

1.1.1. Hin nimûneyên tesîra kurdî li ser tirkî

Hin nimûneyên tesîra kurdî li ser tirkî (azerî an jî tirkmenî) ku bajarê Wanê jî yek ji sehaya vê kontaktê ye, em dikarin wiha pêşkeş bikin:

- Cînava *xwe* di zimanê kurdî û hin zimanên Ewropî de –nm: îngilizî wekî; *myself* –bikaranîneke ciyawaz heye ku digel cînava kesî ya I. *min* bi kar tê. Bo nimûne:

‘Min ji xwe ra dîtîye.’

Ev awa di tirkîya standart de bi vî awayî tune; lê di azerî û tirkmenî de ji peyva *kendi* zêdetir di peyva *öz*⁸ de heye ku ew wiha bi kar tînin: ‘Men özüme bulmuşam.’

- Nebûna girêya pirsê di kurdî de. Wekî ku tê zanîn di kurdî de ji bilî peyvên pirsê, pirs bi derba gotinê di axaftinê de û bi pirsnişanê di nivîsê de diyar dibe. Di îngilizî de jî di hin hevokên kurt de û di hin rewşên axaftinê de pirs bi heman awayî saz dibin. Heçî tirkî ye, pirs bi girêyên wekî; ‘mı, mi, mu, mü, mısın, misin...’ û wd. saz dibin. Îja di azerî û tirkmenî de wekî awayê kurdî pirs saz dibin ku di devoka tirkmenî ya Wanê de ev rewş berbelav e. Nimûne:

‘Te xwarin xwar?’ wekî; ‘Sen yemek yedin?’ an jî ‘Li cem we ... heye?’ wekî; ‘Sizde ... var?’, an jî ‘Ew meriv birayê te ye?’ wekî; ‘O adam senin kardeşin(dir)?’

- Tewandîna navan di şiklê banglêkirinê de. Wekî tê zanîn di kurdî de xusûsen jî di kurmançî de, di rewşa banglêkirinê de navên mêza paşgira ê; ‘**lê**, **metê**, **pîrê**, **xûşkê**, **Zînê**, **Fatê**, **Xecê!** *Û ww.*’, û yên nêrza paşgira o; ‘**lo**, **lawo**, **kuro**, **keko**, **apo**, **kalo**, **Îbo**, **Bîlo**, **Edo!** *Û ww.*’ digirin. Lê ev di hemû deverên kurmançîzar de yekgirtî nîne û merî dikare bêje li hin deveran ev awa tevî hev bûye. Bo nimûne, li hin deveran peyvên nêrza paşgira ê; ‘**Kekê**, **xalê**, **mamê**, **Îbê**, **Îsê**, **Mihê**, **Edê**, *û ww.*’, peyvên mêza jî paşgira o; ‘**Fato**, **Aso**, **Leylo** *û ww.*’ digirin. Îja ev cure banglêkirina navan ketiye tirkî jî ku di tirkîya Tirkîyeyê de navên tirkî wisa kurt dikin di rewşên ne fermî de: İbrahim wekî İbo, Fatma wekî Fato, Abdullah wekî Apo, Bîlal wekî Bîlo *û ww.*

- Hin lêker û biwêjên ku di kurdî de berbelav in û ne di tirkîya standart a zimanê fermî yê Tirkîyeyê lê di devokên azerî û tirkmenî de hene:

8 Di nivîsa xwe ya; ‘Fuzulî’nin Kürtçe Şiirleri/Helbestên Kurdî yê Fuzulî’ de Selim Temo, îddia dike ku eslê peyva ‘öz’ a azerî jî ‘ez’ a kurdî ye. Bnr: <https://www.gazeteduvar.com.tr/kitap/2016/12/01/fuzulinin-kurtce-siirleri/>, (pêwendî: 08.02.2019)

‘dan pey wî/ê’ wekî; ‘peşîne vermek’, ‘ketina avê/behrê’ wekî; ‘suya/denize düşmek’, ‘piştta wî/ê girtin’ wekî; ‘belini tutmak’, ‘marê wî hatin’ wekî; ‘yılanı gelmek’, ‘dil ketin’ wekî; ‘gönlü düşmek’ û wd.⁹

Ji bilî van nimûneyan heye ku tesîrên ferhengî, fonolojîk, morfolojîk û sentaktîk ên kurdî li ser tirkî yan jî zarave û devokên tirkî hebe çawa ku yê tirkî li ser kurdî çêbûye. Lê wekî ku me berê jî derbirrî, divê li ser vê biwarê xebat û lêkolînên bêalî bîn kirin da em bizanin ka ev kartêkirin heta ku derê û kîjan astê çêbûye.

Divê ev jî bê zanîn; ji ber ku tirkîya osmanî demeke dirêj wekî zimanê kargeriyê û tîkiliyên siyasî û burokratîk bi kar hatiye û peyre di serdema Komara Tirkîyeyê de tirkî wekî zimanê fermî û mecbûrî bi rê ketiye, helbet tesîra wê li ser kurdî çêbûye ku li jêrê di binbeşa ‘guherîna ziman’ de em ê çend nimûneyên vê kartêkirinê nîşan bidin.

1.2. Guherîna ziman

Zimanê însan bi demê re ji ber hin kardayên civakî diguhere/dikare biguhere. Carna ev guherîn tebiî û bi hemdê xwe; carna jî mecbûrî, bi zorê yan jî bi awayekî kontrolkirî ye. Jixwe dema meriv zimanên modern dide ber eslê wan ê berê, ev guherîn eşkere dibe.

Shaligram Shukla û Jeff Connor-Linton (2013: 278) hin sedemên guherîna zimanan wiha derdibirrin:

“Ziman wekî hêzeke civakî ji ber encama kontakta bi însanên zimanekî din re diguherin. Carna qîsevanên zimanekî, qîsevanên zimanekî din dagir dikin (an jî fetih dikin) û ji bo demekê zimanê xwe empoze dikin wekî di rewşa dagirkirina Îngilistanê ya Normanan.¹⁰ Endamên koma qîsevan a civaka dagirkirî ji bo bigihije jêderên civakî (hêz, dewlemendî, perwerde û ww.) motîve dibe ji bo bikaranîna zimanê dagirkeran û bi demê re peyvên zimanê dagirker di zimanê dagirkirî de cî digire. **Jêgirtin (borrowing)**¹¹ jî yek ji nimûneya guherînê ye ji encama kontakta çandî û aborî ya nav zimanan wekî jêgirtina navê têgeh an jî keşfeke nû ji zimanekî din. **Peyvên deynî (loan words)** adapteyî sînordariyên fonolojîk ên zimanê jêgirtî dibin. Bo nimûne; televîzyon, kompîtur, dot kom).”

9 Lêre me çend nimûneyên berbelav ên li Wanê di sehayên kontakta kurmançî-tirkmenî de dan. Derbarê lêkerên hevedanî, biwêj û gotinên pêşiyên de xebateke berawirdî divê hem ji bo fêmkirina tesîra zimanan a li hev hem ji bo fêmkirina asta kontakê ya tîkîlî mijarê.

10 **Fetha/Dagirkirina Normanan a ser Îngilistanê:** Di 14yê Çiriya sala 1066ê Mîladî de Dukê Normandiyyê William leşkerekî mezin ji Fransa, welatê Breton û axên Flandersê kom dîke û davêje ser Îngilistanê, bi şerê *Hasîngê* Îngilistanê dagir/fetih dîke û arîstokrasiya Anglosakson tîk dibe. Di encama vê fethê de zimanekî wekî anglo-norman saz dibe û gelek peyvên fransewî dîkeve nav îngilîzî, hin peyvên îngilîzî yê kevin ji nav diçin û navên fransî bêtir tîk tercîhkirin.

11 **Borrowing;** wekî *deynkirin* bê wergerandin jî û di hin berhemên kurdî de wekî *wergirtin* bi kar hatibe jî em peyva jêgirtin jêra guncawtir dibînin.

Li aliyekî din guherîna zimanan ne tenê di deng û ferhenga wan de dibe, li gorî kontakt û tesîrê guherîn dikare piralî be. Dîsa di jêdera berê de asta guherînê wiha hatiye nîşandan: “Hemû şeweyên ziman bi demê re diguherin, bi bikranîna ziman re hevaheng, tevî normên koma qisevanan. Lê zimanzanên dîrokî li ser çar tîpên guherîna ziman disekin: guherîna fonolojîk/dengzanî, guherîna morfolojîk/peyvzanî, guherîna sîntaktîk/hevoksazî û guherîna semantîk/watenasî. Çunkî ji ber ku bin-sîstemên zimanan bi hev ve girêdayî ne, guherîna bin-sîstemekê dibe ku reaksiyonên zincîrî di bin-sîstemên din de bide destpêkirin.” (2013: 280)

Îja ji ber ku kontakta kurdî bi çend zimanan re ye em guherîna di kurdî de eşkere dikarin bibînin. Li gorî her çar tîpên guherînê di zimanê kurdî de ji ber tesîra zimanên biyanî (xusûsen jî erebî, farisî û tirkî) guherîn hem di deng û tîpên kurdî hem di peyv û ferhenga kurdî, hem di sazkirina hevokan hem jî di wateyê de pêk hatiye. Heta îro em dikarin bêjin di telafûz û şeweya axaftinê de jî guherîn çêbûye, dîsa ji ber tesîra van zimanan. Lê ji bo ku welatê kurdan di nav çend dewletên herêmê de dabeş bûne em dikarin bêjin her parçeyî tesîra xwe ji kontakta zimanê xwe û zimanê fermî yê dewletê girtiye. Bo nimûne, dema kurdekî kurmançê farisîzan kurmançê bi axivî, diyar dibe ku ew kurmançekî Îranê ye. Herwiha kurmançekî Tirkîyeyê ji tirkî û yekî Iraq-Sûrî jî ji erebî tesîr girtiye ku ew tesîr ji telafûz, peyv û hevokên wî tê der. Heta li Tirkîyeyê ji ber vê rewşê têgiha **tirkmançî**¹² tê bikaranîn ku ne tenê zêdebikaranîna peyvên tirkî di axaftina kurdî de; lê ji ber sazkirina hevokên kurdî bi mantiqa tirkî ev peyv navdar bûye.

1.2.1. Hin nimûneyên guherîna kurdî ji ber tesîra tirkî li Bakur; di telafûz, fonolojî, morfolojî, sentaks û watenasiyê de:

1.2.2.1. Telafûz:

Ji ber xwendina tirkî ya li mektebên dewletê û tesîra bernameyên televîzyonên tirkî îro di hin axaftin û telafûza hin kurdan de guherîn tê dîtin ku jê diyar dibe kesê qisevan li Tirkîyeyê dijî.

1.2.2.2. Hin guherînên Fonolojîk:

Dengên ku xasî kurmançî ne; “p, ç, t, k” yên nehilmî ji ber tesîra tirkî di peyvên diguherin û dibin wekî yên hilmî. Bo nimûne; ‘pez’, ‘karîn’, ‘te’, ‘çav’ ku herfên wan ên serî nehilmî ne, îro di devê gelek kesan de wekî şiklên hilmî dertên.

Dengê ‘u’; ev deng jî di hin zimanê kesan de wekî şiklê dirêj ‘û’ carna jî xusûsen di peyvên esilerebî de wekî ‘î’ dertê. Nimûne: kul wekî kûl, gul wekî gûl, dunya wekî dinya û wd.

12 Li ser mantiqa tirkî di kurmançî de binêre; İbrahim Seydo Aydoğan (2013). *Guman-1*. Stenbol: Lîs.

1.2.2.3. Hin guherînên Morfolojîk:

1. Li herêma Wanê ji tesîra tirkî, di hin nav û hevalnavên kurdî de guherîn çêbûne ku eslê peyvê yê kurdî nehatibe jibîrkirin jî, tirkîya peyvê ketiye zimanê gel, xweser jî di devoka bakur û rojavayê parçeyê Wanê¹³. Nimûne;

- Di rewşa banglêkirinê de li şûna peyvên wekî; kalik (kalko!) → **dede**, pîrik(pîrkê!) → **nene**, xatî(xatî/xatîyê!) → **teyze**, kekê (kekê/keko) → **abê** û ww.

- Di hin peyvên de eger kurdiya wê nizanibe yan jî ne xwedî helwesteke ziman be wekî; mamoste¹⁴ → **xoce**, **oretmen/êretmen**, xwendevan → **telebe**, **êrencî**, parêzer → **abûqat** şaredar → **belediye başqanî** û ww. de.

- Peyvên wek; rêwî → **yolcî**, boş → **qelebalix**, berdewam → **dewamlî**, pak/paqij → **temîz**, nav/navber → **are**, navik/navhend/navîn → **orte** û ww.

2. Wekî nimûneyeke xirabûna ziman (**language attrition**)¹⁵ bikaranîna hin paşgirên tirkî di dawîya hin peyvên tirkî û kurdî de;

- -mîş: Di lêkerên hevedudanî de digel hin lêkerên kurdî mîna bûn û kirinê; **beklemîş** kirin, **çarpîmîş** bûn, **qêmîş** kirin/nekirin, **duşunmîş** bûn û ww.

- -lî: zêdetir digel nav û hevalnavên kurdî û tirkî; birîndar → **yaralî**, bizîrar/zîrardar → **zîrarlî**, bajêrî → **şehîrlî**, bi mane/wate → **menelî** û ww.

1.2.2.4. Hin guherînên Morfosentaktîk:

1. Ev hevoka ku em ê mîna nimûne bidin, daçekên hevedanî 'di...de' dihevwîne, li Başûr wekî; 'Mesnewî **di** Edebiyata Klasîk a Kurdî **de**' lê li Bakur wekî; '**Di** Edebiyata Klasîk a Kurdî **de** Mesnewî' bi kar tê.

13 Ev mijar ji ber ku lêkolîneke sehayî û qeyda axaftinê dixwaze û ji bo xebata me wekî babeteke talî dimîne, em ê tenê çend nimûneyên berbelav ku di jiyana me ya rojane de rast tên û eşkere ne pêşkeş bikin.

14 Berê zêdetir peyva **mielîm** ku ji peyva erebî '**müellîm**'ê ye, bi kar dihat. Niha kurdên xwedî helwesta ziman **mamoste** bi kar tînin lê yê mayî li şûna mamoste tirkîya wê, wekî; **oretmen/êretmen** bi kar tînin. Li aliyekî din peyva **xoce**, bi wateya mamoste wekî berê niha jî berbelav tê bikaranîn.

15 Li Wanê du xebatên têkilî xirabûna ziman çêbûne ku nimûneyên wê babetê dihewinin. Binêre: 1. Süleyman Kasap, *The Role of Attitude in the First Language Attrition Among Kurdish Bilingual Adolescents in Turkey*, Teza Doktorayê, Zanîngeha Aydın Enstîtuya Zanîstên Civakî, Aydın, 2015 û 2. Orhan Varol, *Türkçe -Kürtçe Dil Etkileşimi: İkidilli Konuşuculara Ait Verilerdeki Dilbilimsel Görünümler*, Teza Doktorayê, Zanîngeha Ankara, Enstîtuya Zanîstên Civakî, Ankara, 2015.

2. Biwêja ‘derketiye holê’: Ev biwêja ku tirkî wekî ‘ortaya çıkmak’ e di maneya tirkî de tê bikaranîn û tesîrê li hevoksaziya kurdî dike. Eger em bala xwe bidine peyvên, lêkera kurdî ‘derketin’ jixwe hevmaneya ‘ortaya çıkmak’ a tirkî ye. Li aliyekî din di kurdî de, di vê maneyê de lêker an qalib hene ku ew dikarin şûnê bigirin: “derkete der, hate der, tê derket, deranîn, derhatin). Li jêr çend hevokên nimûne yên tirkî û beramberî wan hevokên kurdî yên bi awayê rast a lêkera navborî.

- Yanlış yaptığımız **ortaya çıktı.** = **Tê derket** ku me şaşitî kiriye.
- Çok zahmetli de olsa sonunda iyi bir ürün **ortaya çıkardık.** = Ew pir bi zehmet bûbe jî dawî me berhemeke baş **deranî.**
- Dağılan sislerin arasından büyük gövdesi **ortaya çıktı.** = Dema ku mij belav bû laşê wî yê gir **derhat/hate der**¹⁶.

3. Lêkerên tebatî/pasîf: Îro di kurmanciya Bakur de ji ber tesîra tirkî di nivîsbariya kurdî de rewşa pasîf a lêker û hevokê zêde li kar e. Bo nimûne:

Güzel havasından ve temiz suyundan dolayı buraları cennet diye adlandırılmıştır. = Ji ber hewa wê ya xweş û ava wê ya paqij ev der wekî cinnet **hatiye binavkirin.**

Lê hevok wekî; ‘bi nav bûye’ dawî bibe zêdetir li kurdî tê.

1.2.3. Lihevketina ziman (language mixing) an jî kod-têkelî (code-mixing)

Kod-têkelî, guhestina hin hêmanên ji zimanekî bo zimanekî din îfade dike: hevokeke zimanekî bi wî zimanî dest pê dike, paşê peyv an jî taybetiyên rêzimanî yên zimanekî din bi kar tîne. Şêweyên zimên ên wiha tevlihev pîranî bi navên melez tîne etîketkirin, wekî (di rewşa îngilîzî de) spanglish, franglais û singlish (îngilîziya Sîngaporê), û ji desteka bîcoş a civakê (wekî îfadeya nasnameya xweçî) heta sucdarkirina rasterast (ji qîsevanên tîkelî zimanê standart) helwestan kaşî xwe dike. (Crystal, 2008: 83)

Ji kod guherînê cudatir di kod-têkelîyê de tenê peyvek an komeke peyvên tê guhertin. Lê di kod-guherandinê de bi kêmî risteyek tê guherandin. (Öpengin, 2011: 213)

Di dema axaftinê de qîsevanên kurdî ji ber kontakta bi zimanê zêdepar re, pîrî caran peyvên wî zimanî –carna jî peyvên biyanî- (dibe ku peyveke/îbareyeke teknîk a aîdî zimanekî din be, yan jî wî zimanî girtibe yan jî hema di zimanê zêdepar de jî bi wê şêweyê be) bi kar tînin. Li Bakur ev zimanê kontaktê jî bo ku tirkî yê zêdetir kod-têkelî bi tirkî re çêdibe.

16 Di şiklê ‘hate der’ de heye ku lêkera *hatin* wekî rewşa pasîf bê fêmkirin loma şûna wê derhatin dikare bi kar bê. Li şûna “derhatin”ê, bêjeya “derket” berbelvatir e.

1.2.4. Kod-guhertin (code switching)

Trask (2007: 39-40) vê têgehê wiha terîf dike: “ Di wextê suhbetekê de pevguherîna du celebên ziman e. Her çi cureyeke axaftinê dibe bila bibe ya ku pênasê dibe, ji zimanekî diyar an ji cureyeke diyar a zimanekî, ji bo vê zimanzanên civakî têgeha *kod* bi kar tînin. Gelek qisevan herî kêr li ser du cureyên zimanê xwe xwedî kontrol in, (bo nimûne, qisevanekî Alman hem dikare cureya deverî ya almanî bi xwe hem jî ya almaniya standart), û gelek kes jî li ser du zimanan xwedî kontrol in, (bo nimûne li Gallerê duzimanên gallî/îngilîzî). Qisevanên wiha, pêbendî fakterên wekî; ‘bi kê re ne’, ‘li ku ne’ û ‘di derbarê çi de diaxivin’ ew ê pêşde û paşde xwe biguherin. Ev kod-guhertin e. Qisevan di hingama suhbetekê de ku piranî çarçoveya wê ew diguherin an jî cureyeke din ew bixwe dixwazin; di navbera ziman, zarave, şêwe yan jî aksanê de digerin: ev **kod-guherîna rewşî** ye. Wekî alternatîv, qisevan ji bo ku derbarê rewşa nû de li ser beşdarên din fehmeke nû pêk bînin ew dikarin qestîka derbasî kodeke din bibin: ev wekî **kod-guherîna metaforî** tê binavkirin. Ev veguherîn dikare di sînorên tematîk ên suhbetekê de bibe, di hevokan de, di îbareyan de an jî heta dikare di gotinên navdar ên dawîya îfadeyan de jî pêk were.”

Di civakên duziman an jî pîrziman de kod-guherîn di axaftinê de rewşeke berbelav e xusûsên jî di civakên kêmpar de wekî encama kontakta zimanê wan û zimanê civaka zêdepar. Li gorî Franceschini kod-guherîn di axaftina nûciwanên civakên kêmpar de berbelav e. Ew wiha derdibirre:

“Kod-guherîn di grûpên hevsal ên nûciwanan de hatiye analîzkirin ku ev nûciwan piranî endamên grûpên kêmpar in. Li gorî lîteratura tîkil, prototîpên qisevanên kod-guherînê ji aliyê karakterîstîkên civakî û takekesî yê li jêr ve dikarin bîn pênasêkirin:

1. Temenê ciwan
2. Endamtiya kêmpariyekê
3. Çîna bindest
4. Nasnameya grûbê ya ‘etnîk’ û bihêz
5. Paşxaneyêke civakî ya pîrzimaniyê

Lê belê, gelek grûbên qisevanan hene ku kod-guherînê dikin lê bi awayekî bihêz herî kêr ji van xusûsiyetên tîpîk yekî dadiherizin.” (Franceschini, 2002: 53)

Eger em rewşa zimanê axaftinê ya kurdan binirxînin di çarçoveya kod-guherînê de em dibînin ku ev rewş berbelav e. Kurdên duziman (kurdî-tirkî) dema bi hev re di suhbetekê de diaxivin ji ber hin sedeman dikarin ji zimanekî derbasî zimanekî din bibin. Bi qasî ku me raçav kiriye kod-guherîn di van rewşên li jêr de berbelav e:

1. Nûciwanên ku diçine mektebê û êdî tirkî zêdetir bi kar tînin ji kurdî (xweser jî di salên 1980yan û 90an de).¹⁷

2. Di suhbetê de ji ber bikaranîna hin têgehên teknîk an zanistî ku qisevan an kurdiya wan nizane yan jî tirkî jêre rihettir e (li gorî hizra wî).

3. Ji ber bikaranîna hin jimare an jî cî û saziyên fermî di hingama suhbetê de ku piranî navên wan tirkî ne.

4. Peyv û îfadeyên mode yên demê.

5. Eger suhbeta wan kesekî sêyemîn guhdar bike û ew jî tenê bi tirkî bizane.

Li bajarê Wanê di suhbetên hevalan de carna di navbera devokan de jî guherîn çêdibe. Lê ev cure belkî qasî kod-guherîna zimanên kurdî û tirkî nebe.

ENCAM

Wekî ji jorê jî diyar dibe ji ber encama kontakta zimanên kurdî û tirkî -ku ji damezrandina Komara Tirkiyeyê heta niha ew ne kontakteke siruştî ye- tesîr li ser kurdî (kurmancî) çêbûye û vê di axaftina rojane de jî xwe daye der.

Kurdî bi nîsbeteke biçûktir û tesîr li tirkî û varyantên wî yên wekî tirkmenî, azerî kiribe jî, tesîra tirkî li ser kurdî zêdetir çêbûye û ev rewş îrroj her ku diçe zêdetir dibe. Îja ji ber vê tesîrê, kurd di jiyana xwe ya rojane de peyv û qalibên tirkî zêdetir bi kar tînin, xusûsen jî di konteksa bajêrî de, ev helwesteke nerênî ya ligel kurdî çêdike û nisbeta axaftina kurdî di nav qisevanên kurdî de kêmtir dike. Dema em berê xwe didine suhbetên kurdên bajêr ên duziman kod-têkelî û kod-guherîn berbelav tînin ku demek şûnde berê axaftinê diçe ser tirkî.

Bajarê Wanê wekî gelek bajarên kurdan ên Bakur merûzî rewşa duziman bûye hem di saziyên fermî hem jî di sehayên gel de ji encama kontakta kurdî û tirkî. Li her derê bajêr nisbeta axaftinê ya zimanan ne wekî hev be jî, ji ber perwerdeya berbelav a tirkî û fermîbûna tirkî digel nefermîbûna kurdî, di axaftina rojane ya kurdan de, tesîra tirkî hem di telafûzê de hem di ferhenga zimên hem jî bi awayekî gramatik zêdetir xwe nîşan dide.

17 Wekî ku Franceschini balê dikişîne ser nûciwanan, heta salên 2000î li Tirkiyeyê di mektebên şevî de zarokên kurdan deşt bi pola 6. dikirin û tirkî hîn dibûn, dema dihatine mala xwe axaftina xwe pîrî caran vediguherîn (kurdî-tirkî yan jî tirkî-kurdî) heta ku çend rojan diman û vedigerîn ser zimanê xwe.

JÊDER

- Coşkun, Vahap & Derince m. Şerif & Uçarlar Nesrin (2010), *Kula Ziman, Kêşeya Bikarneanîna Zimanê Zikmakî di Perwerdeyê de û Serhatiyên Xwendekarên Kurd li Tirkîyeyê*, wer: Elîxan Loran & Ergin Öpengin, weş: DÎSA, Amed.
- Çiçek, Cuma, (2013), *Zîmanek Çîma Tê Qedexekirin- Polîtîkayên Zimanî û Rewşa Kurdî li Tirkîyeyê, ji Înkare ber bi Nasîne*, weşanên Peywend, Stenbol
- Edwards, John (2003), *Multilingualism*, Routledge, Newyork and London.
- Schilling-Estes, Natalie (2013), (ed. Fasold & Connor-Linton), *An Introduction to Language and Linguistics*, Cambridge University Press, New York.
- Derince, M. Şerif (2010), *The Role of First Language (Kurdish) Development in Acquisition of a Second (Turkish) and a Third Language (English)*, Teza Mastirê, Zanîngeha Boğaziçi.
- Eker, Süer (2008), 'Türk Dili Tarihinde Bir Dilbilim Temas Bölgesi Olarak Diyarbakır', *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, (ed: Bahaeddin Yediyıldız & Kerstin Tomenendal), Yayınevi: Diyarbakır Valiliği, Ankara.
- Franceschini, Rita (2002), 'Code-Switching And The Notion Of Code In Linguistics' di nav Peter Auer (ed.), *Code-Switching in Conversation*, Routledge, London û Newyork.
- Haugen, Einar, (1966), 'Dialect, Language, Nation', Blackwell Publishing on behalf of the American Anthropological Association, Vol. 68, No. 4 (Aug., 1966), pp. 922-935
- Hoffmann, Ch. (1991), *In Introduction to Bilingualism*, ed. Logman, Newyork.
- Kasap, Süleyman, (2015), *The Role of Attitude in the First Language Attrition Among Kurdish Bilingual Adolescents in Turkey*, Teza Doktorayê, Zanîngeha Aydın Enstituya Zanistên Civakî, Aydın.
- Marshall, Gordon (2005), *Sosyoloji Sözlüğü*, çev: Osman Akınhay & Derya Kömürçü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.
- Öpengin, Ergin (2011), *Rewşa Kurdî ya Sosyolinguîstîk li Tirkîyeyê*, weşanên Avesta, Stenbol.
- Shukla, Shaligram & Connor-Linton, Jeff (2013), 'Language Change', *An Introduction to Language and Linguistics*, (ed: Ralph W. Fasold û Jeff Connor-Linton), Cambridge University Press, UK.
- Thomason, Sarah G., (2001), *Language Contact*, Edinburg University Press, Edinburg.
- Trask, R.L (2007), (ed. Stockwell, P.), *Key Concepts in Language and Linguistics*, Routledge, Oxon.
- Varol, Orhan (2014), *Türkçe -Kürtçe Dil Etkileşimi: İkidilli Konuşuculara Ait Verilerdeki Dilbilimsel Görünümler*, Teza Doktorayê, Zanîngeha Ankara, Enstituya Zanistên Civakî, Ankara.

- Wardhaugh, Ronald & Fuller, Janet M. (2015), *An Introduction to Sociolinguistics*, Seventh Edition, Willey Blackwell Publishing, Oxford.
- Yıldız, Mehmet Zeydin (2016), 'XIX. Yüzyılda Van'ın Demografyası' di nav *Van Kent Araştırmaları*, amd: Suvat Parin, weş: Bağlam, Stenbol.
- http://tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c2d314c561af6.56950146, (pêwendî - 03.01.2019)
- <https://dictionary.apa.org/motive>, (pêwendî, 24.01.2019)
- <https://www.gazeteduvar.com.tr/kitap/2016/12/01/fuzulinin-kurtce-siirleri/>, (pêwendî - 08.02.2019)

“DI”YA KIRPANDINÊ/TEKÎDÊ DI KURMANCÎ DE Kurmancî’de Tekîd [di]’sı [Di] As An Emphasis in Kurmanji

Hayreddin KIZIL¹

Kurte

Morfema [di]’yê, di Kurdiya Kurmancî de, bo gelek û wate û peywiran tê bikaranîn. Wekî qertafa dema nihayê, daçek û di hin devokên Kurdiya Kurmancî de ji bo qertafa veqetandekê tê bikaranîn. Heman [di], di helbestên klasîk de jî xwe nîşan dide. Di klasîkên Kurdî de bi taybetî di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de, ji bo kirpandina peyvên li dû xwe tê bikaranîn Lê ev [di], di pirtûkên derheqê rêzimana Kurmancî de, di roman û nivîsên Kurdî de bi qasî klasîkên Kurdî ne berbelav e. Mijara vê xebatê jî bikaranîna [di]’yê ji bo kirpandinê ye di klasîkên Kurdî de. Mebesta me jî vê xebatê balkişandina Kurdolog û edebiyatnasên klasîkên Kurdî li ser vê mijarê ye. Bi ya me heke em vê mijarê baştir fêm bikin, wê jî klasîkên Kurdî bêtir sûd wergerin. Ji bo vê mijarê ji bilî klasîkên Kurdî em ê hin ji berhemên li ser rêzimanê, romanên Kurdî, sûd wergerin.

Peyvên Kilîdî: di, pîtkirin, peyvik, Edebiyata Kurdi ya Klasîk

Özet

[di] morfemî Kurmancî Kürtçesinde birbirinden farklı görevlerde kullanılmaktadır. Şimdiki zaman eki, edat, ayrıca bazı Kurmanc Kürtçesi ağızlarında tamlama eki olarak kullanılmaktadır. Aynı ek Klasik Kürt edebiyatında da kullanılmaktadır. Fakat Klasik Kürt Edebiyatı’nda özellikle Ehmedê Xanî’nin *Mem û Zîn* adlı eserinde tekid için kullanıldığı görülmektedir. Bu makalenin konusu [di]’nin tekid için kullanılmasıdır. Konunun amacı Kürdolog ve Klasik Kürt Edebiyatı uzmanlarının dikkatini sözkonusu [di]ya çekmektir.

1 Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. hkhayreddin@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9165-3274>

Bizce tekid [di]'sı dikkate alınırsa Klasik Kürt Edebiyatı daha iyi bir şekilde anlaşılacaktır. Konu için Kürtçe dilbilgisi çalışmaları, Kürtçe romanlar ve Kürtçe klasiklerden istifade edildi.

Anahtar Sözcükler: di, vurgu, sözcük, Klasik Kürt Edebiyatı.

Abstract

[di] as a morphem is used in Kurmanchi Kurdish for different tasks. The suffix of simple present continuous tense, preposition, however it is used as a suffix of noun phrases in some Kurdish dialects such as Kurmanchi. The same suffix is also used in Classical Kurdish literature, and it is seen that it is used as an emphasis and a word particularly in in the book of *Mem û Zîn* by Ahmad Khan –Ehmedê Xanî- in classical Kurdish literature. The subject of this article is to use [di] as a word for emphasis. The aim of the subject is to draw the attention of Kurdologists and experts of Classical Kurdish Literature to [di]. Kurdish grammar studies, Kurdish novels and Kurdish classics were used for the subject. In our opinion, if the subject is understood, Classical Kurdish Literature will be worked out better.

Keywords: di, emphasis, word, Kurdish Classical Literature

Destpêk

Dema “di” bi tenê bê bilêvkerin peyva daçekê, daçeka “di, di...de, re, ve” an jî “di-”ya dema nihayê –wekî **di**xwim, dibînim- tê hişê bihîseran. Lê di zimanê Kurdî de ji bilî daçekbûn û qertafa dima nihayê, [di] wekî bêjeyek ji bo kirpandinê jî tê bikaranîn. Yanî ji bilî dema niha xwendekar an jî xwênerên ku dest bi xwendina berhemên klasîk dikin, bi sê awayan rastî [di]’yê dibin wekî:

Mînak 1

Sûltan **di** ‘esrê her tu yî
Yûsuf **di** nêv Misrê tu yî
Dawûd **di** nêv Qudsê tu yî
Xweş murşîd î **d**’weqtê xwe da²

Mînak 2

Bihna **di** we xweştir bûye
Rengê **di** we geştir bûye
Miska **di** we reştir bûye
Ehlen we sehlen merheba³

2 M. Xalid Sadîni, *Mela Huseynê Bateyî Jiyân, Berhem û Helbestên Wî*, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2010, ji helbesta “Îro Me Dî, Newmek Çi Xweş”, r.101.

3 Nesim Sönmez, *Dîwana Şêx Muşerrefê Xînûkî*, Seyda Kitabevi, Diyarbakır 2018, r.277.

Mînak 3

“Qasirnezer in **di** bêteemmul
Hazirxezeb in **di** bêtehemmul”⁴

Bikaranîna [di]’yê di mînaka yekem de bi awayê daçekê ye û ji bo wateya **mayînê, lêbûnê** hatiye bikaranîn. Vêca di mînaka diduyan de heman peyv heye lê li vir [di] ne daçek e. Heke em ji mînaka diduyan hemû [di]’yan derxînin dibe ku wezna helbestê biguhere lê wate naguhere.

Mînaka dawî bi baldarî bê xwendin dê bê dîtin ku, [di]’ya di wê de, ne daçek e. Di helbesta duyem de wekî qertafa veqetandekê⁵ hatiye bikaranîn. Heman bikaranîna [di]’yê di gelek klasîkan de jî tê dîtin. Lê di mînaka sêyem de ne daçek, ne qertafa dema niha ye, li vir mîna mînaka diduya ravekek digel [di]’yê xuya nake ji ber vê mirov nikare bibêje veqetandek e. Li gor Bozarslan [di]’ya mînaka didu û sêseyan peyvika pîtkirin û xurtkirinê ye, ji bo pîtkirin û xurtkirina rengdêr, navdêr û cînavkan tê bikaranîn. Her bi çî awayî be, mixabin di helbestên modern de bikaranînên bi vî awayî nayê dîtin. Lê bi forma wekî “-êd, -êt”ê di hin devokan de hê jî tê bikaranîn. Mebesta me ji vê xebatê balkişandina xwêneran e li ser vê mijarê.

Ji bo vê mijarê em ê ji hin berhemên li ser rêzimanê, romanên Kurdî û klasîkên Kurdî sûd wergirin. Nivîsa me ji destpêkek, du beşan û ji encamekê pêk tê. Di beşa yekem de em ê [di]’yê ji alî bikaranînê ve binirxînin di beşa duduyan de em ê cih bidin wateyên [di]’yê. Ji bo vê, em ê li klasîkên kurdî binêrin û hin nuansên di wateyên [di]’yê de nîşanî xwêneran bidin. Xebat bi encamê xelas dibe.

1. [di] ji alî bikaranînê ve

1.1. [di] di berhemên li ser rêzimana Kurdî de

[di]’ya veqetandekê di berhemên li ser rêzimana Kurdî ya nûjen de bi hurgulî nayê dîtin. Mîsyonerê Amerîkî Samuel A. Rhea di pirtûka xwe de, “êt”ê wekî qertafa veqetandekê bo pirjimarîyê dide. Wekî mînak ev dane: mâlêt min, brâêt mi, brâêt wî, brâêt wan.⁶ Xebata duyem ji alî leşkerekî Îngilîzî ve hatiye nivîsîn

4 Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, Amadekar: Huseyn Şemrexî, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2010, r.233.

5 Di Kurdiya Kurmancî de peyv bi alîkariya hinek qertafan digihên hev wekî “bêhna kulîlkan, xaniyê ser rê”. Ji van qertafan re veqetandek tê gotin. Ji ber ku bi riya veqetandekê tiştek ji yên din ji aliyê zayend û mêjerê ve tê veqetandin, ji wan qertafan re veqetandek hatiye gotin. Bnr. Samî Tan, *Rêzimana Kurmancî*, Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê, Îstanbul 2011, r.93.

6 Ji navê pirtûkê jî tê fêmkirin ev pirtûk li ser devoka Hekarî hatiye amadekirin. Samuel A. Rhea, “Brief Grammar And Vocabulary Of The Kurdish Language Of The Hakari District”, *Journal Of The American Oriental Society*, Vol: X, 1872, r.121.

ev berhem jî li ser vê devokê hatiye amadekirin.⁷ Li gor nivîskar di Kurmanciya Behdînan de ji bo veqetandeka pirjimariyê “-êt”, tê bikaranîn. Hin mînak ji pirtûkê ev in: “malêt gund, darêt dirêj, dewarêt ekser.”⁸

Di nava rêzimannivîsên Kurd de cara yekem Celadet Bedirxan, [di]’ya veqetandekê di pirtûka xwe de dide. Li gor Celadet Bedirxan, veqetandekên Kurdî “-ê, -a, ên” ji hin pronavên/cînavkên Kûrdî çêbûne. Wiha didomîne:

“Belê veqetandekên me ên binavkirî ji pronavine me ên îşarkî bi der hatine. Herwekî pêşdetir dê bête gotin ‘yê, ya, yên’ pronavine îşarkî ne û veqetandekên me ên binavkirî ji wan hatine pê. Di esl û bingehî de gava ev pronav diketin pêşiya navdêrekê û dibûne rengdêrine îşarkî “di”yek dikete navbera wan û navdêrê. Mesela gotina “Hespê Soro” di eslê xwe de “Hespê di Soro” ye.”⁹

Mijara [di]’yê berfirehtir di pirtûka Bedirxan-Lescot de tê dîtîn. Li gor wan hin rojhilatnas rehê vê [di]’yê digihînin zimanê Aramî, li gor van rojhilatnasan ev [di] ji zimanê Aramî hatiye wergirtin.¹⁰

Bedirxan û Lescot guherîna cînavkan û [di]’yê bi tabloyekê pêşkeşî xwêneran dikin. Wekî:¹¹

Tablo 1

Forma Kevin	Forma Modern
Yê di wî	Yê wî
Yê di Soro	Yê Soro
Yê di qenc	Yê qenc
Ya di wî	Ya wî
Ya di Soro	Ya Soro
Ya di qenc	Ya qenc
Yên di wî	Yên wî
Yên di Soro	Yên Soro
Yên di qenc	Yên qenc

Li gor Celadet, cînavkên “yê, ya, yên” bi demê re guherîna û di şiklê “ê, a, ên” de bûne veqetandek û bi paşiya navderan ve zeliqîne. Yanî “Ev hesp yê di Soro ye” dawiyê de bûye “Ev hespê Soro ye”. Heman cînavk wekî “ê baş, a baş, ên baş” ketine pêşiya rengdêran. Mirov dikare guherîna [di]’yê bi sê merhaleyan, di tabloyekê de nîşan bide:

7 Captain R. F. Jardine, *Bahdînan Kurmanji A Grammar of The Kurmanji of the Kurds of Mosul Division And Surrounding Districts Of Kurdistan*, Baghdad 1922,

8 Jardine, *Bahdînan Kurmanji*, r.1.

9 Celadet Alî Bedir-Xan, *Elfabêya Kurdî Bingehên Gramera Kurmancî*, Weşanên Nefelê, Îstanbul 1998, r.68.

10 Emîr Celadet Bedirxan - Roger Lescot, *Kürtçe Dilbilgisi (Kurmancî)*, Weşanên Dozê, Îstanbul 2011, r.106. Lê di pirtûkê da ji bo vê angaşte tu çavkanî nehatiye dayîn.

11 Bedirxan -Lescot, *Kürtçe Dilbilgisi (Kurmancî)*, r.106.

Tablo 2

Merhale 1 –wekî cînavkek-	Merhale 2 –wekî qertafa ravekê-	Merhale 3 (Kurdiya Standart)
Ev hesp yê di Soro ye, Ev hesp yê di baş e	Ev hespê di Soro ye Ev hespê di baş e	Ev hespê Soro ye Ev hespê baş e
Ev mehîn ya di Soro ye Ev mehîn ya di baş e	Ev mehîna di Soro ye Ev mehîna di baş e	Ev mehîna Soro ye Ev mehîna baş e

Di merhaleya yekem de “yê” digel [di]yê wekî cînavk hatiye bikaranîn. Li gor Bedirxan, di merhaleya duyem de navdêr û “yê gihiştine hev – li vir hesp û mehîn-, “y” jê ketiye û wekî: “Ev hespê/mehîna di Soro ye”, maye. “yê”, di forma kevin de wekî cînavk bû, bi forma “ê” bi tenê wekî qertaf maye, û bi “ê”yê têkilîya “hesp” û “Soro”yê tê sazîkirin, “ê” vê wezîfê hildigire ser xwe. Li gor Bedirxan-Lescot di merhaleya sêyem de [di] jî ketiye hewce bi wê jî nemaye. Êdî “Ev hespê/mehîna Soro ye” jî bo ragihandina meramê bes hatiye dîtin.

Li gor Bedirxan-Lescot guherîna cînavkên “yê, ya, yên” û [di] bi van merhaleyên gihiştîye îro. Îro di gelek devokan de, [di] jî cihê xwe rabûye, êdî hevok wekî “Ev hespê Soro ye” maye. Her çiqas di nivîsê de jî bo qertafa veqetandekê ya pirjimariyê “ên” bê bikaranîn jî di gelek devokan de “n”ya “ên”ê nayê bilêvkirin. Di hin devokan de –bi taybetî Behdînan- [di] wekî “-êt”¹² maye û jî bo qertafa veqetandekê ya pirjimariyê tê bikaranîn.¹³

Li gor Hussein Muhammed di hin devokên kurmanciya rojhilatî de “-êd, -yêd” peyda dibe wekî “malêd me, dikanêd bajarî”. Lê di piraniya devokên kurmanciya rojhilatî de wekî “êt, -yêt” e.¹⁴ Bikarneanîna [di]yê di devokên Kurdiya Kurmancî de jî bikaranîna wê pirtir e. Her wekî li jor hat gotin bikaranîna digel [di]yê êdî kêr e. Di gelek devokan de [di] û “-n”ya “-ên”ê ketiye. Di van devokan de “Hespên/mehînên Soro” wekî “Hespê/ mehîne Soro” (“-n” nayê bilêvkirin-) tê gotin. Mirov dikare tabloyekê jî bo forma pirjimariyê nîşan bide:

Tablo 3

Formên kevin ji bo pirjimariyê	Formên nuh ji bo pirjimariyê	Digel [di]ya bi forma “-êt” di hin devokan de
<i>Ev hesp yên di Soro ne</i> <i>Ev hesp yên di baş in</i> <i>Ew mehîn yên di Soro ne</i> <i>Em mehîn yên di baş in</i>	<i>Ev hespên di Soro ne</i> <i>Ev hespên di baş in</i> <i>Ew mehînên di Soro ne</i> <i>Ev mehînên di baş in</i>	Ev hespê Soro ne. Ev hespê baş in. Ev mehînet Soro ne. Ev mehînet baş in.

12 An jî “-êd”. Li gor Hussein Muhammed, ji aliyê dengnasî ve “D” jî hemû dengên din zêdetir nêzîkî dengê “T” ye. Hussein Muhammed, *Dengnasî Di Kurdî De*, r.95. jî bo pirtûkê bnr <https://zimannas.files.wordpress.com/2016/08/dengnas1> 05/10/2019

13 Bedirxan-Lescot, *Kürtçe Dilbilgisi (Kurmancî)*, r.109.

14 Muhammed, *Dengnasî Di Kurdî De*, r.100.

Piştî Celadet ev mijar di berhema Kemal Badıllı de tê dîtın. Badıllı di beşa “İsim Cümlelerinde Pekiştirme -Kirpandin Di Hevokên Navdêrî de-” de cih daye vê mijarê. Li gor wî ji bo kirpandinê, di hevokan de, [di] tê pêşiya pêveberê. Wekî:¹⁵

Hes mezzine. (Hasan büyüktür)

Hes dı mezzine. (Hasan şüphesiz büyüktür)

Dınê dı bê binatêye (Dünya muhakkak temelsiz, sonsuzdur)

Dı mezzine, dı bê binetêye.

Li gor Badıllı, [di] wekî gihaneka “û” jî tê bikaranîn. Badıllı ev mînak daye:

Em dı Kurdın, dı xurtın, dı camêrın (Biz şüphesiz Kürdüz ve yiğitiz ve alicenabız)¹⁶

Çend berhemên di serdema me de hatine amadekirin, cih dane vê mijarê. Newzad Hirorî di nivîsekê xwe de li ser “-ê” sekiniye. Di gotara bi navê “Behdîni û Kurmancî” de li ser izafeyan disekine û van mînakên dide:

Kurmanciya Behdîni

“kurêt jîr”

“kiçêt jîr”

Kurmanciya Standart

“kurên jîr”

“keçên jîr”¹⁷

Li gor gotarekê li ser devoka Şemzînan hatiye amadekirin, di devoka Devera Şemzînan de, “-êd, -êt” ji bo pirjimariyê tê bikaranîn.¹⁸ Di gotarê de ev mînak hene:

Kurmanciya Standart

Çiyayên gundê me

Xaniyên bajara

Kitêbên xweş

Devoka Devera Şemzînan

Çiyayêt/êd gundê me

Xaniyêt bajara

Kitêbêt xweş¹⁹

Her wekî di mînakên Hirorî û yên Şemzîni de tê dîtın, dengê “d”yê req bûye û bûye “t”.²⁰ Li gor nivîsa Şemzîni, qertafa dema niha jî “di-“ di heman devokê de req dibe û wekî “êt, êd” (ji bo dema niha) “it/t, id/d” (ji bo dema fireh) tê bilêvkin. Wekî:

15 Em ê mînanan li gor nivîsina Kemal Badıllı bidin.

16 Kemal Badıllı, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri) Kürmançça Lehçesi*, Ankara 1967, r.156.

17 Newzad Hirorî, “Behdîni û Kurmancî”, http://www.nefel.com/kolumnişt/kolumnişt_detail.asp?MemberNr=10&RubricNr=24&ArticleNr=1366 22/09/2016.

18 Miradxan Şemzîni, “Devoka Devera Şemzînan Di Nav Zaravayê Kurmancî de”, *Nûbihar*, Hejmar: 144, Havîn: 2018, r.86.

19 Şemzîni, “Devoka Devera Şemzînan di nav Zaravayê Kurmancî de”, r.88.

20 Li gor Hussein Muhammed, ji aliyê dengnasî ve “D” ji hemû dengên din zêdetir nêzikî dengê “T” ye. Muhammed, *Dengnasî Di Kurdî De*, r.100.

Kurmanciya Standart Devoka Devera Şemzînan

Ez diçim xwendegehê Ez'êt çime xwendegehê/ Ez yêt çime xundegehê
 Ew kitêban dixwînin Ew'êd kitêba't xînin/Ew yêt kitêba't xînin
 Em nanî dixwin Em'êt nan'it xoyin
 Ez ava hinaran venaxwim Ez ava hinara naxomewe²¹

Mînaka reqbûna "d"yê bi "t"yê di klasîkan da jî tê dîtin.

Zêde bûn dîsa ji nû, min derd û kovan**êt ti** dil
 Nîne Luqmanek bibêjit da û derman**êt ti** dil²²

Di mînakên li jor de hem [di]'ya qertaf hem jî [di]ya daçek de, dengê "d" req bûye û bûye "t".

Ne ji bo sahib rewacan
 Belkî ji bo biçûk**êt** kurmancan²³

Selama min heqîrî sedefek tivê tê kin
 Îro di Cezire heqq e li Melê kin
 Ku ji derba tîrê derman heyê lê kin²⁴

Di mînaka dawî de "d"ya "divê" wekî "t" hatiye bilêvkerin. Ev jî nîşan dide ku her çi dibe bila bibe dengê "d"yê req dibe û dibe "t". Mînakek din:

Sitiyên Xanan çil pitir in
 Fincanên jahrê lêk digêrin
 Yek vedixwet çar pê**t** mirin²⁵

Di rêzika jorîn de "pê't mirin", vêca qertafa dema nihayê wekî "t" hatiye bilêvkerin. "Yek vedixwet çar pê dimirin."²⁶

21 Şemzîni, "Devoka Devera Şemzînan di nav Zaravayê Kurmancî de", r.86, 89. Heman mijar di berhema Rhea de jî heye. Rhea, "Brief Grammar And...", r.123-128. Ji bo xebatek li ser berhema Rhea û ya Jardine bnr Samî Tan, *Nirxandineke Zimanzanî Li Ser Du Berhemên Biyanî yên Rêzimana Kurmancî*, teza maştêrê ya neçapkirî, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Mardîn 2018.

22 Perto Begê Hekkarî, *Dîwan*, Amadekar: Tehsîn Îbrahîm Doskî, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2014, r.213, di heman helbestê de "curh û pîkan**êt ti dil**", r.213; "awatêt ti dil", fermanêt ti dil", "eywanêt ti dil", "wêranêt ti dil", ehzanêt ti dil" derbas dibin, r.213; "birinêt ti dilan", r.239.

23 Ehmedê Xanî, *Newbehara Biçûkan*, Navê Weşanxanê, cih û diroka çapê tune, r.3. ji bo mînakên guherîna "d"yê bnr Muhsin Kızılkaya, *Kayıp Dîwan*, Weşanên Îletişimê, İstanbul 2001, r.10, 60-61.

24 Melayê Cizîrî, *Dîwan*, Amadekar: Selman Dilovan, Weşanên Nûbiharê, Stenbol 2012, r.311.

25 Kızılkaya, *Kayıp Dîwan*, r.81

26 Ji bo hin mînakên din bnr Ayhan Yıldız, "Referansên Gramera Kurdî di Edebîyata Devkî ya Gel da", *Dil Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar*, Weşanên Mardin Artuklu Üniversitesi, Editor: M. Nesim Doru-Ömer Bozkurt, Mardin 2018, r.163-164.

1. 2. [di] wekî veqetandekê di pexşan û helbestan de

Her çiqas di pirtûkên li ser rêzimana Kurdî de ev mijar hindik be jî lê di pexşan û helbestan de gelek mînak hene ji bo bikarananîna [di]’yê. Em ê di vê beşê de ji metnên herî kevin ên tespîtîkirî heta metnên serdema me mînakan bidin ji bo mijarê. Vêca wê bê dîtin ku ev [di], di berhemên devkî û nivîskî de wekî veqetandek di ravekan de tê bikaranîn.

Berhemên Bayezîdî bo pexşanûsa Kurdiya Kurmancî dikare wekî pexşanên destpêkê bê zanîn, Mele Mehmûdê Bayezîdî di berhemekê xwe de behsa berhema Teremaxî dike, ji ber vê mirov dikare wekî pexşana yekem a Kurdiya Kurmancî, *Tesrîfa Teremaxî* qebûl bike.²⁷

Em ê bi ya Bayezîdî bikin û ji Teremaxî dest pê bikin li dû wê li pexşan û helbestêd mayî binêrin bo vê mijarê. Teremaxî di berhema xwe de, “êd”ê wekî veqetandeka pirjimariyê bi kar tîne. Wekî:

“...du mirovê**êd** navê Yûsuf û Hesên murad dibe.”²⁸

“Serf, di lugetê**êd** Ereban de...”²⁹

“...yanî birrek muennesê**êd** bi van navan.....”³⁰

“Ewela ji boy fê’lê mesderek lazim e ku fê’l bi eqsamê**êd** xwe ji wî mesderî şeq bibe, yanî cida bibe.”³¹

“Di behsa edat û ‘elamatê**êd** fê’la mudari’ da ye.”³²

Wekî ji mînakan jî diyar e “-êd” ji bo pirjimariyê bi wateya “-ên” hatiye bikaranîn. Tenê di mînakê de “di lugetê**êd** Ereban de” ji bo yekjimariyê bi kar aniye. Merdan Newayî dema bi Kurdiya îro dide şûna “-êd” qertafa “-ên” bi kar tîne. Lê şûna “di lugetêd Ereban de” “di zimanê Ereban de” gotiye.³³

Heman bikaranîna “-êd”ê, di berhemên Bayezîdî de jî heye. Wekî mînak:

“Şerefxan e, ji mîrê**êd** Hekariyan e û ji nesil Ebbasî.”³⁴

“Neqil dikin ku carekî melayek û du nefer mirofê**êd** cahil nexwendî, hersê bûyne oldaşê**êd** yekûdu bi rê da diçûn.”³⁵

27 Bayezîdî derheqê vê metnê de wisa dibêje: “....elbete weko talbê mirada xwendina serf û neho û made û mentiq û ‘ulûmê**êd** mayî dikin, elbete berî metin û ‘ibareya ‘Elî Teremaxî bixwîn û ji ber bikin, paşî dest bi ‘ulûmê**êd** mayî bikin...” Bnr Mela Mehmûdê Bazîdî, *Cami’eya Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmancî*, Amadekar: Ziya Avcı, Weşanên Lîs, Îstanbul 2010, r.56.

28 Mela Eliyê Teremaxî, *Tesrîfa Teremaxî*, Metn û Analîz: Merdan Newayî, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2018, r.77.

29 Teremaxî, *Tesrîfa Teremaxî*, r.76.

30 Teremaxî, *Tesrîfa Teremaxî*, r.78.

31 Teremaxî, *Tesrîfa Teremaxî*, r.81.

32 Teremaxî, *Tesrîfa Teremaxî*, r.89.

33 Bnr Teremaxî, *Tesrîfa Teremaxî*, r.110. ji bo mînakên din bi kurdiya îro bnr heman berhema, r.111, 114, 122.

34 Bazîdî, *Cami’eya Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmancî*, r.54.

35 Bazîdî, *Cami’eya Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmancî*, r.59.

Mîrzoyê Reş hebû, ji tayfeyêd Êzîdiyêd Wanê bû.³⁶

Wekû ekrad bi rê ve diçin, eger li rê mesela ji heywanêd ko dirinde ne mesela şêr û piling û gur û herçî evne oxir hesêb dikin. Lakîn eger wekû heywanêd bêzêrer wekû rovî û kêrgû û **êd** mayî, evne şûm hesêb dikin.³⁷

Ekrad di malêd xwe de zêde mikerrem in.³⁸ -bi ikram in-

Konêd ekradan jî derece derece dibin.³⁹ –pile pile, di ser hev re ne-

“Di” wekî “-êd” di romanên Kurdên Kafkasê de jî tê dîtin. Erebe Şemo, “-êd”ê wekî veqetandekê di romanên xwe de bi kar tîne:

Cahilêd gund mera hatin, ...⁴⁰

Ew ken, ew şabûna cahila, kilam û listka wana, kincêd xorta: oyme, arxaix, bîşmêt û çêrkezî bûn, kolosêd serê wan tijî şar-şîmaqî bûn, rîşêd şar-şîmaqîya dihat, dikete ser çavê xorta.⁴¹

Rastî jî nava milletêd wandera kesê notlanî kurmanca, -mê, dêwêr xweyke tunne, îlam xweykirina pêz.⁴²

Merîyêd biçûk diçe rast...⁴³

.....wekî nêzîk dibin rojêd goma, axila û çêra qira; dewar jî xwe kîvş dike, wekî nêzîk dibin rojêd tewla û girêdana wana her yekê ber afirê xwe....⁴⁴

Di hevpeyvîneke nuh de dîsa em rastî vê bikaranînê tîn. Di axaftina xwe de Hinara Tajdîn –ew bixwe ji Kurdên Kafkasê ye- di gelek cihan de “-êd”ê wekî qertafa ravekê bi kar tîne. Di hevpeyvîna xwe de li hin cihan, di heman hevokê de, “-êd” “-ên”ê digel hev bi kar tîne. Mirov dikare mînakên tesîra Kurdiya standart li ser devokê di van hevokan de bibîne:

Milet, mîna teyrêd hur, erş û kursî aza û bê turs meqeske, çavêd tu dayîkan da hêsirên şewat nehurikin, behr û okiyane bê bîne dilkovan çênebin.⁴⁵

Nasiya min bawer bikin tevî temamê nivîskarên me yên Ermenîstanê re hebûye, rast e ez ciwan bûm, lêbelê komekdariya wan ra ez gelekî razî bûm.⁴⁶

Demeke bîr nekiriye, her mehê carekê yan du caran nivîskar, helbestvan,

36 Bazîdî, *Cami'eya Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmancî*, r.61.

37 Mela Mehmûdê Bayezîdî, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye*, Lêkolîn: Jan Doşt, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2010, r.98.

38 Bayezîdî, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye*, r.75.

39 Bayezîdî, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye*, r.123

40 Erebe Şemo, *Şivanê Kurmanca*, Amadekar: Mîstefa Aydogan, Weşanên Lîsê, Diyarbakır 2016, r.59.

41 Şemo, *Şivanê Kurmanca*, r.57.

42 Şemo, *Şivanê Kurmanca*, r.53.

43 Şemo, *Şivanê Kurmanca*, r.21.

44 Şemo, *Şivanê Kurmanca*, r.67. Heman bikaranîn di navên berheman de jî tê dîtin: Erebe Şemo, *Kurdêd Elegezê*, Weşanên Belkî; Heciyê Cindî, *Hikyatêd Cimaeta Kurda I-VI*, Weşanên Rûpelê.

45 “Hinara Tajdîn: Min di 13-14 saliya xwe de deşt bi nivîsarê kiriye!” Hevpeyvîn: Nihad Gültekin, *Nûbihar*, Bihar 2019, hejmar: 147, r.68.

46 “Hinara Tajdîn: Min di 13-14 saliya xwe de deşt bi nivîsarê kiriye!” r.68.

rewşenbîrê**ên** me diciviyân di mala nivîskarê**ên** Ermenîstanê da, enene dikirin pirtûkê**ên** wekî bihatina weşandinê û gelek **pirsêd** miletîyê va girêday. ⁴⁷

Wan civîna da hazir dibûm, gelek bîranînê**d** min yê**n** giranbiha hene, tevî wan rojê**d** bihûrî da. ⁴⁸

Em gelekî serbilind û kubar bûn boy ziyaner rewşenbîrê**d** xwe, nivîskar û şayîrê**d** xwe, pirofêso, lêkolînerê**ên** xwe. Çawa serê xwe ber navê Fêrîkê Ûsiv, Heciyê Cindî, Casimê Celîl, Emînê Evdal, Wezîrê Eşo, Eliyê Evdilrehman, Karlêne Çaçanî û yê**d** mayîn netewînî. ⁴⁹

Di rojnama *Riya Teze* da gelek kar û kîrînê**d** hêja yê**n** giranbiha dihatin derbaskirinê. ⁵⁰

Guhdariya her gilî û gotinê**d** bajarvanan dikirin, daxwaza wan tanîne sêrî. ⁵¹

“-êd” di wergerên bo Kurdî de jî tê dîtîn. Mirov, di wergera “Sözler”ê de, ya ku ji aliyê Mele Zahirê Melezgirdî ve hatiye wergerandin, rastî gelek mînakan tê. Çend mînak bi Kurdiya wî, ev in:

Ez ê **êd** wê yê hêjayî bibêjim. ⁵²

“Li her çiyî da axiftoka padişah heye û fermanberê**d** wî hene. ⁵³

“Ey padişahê me yê ku bi qencyê**d** xwe va perwerde dîke! ⁵⁴

1.3. “Di” di Berhemên Folklorîk de

Ji bilî klasîkan di berhemên folklorîk de jî [di] tê dîtîn. Her wekî:

Şahî't xewa xwe dîtiye

Xanî b'çavê't xwe dîtiye ⁵⁵

Ev rêzik ji *Destana Kela Dimdimê* ye, ji dengbêjekê ji devera Hekarîyê hatiye wergirtin. Nivîskar di destpêkê da nivîsiye ku midaxeleyek bi usluba orijinal nekiriye. ⁵⁶ Heke li rêzika “Xanî b'çavê't xwe dîtiye” bê nêrîn, dê bê dîtîn ku li vir. [di]’ya qertafa ravekê wekî “êt” hatiye bilêvkirin. “Xanî bi çavên **di** xwe dîtine.”

“Xwezî ji xêrê **di Xwedê** ra xwedanxêrekî mizgîniyeke xêrê bianiya

Bigota efûya Bavê Becet ji qapiyê hukûmatê derketiye

Mîn bi çavê serê xwe bidîta fenanî cara li qarşî xort û bendê **di Xerza**” ⁵⁷

47 “Hinara Tajdîn: Min di 13-14 saliya xwe de deşt bi nivîsarê kiriye!” r.68.

48 “Hinara Tajdîn: Min di 13-14 saliya xwe de deşt bi nivîsarê kiriye!” r.68.

49 “Hinara Tajdîn: Min di 13-14 saliya xwe de deşt bi nivîsarê kiriye!” r.68.

50 “Hinara Tajdîn: Min di 13-14 saliya xwe de deşt bi nivîsarê kiriye!” r.69.

51 “Hinara Tajdîn: Min di 13-14 saliya xwe de deşt bi nivîsarê kiriye!” r.69.

52 Bediuzzeman Seîdê Nûrsî, *Ji Hemîşkên Nivîsoka Ronahiyê*, Wergêr: Muhemmed Zahidê gunehkar, Weşanxaneyê Zehra, Îstanbul 2016, r.35.

53 Nûrsî, *Ji Hemîşkên Nivîsoka Ronahiyê*, r.46

54 Nûrsî, *Ji Hemîşkên Nivîsoka Ronahiyê*, r.49.

55 Kızılkaya, *Kayıp Dîwan*, r.60-61

56 Muhsin Kızılkaya, *Kayıp Dîwan*, Weşanên Îletişimê, İstanbul 2001, r.10.

57 Ayhan Yıldız, *Hûnera Vegotina Bedew A Devkî û Nivîskî, I*, Weşanên Lorya, İstanbul 2017,

Bejna zirav ji hê ve têyo
 Min bi xwe qar e ez nevêyo
 Yêt şitî bejna zirav neçêbûne
 Li çend iqlîmêt dinyayêyo⁵⁸
 Beriyêt me bi rê ketin çûne bêra danê rojê...⁵⁹

1.4. [di], di helbestên klasîk de

Her wekî me li jor nivîsî [di] wekî veqetandekê di klasîkên Kurdî de gelek tê bikaranîn. Di van berheman de hem ji bo ravekên navdêrî, hem jî ji bo ravekên rengdêrî tê bikaranîn.

Cudahiyên klasîkan ji bo bikaranîna [di]'yê balkêş e. Berhemên klasîk hem ji bo pirjimariyê hem jî yekjimariyê [di]'yê wekî qertafa ravekê/veqetandekê bi kar tînin. Di pexşanên Kurdî de [di] li gor devokên Kurdî diguhere yanî li gor devoka nivîskar diguhere. Lê ji ber ku bi sedan sal in klasîkên Kurdî tînin nivîsîn êdî standardek çêbûye. Helbestvanên klasîk di helbestên xwe de li gor devokên xwe tevnagerin. Li gor rêgezên standart helbestên xwe dihûnin ji ber vê di gelek klasîkan de vê bikaranîna [di]'yê tê dîtin. Ji bo balkişandinê em ê ji gelek deveran ji gelek metnên klasîk mînakên bidin:

Ev çî remz û hal e babo bêje min
 Goti babê "Rohniya **çavê di min**"⁶⁰

Paşê çendî dîtî ew nûra sebî
 Rohniya **çavê di bapîrê xwe** bî⁶¹

Ez çîqa bêjim jî kêmahî dibêjim wesfê şah
 Ê ku dîtî bêxered bawer dikit **qewlê di min**"⁶²

Rabûme bi van **dîlê di xemgîn**
 Şayed bikira qîrar û teskîn"⁶³

r. 184. Kılama "Bavê Becet Şêxê Kubar", nivîskar bi xwe jî bandê Dengbêj Şakiroyê Bedîh, deşîfre kiriye. Ji bo hin mînakên digel [di]yê bnr Yıldız, "Referansên Gramera Kurdî di Edebîyata Devkî ya Gel da", r.185-186.

58 M. Xalid Sadînî, *Heyranokên Kurmancî*, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2011, r.32.

59 Sadînî, *Heyranokên Kurmancî*, r.35

60 Melayê Bateyî, *Mevlid-i Nebî*, Weşanên Ayfa Basın, cih û dîroka çapê tune ye, r.14. Di vê metna mewlûdê wekî "Ew çî remz û hal e..." bi "w"yê hatiye nivîsîn, di xebata Sadînî ya li ser Mela Huseynê Bateyî de, -hem di metna latînî, hem di metna Erebbî de wekî "Ev çî remz û hal e" derbas dibe, me jî ev pejirand. Bnr Sadînî, *Mela Huseynê Bateyî...*, r.191. Metna bi herfên Erebbî li dawiya pirtûkê ye.

61 Bateyî, *Mevlid-i Nebî*, r.28.

62 Seyid Eliyê Findikî, *Dîwan*, Weşanên Nûbiharê, Çapa 8em, Îstanbul 2018, r.270.

63 Dîwana Weda'î, Vejandin: Se'îd Dêreşî, Weşanên Nûbihar, Îstanbul 2012, r.114.

Bi van etbaqê **elfazê di zêrîn**
Digotin wan bi ev tehqîq û ayîn⁶⁴

Miskê ezfer ya şebê deycûre ya **marê di reş**
Ya kemendê turreyê şebrengê terraran e ev⁶⁵

Dunya li min pur bû elem
Efxan dikim ez dem bi dem
Derdê di min nayê qelem⁶⁶

Qesda te ye ger tu bikî **islaha di nefse**
Mehfûz bike ricsê⁶⁷

Sed carî bi **naleyê di cansoz**
Sed ah û fixan ji sîne-cansoz⁶⁸

Ser daniye ber zemîn ji teqşîr
Du taze **gulê di bade** şebgîr⁶⁹

Remzeyek min dî ji tîran hate cergê min xedar
Du birîn bûne di qelbê min nema sebr û qerar
Ew çi êtûn e di dil da min disojit pêt û nar
Kuştime **çavê di reş** wan hawiran kîrme kebab
Lew dinalim ez ji derdan kevtîme halek xirab⁷⁰

Ey Şahê Hilwe û Heddad rohniya **çavê di min**
Ez dizanim piştî te lezzet nema d'umrê di min⁷¹

Di *Dîwana Şêx Muşerrefê Xinûkî* de, di helbestekê de gelek pir hatiye bikaranîn. Navê helbestê “Ey Behaeddîn Ey Ronahiya **Çavêd Min**” e⁷². Di vê

64 Mela Ebdulfettah Hezroyî, *Dîwana Fethî*, Berhevkirin: Tehsîn Îbrahîm Doskî, Latînzekirin: M. Xalid Sadînî, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2012, r.66.

65 Hezroyî, *Dîwana Fethî*, r.128.

66 Mela Mihemedê Liceyî, *Dîwana Hadî*, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2012, r.176.

67 Liceyî, *Dîwana Hadî*, r.66

68 Selîmiyê Hîzanî, *Yûsuf û Zuleyxa*, Edîsyon-Krîtîk û Amadekar: Ayhan Tek, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2013, r.386.

69 Hîzanî, *Yûsuf û Zuleyxa*, r.388.

70 Muştefa Dehqan, “Du helbestên Kurdî yên Miştefa Xan Beg”, Wergera Ji Îngilîzî: Mehmet Şîrin Filiz, *Nûbihar Kovara Çandî Hunerî Edebî*, Hejmar: 137, Payîz 2016, r.42.

71 Fındîkî, *Dîwan*, r.268. “hilwe û heddad” navê du gundên Qamişlo ne.

72 Sönmez, *Dîwana Şêx Muşerrefê Xinûkî*, r.180-182.

helbestê de gelek mînak hene ji bo vê [di]'yê. Em ê çend mînakên digel [di]'yê hatine bikaranîn li vir binivîsin. Wekî:

“Ger Xuda heske tu jî dê bê ji bîr kî zehmetan
Bête nav feqyan bibî çîçek li ber **bîhna di min**”⁷³

“Her du çavan wekî gulavan radimûsim ey bira
Daima min tu li bîrî hazirî li **qelbê di min**

Her zeman û her mekan her tu li ba min hazir î
Carekê wenda tu nabî tu ji **efkarê di min**”

“Ey Behaeddîn tu jî min daima winda neke
Qet tu caran tu neke ji dil ey **terka di min**

Em digel ehlê çeman hem Rebenok û medrese
Rahetin em bêmereq bawerke wî **qewlê di min**

Ez mela “Ebdulhemîd û Behaeddîn û gel feqan
Piştî îdê çûn Rebenokan em li ba **şêxê di min**”⁷⁴

Heke em bi hurgilî li van mînakan binêrên em ê bibînin ku [di], di van helbestan de hem ji bo yekjimariyê wekî “bîhna di min”⁷⁵ hem ji bo pirjimariyê “efkarê di min”⁷⁶ tê bikaranîn. Dîsa hem ji bo ravekên navdêrî wekî “islahî di nefse”⁷⁷ hem jî ji bo ravekên rengdêrî “marê di reş”⁷⁸ tê bikaranîn.

[di], di klasîkên Kurdî de wekî “-êd, -êt” jî tê dîtin:

Ne ji bo sahib rewacan
Belkî ji bo biçûkê kurmancan⁷⁹

Di şerha “Gulzara Hemûkan Şerha Nûbihara Biçûkan” de wekî “biçûkê Kurmancan” derbas dibe⁸⁰ lê di nusxeyekê de wekî “biçûkê kurmancan” derbas dibe.⁸¹

73 Sönmez, *Dîwana Şêx Muşerrefê Xînûkî*, r.181.

74 Sönmez, *Dîwana Şêx Muşerrefê Xînûkî*, r.180.

75 Sönmez, *Dîwana Şêx Muşerrefê Xînûkî*, r.181.

76 Sönmez, *Dîwana Şêx Muşerrefê Xînûkî*, r.180.

77 Liceyî, *Dîwana Hadî*, r.66

78 Hezroyî, *Dîwana Fethî*, r.128.

79 Ehmedê Xanî, *Newbehara Biçûkan*, Navê Weşanxanê, cih û diroka çapê tune, r.3

80 Ehmed Hilmî el-Qoxî ed-Diyarbekrî, *Gulzara Hemûkan Şerha Nûbehara Biçûkan*, Weşanên Diyarbakır Söze, Diyarbakır, Dîroka çapê tune, r.14.

81 Ehmedê Xanî, *Newbehara Biçûkan*, Navê Weşanxanê, cih û diroka çapê tune, r.3

Her wiha dîsa di metna ku Abdullah Yaşın wergirtî de wekî “biçûkêt kurmancan” derbas dibe.⁸² Di metna ku Zeynelabidîn Zinar latîniye kiriye, tê de wekî “biçûkê **di** Kurmancan” derbas dibe⁸³

“Pêxember gelek nav di wana dida
Digo: Ey Musilman û ehlê**d** Xuda”⁸⁴

Digel deh hezar leşkerê**d** pehlewan
Mixabin nikarin êrîş bikne wan⁸⁵

2. [di], Ji Aliyê Wateyê ve

Wateya [di]ya daçek û “di-“ya dema niha diyar in di hevokê de. Lê wateya [di]’ya mijara vê gotarê çi ye? Ev [di], hem digel ravekan wekî veqetandekê hem jî bê ravek tê bikaranîn. Mebesta ravekê tê zanîn, reng û dirûvê tişteki/keseki diyar dike wekî: qelema mezin, deftera biçûk an jî kesek/tiştêk îzafê dike bi bal kesekî ve wekî bavê Hesên, deftera wî.

Herwekî di destpêkê de jî hat gotin, li gor Celadet Bedirxan, di Kurdiya Kurmançî de, [di] diket navbera “ê/yê û navdêr, cînavk û rengdêr” wekî: Ev hesp **ye di Soro/wî/baş** e/ye. Bi dûre ev taybetî di gelek devokan de wenda bû. Lê ji mînakên jî tê fêmkirin, di hemû klasîkan de [di], hem bi ravekan re û hem bê ravekê tê bikaranîn. Devokên Kurmançî yê ku niha [di]’yê bi kar tînin, [di]’yê jî bo pirjimariyê bi kar tînin. Lê di klasîkên Kurdî de û berhemên folklorê de jî bo yekjimariyê jî tê bikaranîn. Gelo ev jî nezanîna bikaranîna [di]’yê ye an jî taybetiyeke din li vir heye? Mirov dikare sebaba vê bikaranînê di weznê de bigere? Yanî [di] jî bo temamkirina wezna helbestanê tê bikaranîn? Bersiva van pirsan dîsa pîrsek e: Heke wisa be jî bo helbestvan kêmastî çênabe? Ji ber ku di helbestên klasîk de gelekê tê bikaranîn.

Ji bo vê bikaranîna [di]’yê nêrînên Bozarslan balkêş in. Li gor Bozarslan [di], tê berî navdêr, rengdêr û cînavkan û jî aliyê wateyê ve hêz dide peyvên li dû xwe. Bozarslan [di]’yê wekî peyvikekê qebûl dike. Li gor wî, [di] “peyvika pitkırın”⁸⁶ û

82 Abdullah Yaşın, *Kürt Filozofu Şeyh Ehmedê Xanî Hazretleri*, Weşanên Lîs, Ankara 2012, r.207.

83 Ehmedê Xanî, *Hemû Berhem*, Weşanên Lîsê, İstanbul 2008, Zinar di pêşgotina xwe de jî bo agahiya li ser nusxeya jê wergirtî wisa dibêje: Me ev nusxeya Nûbarê li gorî nusxeya 1906’î ya Stenbolê û ya Albert von Le Coa a ku di 1903’yan de li Alemanyayê çap bûye amade kir.” Bnr heman berhem r.312.

84 Tîrêj, *Mewlûda Pêxember*, Weşanên Peywend, Stenbol 2015, r.51. “Neyarêd Xuda...”, heman berhem, r.52.

85 Tîrêj, *Mewlûda Pêxember*, r.54. “kulîlkêd zer”, “gulêd rengê reng” heman berhem, r.63.

86 Bozarslan, “peyvîk”ê wisa rave dike: Peyvîk, peyva kurttirîn a yekmane ya ku ji devê mirov derdikeve yan tê nivîsîn; peyva kurttirîn a ku ji devê mirov derdikeve yan tê nivîsîn û tenê mana yek tiştêk dide, tenê mana yek tiştêk jê tê fêmkirin, jê tê zanîn. Hvm “kelîme” ya Erebi

xurtkirina navan e" û berî hin navan an cînavkan an jî rengdêran⁸⁷ tê bikaranîn û wan navan pît dike, xurt û zexm dike.⁸⁸

Bozarslan, bêjeya xurtkirina wateyê yanî "peyvika pîtkirînê" wekî têgiheke rêzimanî bi kar tîne. Li gor wî "peyvika pîtkirînê" wekî termeka rêzimanîyê, "ew peyvik e ku, bi serê xwe çu maneyê nade; tenê ji bo pîtkirina mana peyviyeka berî xwe yan li pey xwe bi kar tê anîn û mana wê peyvikê pît dike, xurt û zexm dike" dibêje û mînakên dide. Wekî "zipî"ya di peyva "zipî zer, zipî ziwa"yê. Li vir zer û ziwa bi "zipî"yê pît dibin. Dîsa "xêz" di "xeml û xêz"ê da, xeml bi xêzê pît dibe. Her wisa "çil" a ku berî navên rengan û peyva "sayî"yê wekî "çil sor", "çil sipî, çil zer, "çil sayî" tev bi "çil"ê pît dibin, xurt dibin û zexm dibin.⁸⁹

Her wekî li jor hat gotin li gor Bozarslan, [di] bêjeya xurtkirina wateyê ye. Ev peyv wateya peyva li dû xwe xurtir dike. Bozarslan ji bo [di]ya peyvika pîtkirînê van mînakên dide:

"Hindek **di** mîsalê Zîn zerî ne/ hin şubhê Memê di mişterî ne⁹⁰. Li gor Bozarslan li vir [di]yê, navên "mîsal" û "mişterî" pît kirine.

"Gava ku te ez birim ji sazî/ ne dengê **di** min hebû, ne gazî"⁹¹ Li vir [di]yê cînavka "min"ê pît kiriye.

"Hîkayatên **di** işqê pîrr dirêj in/ Emanet, sîrrê işqê hûn mebêjin (Siyahpoş) li vir [di]yê navê "işqê" pît kiriye.

Bozarslan ji folklorê jî ji bo pîtkirîn û xurtkirina navan van mînakên dide:

"Lê lê domamê, îşev bîst û çarê, domam, lê **di** çile ye/ Xwedê zane, bejna domama mi mîna ye stêra sibê ku disekine, domam, lê, li qulbe ye (Strana Civatan) "Tu bûyî sebeb, te serê me xist vê qezayê, vê belayê/ Ma tu nizanî, ji berê ve wesyet wesyeta kalikê me yê **di** Nasir e, ji roja sêşemê heta bigîje çarşemê, şer li mala me nayê! (Strana Civatan)⁹²

Ji bo pîtkirîn û xurtkirina rengdêran van mînakên dide:

"Kurmanc-i ne pîrr **di** bêkema in / Emma **di** yetîm û bêmecal in.⁹³ Li vir

ye. Bozarslan, *Ferhenga Kurdî*, c.III, Weşanên Deng, Îstanbul 2018, r.550. Bozarslan wateya "pît"ê wekî "zexm, hêzdar, têrhez, şidiyayî rave dike. Bnr *Ferhenga Kurdî*, c.III, r.638.

87 Bozarslan, ji bo rengdêrê peyva "salixnavê, ji bo cînavkê peyva "şûnnav"ê bi kar tîne.

88 Mehmet Emin Bozarslan, *Ferhenga Kurdî*, c.I, Weşanên Deng, Îstanbul 2011, r.701-702.

89 Bozarslan, *Ferhenga Kurdî*, c.III, r.550-551.

90 Xanî, *Mem û Zîn*, r.67.

91 Xanî, *Mem û Zîn*, r.299, Hem di metna Şemrexî de "birîm" hem jî di metna Jan Doşt de wekî "birîm", r.713 derbas dibe lê Bozarslan wekî "birîm/-birîm-" nivîsiye bi me divê wekî "birîm" bibe jê pêşîya metnê wisa tê fêmkirin. ". Bnr "Ney bûm û ez di 'alema neyîştan/Mey bûm ez, ne bi deştê meypereştan" bnr Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*, Amadekirin: Huseyn Şemrexî, r.299; Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn* -Şîrove û Kurdiya Îro: Jan Doşt, Weşanên Avestayê, Îstanbul 2010, r.713.

92 Mehmet Emin Bozarslan, *Ferhenga Kurdî*, c.I, r.701-702.

93 Xanî, *Mem û Zîn*, r.42.

[di]’ya malika yekê, rengdêra “bêkema” pît kiriye, [di]ya malika zyan jî navê yetîm pît kiriye.

“Bêhiş dikevin, gelek dimînin/ Gava we ku radibin, **di** dîn in⁹⁴

“Emma bi wî agirî we geş bûn/ te d’go qe nexweş nebûn, **di** xweş bûn⁹⁵

“Dinê qenc e, tijî şêr bin/ ji xêran ra **di** xweşmêr bin/ ne ew betal û bêkêr bin.” (Feqiyê Teyran)

“Hin gulê bûnber in/ hin **di** şîrîn, esmer in⁹⁶

“Keçik dibê: Feqî, heyran, dilê min sêlek e ji van sêlên, lo, **di** hesinî/ Agirek li ser e, lo, yek li binî/ De tu were ji mi ra bêje, gelo tu ezeb î yan bijin î” (Strana Civatan)

“Hecî Musa Begê digo Gulê, narînê, tu dizanî ez Hecî Musa Begê Xwêti me, axayê vî welatê **di** jorîn im/ Ez ji Xwedayê mezin, Rebê alemê hevî dikim ku ez rojek di nava baxçê bavê te da tenê te bibînim. (Strana Civatan)⁹⁷

Her wekî di mînakên li jor de jî tê dîtin piraniya mînakên ravek in. Wekî: ““Hîkayatên **di** işqê...”, “welatê **di** jorîn” hwd. Hin mînakên li jor jî vî taybetiyê nîşan didin. Hin jî bêravek in. Wekî: “xêran ra **di** xweşmêr bin”, “Emma **di** yetîm”, “**di** dîn in” hwd. Çend mînakên din jî klasîkên Kurdî wiha ne:

Mînak 1

Dinê qenc tijî şêr bin

Jê xêran ra **di** xweşmêr bin

Ne mislê min **di** bêkêr bin

Dibê kesp û dibê kar e⁹⁸

Mînak 2

Çi Încîl û çi Tewrat in

Di mensûx û **di** mulxat in

Bi wî navî musemmat in

Hukum çû kenzê rehmanê⁹⁹

Mînak 3

Têkda ne **di** talib in, ne metlûb

Vêkra ne muhîbb in ew, ne mehbûb¹⁰⁰

94 Xanî, *Mem û Zîn*, r.95.

95 Xanî, *Mem û Zîn*, r.111

96 Melayê Cizîrî, *Dîwan*, r.19.

97 Bozarşan, *Ferhenga Kurdî*, c.I, r.702.

98 M. Xalid Sadîni, *Feqiyê Teyran -Jîyan, Berhem û Helbestên Wî*, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2010, r.221.

99 Sadîni, *Mela Huseynê Bateyî... ..*, ji helbesta “Muhemmed Seyyîdê ‘Alem”, r.87

100 Xanî, *Mem û Zîn*, r.42.

Di her sê mînakên li jor de ravek tune ne. Di mînaka yekem de "xweşmêr û bêkêr" rengdêr in, di mînaka duyem de "mensûx û metlûb" jî rengdêr in lê di sa ravek tune ne. Mînaka sêyem jî "talib û metlûb" wiha ne.

Di klasîkên Kurdî de her wekî di mînakên me de jî dê bê dîtîn [di] çi bi forma [di] çi bi forma "-êd, -yêd, -êt" wekî qertafa ravekê dikare bi navdêr, rengdêr û cînanan re bê bikaranîn. Lê li hin cihan bi forma [di] bi tenê digel rengdêran tê bikaranîn. Di vê bikaranînê de ravek tune ye. Wekî:

Îro birîndar im ji dil
Sed ah û efxan ji me tê,
Dil bû birîndar û **di** kul
Ji dax û aha hesretê¹⁰¹

Dêhqan tu yî em wekî nihâl in
Ezman tu yî em bi xwe **di** lal in¹⁰²

Li gor tesbîta me bi taybetî Ehmedê Xanî di *Mem û Zîna* xwe de, di gelek cihan de bi vî awayî bi kar tîne. Ravek tune ye ji ber vê ne qertafa veqetandekê ye, lêbûn, mayîn û demê jî nîşan nade ji ber vê ne daçek e jî. Dema em ji helbestê derxînin wate naguhêre ji ber vê mirov dikare bibêje ev bêje an jî *peyvîk* zêde ye di hevokê de. Dibe ku derheqê van mînanan de bê gotin ji bo weznê wisa hatiye nivîsîn. Lê di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de bikaranîna bi vî awayî gelek e. Ji bo her mînakê heke mirov bibêje ji ber weznê wisa kiriye, gelo helbestvaniya wî zeîf, qels nabe. Her wekî di mînanan de jî dê bê dîtîn di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de li gor tesbîta me digel rengdêran û bêyî ravek tê bikaranîn. Bi vî awayî mirov dikare bibêje ev bikaranîn jî ji bo pîtkirin û xurtkirina wateyê ye. Bi taybetî Xanî ji bo xurtkirina wateyên rengdêran yên li dû [di]'yê tîn, bi kar tîne.¹⁰³ Nêrîna Badîllî di vê mijarê de nêzî Bozarslan e. Lê ji ber ku Badîllî bi berfirehî mijar venegotiye em nikarin zêde derheqê nêrînan wî de binivîsin. Bi kurtahî mirov dikare bibêje li gor Badîllî ji bo kirpandîna wateyê di hevokan de, "di" tê pêşiya pêveberê.¹⁰⁴

Nêrîna Bozarslan ji bo fêmkirina metnên klasîk û strana dengbêjan dê bi kêr bê. Çi biravek çi bêravek dema em bi vê nêrînê wateya helbest û stranên binirxînin dê baştir têbigêhin bê ka helbestvan/dengbêj çi dibê, dixwaze bala me bi ser ku da bikêşîne.

Taybetiyeke zîmanê Erebi jî di fêmkirina nêrîna Bozarslan de dê aliyê me bike. Di vî zîmanê de herfên zaîd hene mirov dikare peyva "herfa zaîd"ê, bi Kurdiya

101 Hayrullah Acar, *Şêx Ehmedê Feqîr, Metn û Lêkolîn*, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2016, r.234

102 Xanî, *Mem û Zîn*, r.109

103 Me ji bo vê mijarê Mem û Zîna Ehmedê Xanî ji serî heya dawî xwend, di gelek cihan de wekî "êd, di" tê bikaranîn. Wekî qertafa ravekê digel cînavk, navdêr û rengdêran tê bikaranîn. Lê dema ne ravek be bi tenê digel rengdêran wekî [di] tê bikaranîn.

104 Bnr. Badîllî, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri) Kürmançça Lehçesi*, r.156.

Kurmançî wekî “herfa zêde” fê m bike. Herfên zaid di zimanê Erebi de ji wan herfan re tê gotin ku ew herf di xurtkirina hevokan de tèn bikaranîn. Dema ev herf ji hevokê bèn avêtin di wateya esil ya di hevokê da kêmasiyek çênabe.¹⁰⁵ Di zimanê Erebi de gava herfek, daçek bi taybetî daçeka “bi”ya Erebi (ب) dema zaid bibe jê tê fêmkirin ku nivîskar an jî axêver dixwaze bala xwêner û bihîseran bikşîne bi ser mijarekê da.¹⁰⁶

Dibe ku bê pirsîn [di], çawa ji bo wateyekê din –li vir ji bo xurtkirina wateyê-tê bikaranîn? Herwekî tê zanîn ziman zindî ye û xwe nuh dike peyv, bêje, hevoksazî, teybetiyên ziman dikarin biguherin. Îro jî di Kurdiya Kurmançî de di hin devokan de zayend wenda dibe, hin devok ji bikaranîna ergatîviyê bi dûr ketine. “Di” jî dibe ku destpêkê de wekî veqetandekê dihat bikaranîn, lê niha hem [di] hem jî cînavkên berê “ê/ên/yên” ji bo veqetandekê tèn bikaranîn. Ji ber vê ziman meyleke din ji xwe re hilbijartîye êdî [di] ji bo tekîdê, xurtkirinê tê bikaranîn. Di klasîkên kurdî de mînak hene ku tê de bi tenê “ên” heye û bêyî [di]’yê tê bikaranîn. Yanî “ên” hem digel [di]’yê hem jî bi tenê wekî “ê/ên/yên” tê bikaranîn di klasîkên Kurdî de. Wekî mînak:

Yengiyên nîsbet ji nûnan¹⁰⁷

Selamên milyaketan

Bê hedd û bê hisêb in

Şubhetê avên şetan¹⁰⁸

Bibêjit secde bin latê murîdên wî dibin qate¹⁰⁹

Eşkal û xetên daîreê nuqteê ’ilm in¹¹⁰

Di van mînanan de “ê/ên/yên” ne digel [di]’yê lê bi tenê hatine bikaranîn. Ev jî nîşan dide ku hemû [di] ne ji bo weznê ye, ji bo xurtkirin û zexmkirina wateyê ye.

Dema em li helbestên klasîk û her du bikaranîna [di]’yê di wan de binirxînin, sê ihtimal tèn pêşîya me: ya ji bo wezna helbestê ye, ya ji bo xurtkirina wateyê ye yan jî herdu taybetî digel hev in. Bikaranîna wê ya gelek zêde ihtimala yekem ji holê radike, her wekî me li jor got di gelek cihan de tê bikaranîn. Îhtimala duduyan yanî xurtkirina peyvên li du wan ji ihtimala yekem û sêyem bikêrtir e. Îhtimala sêyem jî dikare li hin cihan bê bikaranîn. Dibe ku hin helbestvanên klasîk hem ji bo weznê hem ji bo wateyê bi kar bînin.

105 Bnr. M. Edip Çağmar, *Alıştırmalarla Nahiv Arapça Dilbilgisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017, r.174-175.

106 Mirov dikare bibêje di vê beyta Siyahpoş de daçeka “bi”yê zêde ye: “Mehê enwarê go: “Ger tuy be sadîq/Heqîqet ku li min bûyî bi ‘aşîq.” Siyahpoş, *Seyf-ul Milûk Bedî-ul Cemal*, Amadekar: Bedirxan Amedî, Weşanên Nûbiharê, çapa duyem, İstanbul 2011, r.189.

107 Sadîni, *Feqiyê Teyran Jîyan, Berhem û Helbest*, r.131.

108 Sadîni, *Feqiyê Teyran Jîyan, Berhem û Helbest*, r.164.

109 Melayê Cizîrî, *Dîwan*, r.14.

110 Melayê Cizîrî, *Dîwan*, r.15.

Helbestvanên modern û romanûsên hemdem dikarin bi vî awayê [di]yê bi kar bînin. Hem taybetiyê zimanê Kurdî bê parastin hem jî dê fikrên xwe bi taybetî dema bixwazîna guhê xwêneran bi ser mijarekê de xwar bikin dê hêsantir bi lêv bikin.

Li vir em dixwazîna ji bo her du bikaranîna [di]yê çend mînak ji helbestên klasîk nîşanî xwêneran bidin. Dê bê dîtîna ku [di], di klasîkên Kurdî de hem digel ravekan tê bikaranîn hem jî digel rengdêran bêyî ravekê tê bikaranîn:

2.1. Digel Ravekan

2.1.1. Digel Navan (Raveka Navdêrî)

1- Mecmû'ê xezayînê **di** Qeyser

Hetta veke dexmeya Sikender¹¹¹

Di malika li jor de "Qeyser" nav e. Peyva "xezayîn" qaliba cem'a mukesseriye ye. Her du peyv digel [di]yê wekî ravekekê hatine bikaranîn. Heke [di] ji ravekê derkeve wate naguhere digel [di]yê dixwaze balê bixşîne ser xwediyê xezayînê.

2- Serê her hikmet û esrarê **t** rusûman edeb e

Narek di edeb û edeb 'eynê nîşana xezeb e¹¹²

3- Barê **di** biran vekir temamî

Neqde **di** biran di nîvê danî¹¹³ yanî barê birayan û neqde birayan

4- Bi şewra **di** Selman gelek şa dibûn

Li ser wê diman û hemî radibûn.¹¹⁴

5- Textê **di** mîr û begleran meydane cûqa goygeran

Eslan û cotê meyxuran mey dan şeraba saxerê¹¹⁵

6- Çoganê di dest digel gopalan

Havêtine gerdenê **d** xezalan¹¹⁶

2.1.2. Digel Rengdêran (Raveka Rengdêrî)

1- Ahûyê spî û çav **di** reş bûn

Biskên di siyah û bêhn di xweş bûn¹¹⁷

111 Xanî, *Mem û Zîn*, r.62

112 Hekkarî, *Dîwan*, r.267.

113 Hîzanî, *Yûsuf û Zuleyxa*, r.436.

114 Tîrêj, *Mewlûda Pêxember*, r.53

115 Melayê Cizîrî, *Dîwan*, r.240

116 Xanî, *Mem û Zîn*, r.176. Ji bo mînanan bnr heman berhem, r.115, 173, 283.

117 Xanî, *Mem û Zîn*, r.193. "Ew her du melek we pêk **di** xweş bûn" r.136; "Dê şubhetê vê demê

Di vê mînakê de sê [di] hene her du jî beriya rengdêrekê ne: “di reş, di siyah û di xweş”. “Biskên di siyah”, ravekbûna wê xuya ye. “çav di reş” bêhn di xweş” jî dikarin wekî “çavreş” û bêhnxweş” bîn gotin. Bi me mirov nikare ji bo weznê sê caran di malîkekê de bi kar bîne. Lê, bi fikra me li vir Mem dixwaze bedewiya xezalê (Zînê) ji Mîr re teswîr bike. Ji ber vê şûna “biskên siyah”, çavreş û bêhnxweş” di beytekê de, [di]’yê sê caran dubare kiriye “biskên di siyah, çav di reş û bêhn di xweş”.

2- “Vewesta li hember û ling kirne cot
Bi peyvên **di** şêrîn Pêxember digot¹¹⁸

3- Bi remz û awrê çavan dilê min
Hezar şîşê **di** sor têda tewandî¹¹⁹

4- Ez mame digel dilê **di** xemgîn
Her lehze dikir ji bo wî tehsîn¹²⁰

5- Dilo! Kan al û eshabê **di** kamil
Dilo! Kan alim û şêxê **di** fadil¹²¹

6- Hesret û **kerbê di zêde** puşt li me carek tewand
Roj û şeb sin’et ji mer hişt ah û fixan û enîn¹²²

7- Bi hêvî tederru’ stû xwar kirin
Dua’yê **di** merwî gelek pur kirin¹²³

8- Bêkêf kirim zilfê **di** reş
Biskê siyah, zilfêd qemer
Eşq û muhbeta min li ser
Wêran ez im malim xirab¹²⁴

di xweş bîn” r.114; “Bîlcumle di serxweş û muşewweş”, 260; .

118 Tîrêj, *Mewlûda Pêxember*, r.37. Bnr r. 37, “mîrovên **di** qenc”; r.46 “mervên **di** xas”. Di vê berhemê wergirtinek ji kovara Hawarê heye tê de [di] digel ravekên navdêrî tê bikaranîn: “Batê gundek e, ji gundê **di** Hekariyan.” Bnr Tîrêj, *Mewlûda Pêxember*, r.9. –ji kovara Hawarê, hejmar: 33, 1ê çiriya Pêşîn 1941, r.9 hetiyê wergirtin.

119 Hezroyî, *Dîwana Fethî*, r.190. “melayê **di** ferîd”; r.154, “şemalê **di** geşîn” Bnrheman berhem, r.152

120 Hîzanî, *Yûsuf û Zuleyxa*, r.297. “cilê **di** kemxa” bnr heman behrem, r.366; “cewahîrê di mezkûr”, “çaker û koleyê di mezbûr” Bnr heman berhem, r. 316

121 *Qesîdeyên Mala Seydayê Mele Es’edê Çoğreşî*, Amadekar: Mele Muhammedê Çoğreşî, Weşanên Mergemîr, Îstanbul 2005, r.37.

122 Mela ‘Eliyê Baquştanî, *Dîwana Baquştanî*, Metn û Lêkolîn: M. Zahir Ertekin, Weşanên Zanîngeha Soran, Bingöl 2017, r. 99.

123 Mela ‘Eliyê Baquştanî, *Sultan Şêxmûs*, Metn û Lêkolîn: M. Zahir Ertekin, Weşanên Name, Stenbol 2018, r.131.

124 Sadînî, *Feqiyê Teyran Jiyan, Berhem û Helbest*, r.161. “eshabê **di** xemxwar”, “ ‘alimên **di**

9- Dîwanî û meclisî belav bûn
Bîlcumle ji bo Memê **di** mehzûn¹²⁵

2.1.3. Digel Cînavkan

1- Aşê **di** me zaliman digêrrin
Dexlê **di** mezaliman dihêrin¹²⁶

2- “Wehareng e Haşim û ‘Ebdilmenaf
Ku kalên **di** wî ne bi deng û bi nav”¹²⁷

3- Saqî nede min camê ez mestê meyhest im
Serxweşkirî çavê**t** mi aşufte dilê azû¹²⁸

4- Tev û hev dilê **di** wan tê de hebû
Lê dilê wî bi yekê qet çênebû¹²⁹

5- Dêrdê **di** me kûr in we curûh naête hed
Bê merhem û hem derman tenê mane çi hez

Eşkê **di** me sohr in wekî xalê xeddê yar
Bê hirqet û hem giryan tenê mane çi hez¹³⁰

6- Dor û madorê **di** min têk deng û zûrîne guran
Çav li berxê dil dikin kan serşivanê min gelo? ¹³¹

7- Li ser te ji ferzan e ey nûrê cân
Bizanê tu erkan û şertê **di** wan¹³²

hişyar” bnr heman berhem, r.224.

125 Xanî, *Mem û Zîn*, r.209.

126 Xanî, *Mem û Zîn*, r.142. “Qewlê di te”, “Fe’lê di te” heman berhem, r.299; “sebiyê **di** min” heman berhem, r.96. “durrê di we” heman berhem, r.107; “Rûyê di wî ger çi terr bûn”, r.172.

127 Tîrêj, *Mewlûda Pêxember*, r.21. Bnr “Hevalên **di** wî”, r.39, 51; “derbê **di** wan” r.50; “Ze’îmên **di** wan”, r.52; “malên **di** we”, r.61;

128 Hekkarî, *Dîwan*, r.270.

129 M. Zahit Kardeşlik, *Mevlûd-i Şerif*, cih û demê çapê tune, r.22. Bnr “tesbîhê di wan”, r.27; “çavê di min”, r.23; “qunaxê di wan”, r.39; “zozanê di wan”, r.40

130 Mela Zahîrê Tendurêkî, *Dîwan*, Amadekar: Mela Abdurrahman Biçici, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2007, r.199

131 Yakup Aykaç, *Dîwana Hezîn (Metn, Lêkolîn û Fenheng)*, Teza Maşterê Ya Neçapbûyî, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Bingöl 2015, r.398. “leşkerê **di** wan” heman berhem, r.480.

132 İbrahim Gözetin, *Mele Xelîlê Sêrtî û Berhemê Wî ya Nehcu’l-Enam (Metn û Lêkolîn)*, Teza Maşterê Ya Neçapbûyî, Muş Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Muş 2015, r.110.

8- Ji heybet û tirsî dipirsîn li xwe
Ku her yek diçin ba nebiyyê **di** xwe¹³³

2.2. Bikaranîna [di]’yê Bêyî Ravek

Her wekî me li jor nivîsî bikaranîna bi vî awayî di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de ji berhemên din zêdetir in.¹³⁴ Di hemû berhemê de me gelek mînak tesbît kirin. Ji bo mijar baştir bê fêmkirin 46 mînak yan bixwe hat nivîsîn yan cihê wan di jêrenotan de hat nivîsîn. Ji bilî Ehmedê Xanî me ji berhemên Bateyî, Feqiyê Teyran û Melayê Cizîrî jî mînak anîn. Tu angaşta me tune ye ku hemû mînakên bi vî awayî yê van berhemên ev in. Wekî nîşeyê girîng mirov dikare bibêje ev [di]ya bêravek beriya pêveberan tê.¹³⁵

1- Kurmanc-i ne pîrr **di** bêkema in
Emma **di** yetîm û bêmeçal in.

Fîlcumle ne cahil û nezan in
Belkî **di** sefil û bêxudan in¹³⁶

Dema mînaka li jor bê nîrxandin dê bê dîtin ku “bêkema, yetîm, bêmeçal, sefil û bêxudan” rengdêr in [di] bîyî ravekiyê beriya van rengdêran û hatiye nivîsîn. Heke em her sê [di]’yan ji helbestê derxin kêmasiyek ji aliyê hevoksazî û wateyê ve çênabe. Lê bi me ev [di] ji bo pîtkirin û xurtkirina rengdêran hatiye bikaranîn. Xanî mîna ku dixwaze balê bikêşîne li ser nebêkema li Kurmancan lê yetîm û bêmeçalbûna wan. [di], di van mînan de jî beriya pêveberan hatiye.

2- Hikmet ew e ev hemî li kar in
Hindek **di** peya û hin siwar in
Hindek **di** betî- û hin serî’ in
Hindek **di** mu’în û hin menî’ in¹³⁷

3- Nabînî bi qîmet in cewahir
Lew ra ku di hindik in, **di** nadir¹³⁸

133 M. Emîn Heyderî, *Akidetul İman*, dîrok û cihê çapê tune ye, r.17.

134 Mem û Zîna Ehmedê Xanî ji alî bikaranîna du daçekan digel hev jî balkêş e. Di gelek cihan “ji bo” digel “ra”yê tê bikaranîn. Wekî mînak ji bo “ji bo te/me/xwe/wî/mi ra: r.28, 36, 87, 100, 101, 104, 107, 110, 132, 155, 157, 158, 162, 163, 170, 183, 198, 204, 217, 219, 227, 231, 244, 246, 248, 264, 265, 285, 293, 294, 295, 301 (di gelek rûpelan du caran derbas dibe)

135 Di hevokên navdêrî de tê dîtin. Hevokên ku ji aliyê cûreyê pêvebera xwe ve navdêrî ne.

136 Xanî, *Mem û Zîn*, r.42

137 Xanî, *Mem û Zîn*, r.67. “hinek **di** ustad”, “hinek **di** cellad”, r.67.

138 Xanî, *Mem û Zîn*, r.297. “hinek **di** ‘adil”, “hin **di** cahil” r. 112; “hinek digel **di** bengî”

Mînakên bi vî awayî "hin/hindek" digel [di]yê ji mînakên din pirtir in. Dema mirov van mînanan bixwîne, dê bibîne ku ne ravek in hin ji wan ji hevok an jî ji darazan pêk tên û carna bi pêvebera "in" bi dawî dibin. Her wekî tê zanîn "in" jî bo pirjimariyê tê bikaranîn.

4- Yan şubhetê min **di** bê Mem in hûn?
Lewra weku min **di** pirr xem in hûn¹³⁹

5- Enwa'ê milel xudankitêb in
Kurmanci tenê **di** bê hisêb in¹⁴⁰

6- Ew bûne ji 'eşqê van **di** bêhûş
Ev bûne ji husnê wan **di** medhûş¹⁴¹

8- Biskan biwerîne ser hîlalan
Sewda ke di Bekkeyê Bîlalan¹⁴²

9- Em çari bira hebûn **di** sadiq
Herçari li xidmeta wî 'aşiq¹⁴³

10- Hukkam bi batin û bi zahir
Bê şubhe muşabih in bi agir

Zahir **di** sibahî û bi nûr in
Batin ji medareê di dûr in¹⁴⁴

11- **Fikirîne** ruxê di wan **di** taze
Şermende dibûn bi cayê **xaze**¹⁴⁵

r.128; "Hindek **di** helîm û hin **di** dijwar", r.140; "Hindek **di** munafîq ademî ne." r.133; "hinek di **xweşreng**" r.129; "hinek **di** mehrûm", r.280; "Hindek **di** şefaf û hin **di** tarî", r.283; "Hindek di heram û hin helal in" r.284; "hin **di** dewwar" "hin **di** seyyar" r.129; "hindek di seqîl" "Hindek di xefî" r.286; "Hin kuştî di girtî hin fikende", r.175.

139 Xanî, *Mem û Zîn*, r.182. "Yan şubhetê Tacidîn di cebbar", r.282; "Lew ra **di** 'elîl û derdenak in/Lew ra **di** hezîn û sineçak in", r.182;

140 Xanî, *Mem û Zîn*, r.41. "Ev çerx û felek **di** bê eman in" r.114; "Erbabê xerez **di** pirrxuroş in" r.53; "Ew hor û perî **di** bêbedel bûn" r.58.

141 Xanî, *Mem û Zîn*, r.98

142 Xanî, *Mem û Zîn*, r.149.

143 Xanî, *Mem û Zîn*, r.225. "Mehkûmû 'eleyhî bûn **di** teqdir", r.300; "Man Zîn û Mem di bê serencam", r.148

144 Xanî, *Mem û Zîn*, Amdekar: Huseyn Şemrexî, r.146. "sibahî" wekî "sipahî" di ya Jan Doşt de derbas dibe. Dîsa "medare" wekî "mudare" derbas dibe *Mem û Zîn*, Şîrove û Kurdiya îro: Jan Doşt, r.362.

145 Xanî, *Mem û Zîn*, r.120 "di wan di taze" di ya Jan Doşt de wekî di wan-êd taze" derbas dibe.

12- Têkda **di** munasib û muwafiq
Vêkra **di** musafih û mu'aniq¹⁴⁶

13- Bêhiş dikevin gelek dimînin
Gava weku radibin **di** dîn in

Ev xatemene ewan di dest in
Goya tu dibê bi van **di** mest in¹⁴⁷

14- Vêkra **di** bedî'ulîştîrak in
Têkda **di** serî'ulînfîkak in¹⁴⁸

15- Dema ew tèn bi bazî tèn digel qewsên şîrazî tèn
Çi mûkar in **di** tazî tèn bi de'wa tène lêkdanê¹⁴⁹

16- 'Er'eran ta **di** şepal in wereqan cezbe ye vê ra
Nergizan ser **di** giran in li binefşan xem û tab e¹⁵⁰

17- Nergizên şengi **di** mest in çep û rast
Saqiyan cami di dest in çep û rast
Rast û çep tèn ceger û sîne kulab
'Er'erên şengi **di** mest in çep û rast¹⁵¹

18- Du nûn **di** siyahreng in
Bi sir li me ku kêşan
Derbên ewan xedeng in¹⁵²

19- Tinê min heyf li wan tiştan
Li beybûnan li bamiştan
Xwezî ev reng ne êvîştan
Di asmînê **di** namdar e¹⁵³

146 Xanî, *Mem û Zîn*, r.128. "Têkda ne **di** talib in, ne metlûb" bnr r.42.

147 Xanî, *Mem û Zîn*, r.95. "Te d'go ku kurê di min **di** dîn in" r.97.

148 Xanî, *Mem û Zîn*, r.286. "Lê zêde di nadirilwuqu' in", r.290; "Herdu di betal û bê temîz in", r.234; "...di bêtemîz in", r.232; "Em pêkve di lazim in, di melzûm", r.264; "Bes dost ne dê di mu'teber bin?", 282;

149 Melayê Cizîrî, *Dîwan*, r.230.

150 Melayê Cizîrî, *Dîwan*, r.180. "hin **di** şîrîn esmer in", r.19; "lê **di** pir in", r.84; "Ê diyî ew bi xwe carek **di** 'ecêb im ku bi hiş tê", r.258.

151 Melayê Cizîrî, *Dîwan*, r.43. "me qeran dîne **di** meşt", r.61; "Du talançî **di** meşhur tê..", r.230.

152 Sadîni, *Feqiyê Teyran Jiyan, Berhem û Helbest*, r.183. "Mehbûb **di** tîr awir in", r.185; "Lew min birin **di** kul bû", r.154; "Daxên me pur **di** kul in", r.184

153 Sadîni, *Feqiyê Teyran Jiyan, Berhem û Helbest*, r.214; "**Di** xafil im sehergah", r.154.

20- Ehmeq **di** pirr nîşan in
Nîşan in jê pirrbêjî
Çu j' dinyayê nizanin..¹⁵⁴

21- Gelî xelqan binêrin, şûrê di xwe kişandin
Wereng hevdu dihêrin, eyar li hev dirandin
Ji canê xwu **di** têr in, bo nefsi l'hev qetandin
Eshabê mîslê şêr in, serî j'ka'ran d'firandin¹⁵⁵

22- heft hezar û heft hezar, çûne ji xelqê kuffar
"Laheqê cehnemê nar", dibûne xelqê facir
Eshab mane hezar, ew dilber in **di** sabir¹⁵⁶

23- Hem selatê ser Muhemmed **di** sewab
Purrî xêrtir ew ji 'itqa pur riqab¹⁵⁷

24- Gul mîslê wê rû **di** xûb û taze
Xweh lê dixuya mîsalê taze¹⁵⁸

25- Dildayî be hev, du yarê sadîq
Vêkra **di** musahîb û muwafîq¹⁵⁹

26- Îro birîndar im ji dil
Sed ah û efxan ji me tê,
Dil bû birîndar û **di** kul
Ji dax û aha **hesretê**¹⁶⁰

DEWSA ENCAMÊ

Xebatên li ser zimanê Kurdî û bikaranîna wê di berhemên klasîk û folklorê de, bi me niha di serdema destpêkê de ye. Xêbatên hûr û kûr li ser berhemên klasîk û folklorê pêwîst in. Her du cure jî mentîqa Kurdiya xwerû bi kar tînin. Di vê xebatê de me giraniya xwe da ser berhemên klasîk û bikaranîna [di]’ya

154 Sadinî, *Mela Huseynê Bateyî*..... r.60

155 *Qewlê Newala Siseban*, Amadekar û Tipguhêz: Ahmet Demir, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 2012, r.53

156 *Qewlê Newala Siseban*, r.55

157 M. Zahir Ertekin, *Mewlûda Mela 'Eliyê Baqûstanî Metn û Lêkolîn*, Weşanên Zankoya Soran, Hewlêr 2017, r.92.

158 Siwadî, *Leyla û Mecnûn*, Tipderbasiya latînî: M. Reşit Irgat, Amadeyiya ji bo weşanê: Selman Dilovan, Weşanên Nûbiharê, Îstanbul 1999, r.57.

159 Siwadî, *Leyla û Mecnûn*, r.59

160 Acar, *Dîwana Şêx Ehmedê Feqîr*...., r.234

kirpandinê di wan de. Ji mînanan jî tê fêmkirin di hemû klasîkên me tesbîtkirî de [di] hem bi ravek hem jî bê ravek tê bikaranîn. “Di”ya bêravek di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de ji berhemên din pirtir tê bikaranîn. Em dikarin ji alî fêmkirinê ve ji têsira wê ya tekîdê sîd wergirin ji bo fêmkirina helbestên Xanî. Nêrîn û tesbîta Bozarslan jî dê aliyê me bike.

Lazim e ziman bi hemû rengê xwe bê parastin. Ev taybetiya [di], di kirpandina wateyan de wê alîkar be ji bo nivîsên serdema me û li dû me. Di helbestên klasîk û stranên dengbêjan de hê jî li kar e. Di klasîkên Kurdî de ji stranên pirtir tê bikaranîn, lê digel pîrbûna xwe di fêmkirina metnên klasîk de tesîra [di]’yê ya tekîdê mîna ku hatiye jibîrkirin.

Herwiha dikaranîna wê helbestên modern de nayê dîtîn. Pêwîst e em ji jibîrkirin wendabûnê re nehêlin vê taybetiyê. Romannivîs, pexşannivîs, helbestvan dikarin vê taybetiyê bi kar bînin. Helbestvanên modern dikarin [di]ya kirpandinê bi kar bînin û ji nû ve jîn bidin û vejînin vê *peyvîkê*. Bi vî awayî hem taybetiyeke zimanê Kurdî bê parastin hem jî dê fikrên xwe bi taybetî dema bixwazî guhê xwênerên xwe bi ser mijarekê de xwar bikin dê hêsantir bi lêv bikin.

Wekî peyva dawî; xebatên akademîk bi pîrsek/pirsan dest pê dikin û bi pîrsek/pirsan divê xelas bibin. Bi vî awayî rê vedikin/fireh dikin ji xebatên li dû xwe re. Xebata li ber destê we jî bi pîrsek dest pê kir. Ev [di] ne daçek e, zelal e, lê çi ye? Dîsa bi pîrsek diqede: Çi ma di *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî de pîr tê bikaranîn?

ÇAVKANÎ

Acar, Hayrullah, *Dîwana Şêx Ehmedê Feqîr, Metn û Lêkolîn*, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2016.

Aykaç, Yakup, *Dîwana Hezîn (Metn, Lêkolîn û Fenheng)*, Teza Masterê Ya Neçapbûyî, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Bingöl 2015.

Badıllı, Kemal, *Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri) Kürmançça Lehçesi*, Ankara 1967

Baqustanî, Mela ‘Eliyê, *Dîwana Baqustanî*, Metn û Lêkolîn: M. Zahir Ertekin, Weşanên Zanîngeha Soran, Bingöl 2017.

....., *Sultan Şêxmûs*, Metn û Lêkolîn: M. Zahir Ertekin, Weşanên Name, Stenbol 2018.

Bateyî, Melayê, *Mevlid-i Nebî*, Weşanên Ayfa Basın, cih û dîroka çapê tune ye

Bazîdî, Mela Mehmûdê, *Cami’eya Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmancî*, Amadekar: Ziya Avcı, Weşanên Lîs, İstanbul 2010.

....., Mela Mehmûdê Bayezîdî, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye*, Lêkolîn: Jan Dost, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2010.

Bedir-Xan, Celadet Alî, *Elfabêya Kurdî Bîngêhên Gramera Kurmancî*, Weşanên Nefelê, İstanbul 1998.

- Emîr Celadet Bedir Xan - Roger Lescot, *Kürtçe Dilbilgisi (Kurmancî)*, Weşanên Dozê, İstanbul 2011.
- Bozarslan, M. Emin , *Ferhenga Kurdî*, Weşanên Deng, c.I, İstanbul 2011.
....., *Ferhenga Kurdî* , Weşanên Deng, c.II, İstanbul 2016.
- Cizîrî, Melayê, *Dîwan*, Amadekar: Selman Dilovan, Weşanên Nûbiharê, Stenbol 2012.
- Çağmar, M. Edip, *Alışturmalarla Nahiv Arapça Dilbilgisi*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2017.
- Dehqan, Mustafa, "Du helbestên Kurdî yê Mistefa Xan Beg", Wergera Ji Îngilizî: Mehmet Şirin Filiz, *Nûbihar Kovara Çandî Hunerî Edebî*, Hejmar: 137, Payîz 2016.
- Dêreşî, Se'îd, *Dîwana Weda'î*, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2012.
- Ertekin, M. Zahir, *Mewlûda Mela 'Eliyê Baqustanî Metn û Lêkolîn*, Weşanên Zankoya Soran, Hewlêr 2017.
- Findikî, Seyid Eliyê, *Dîwan*, *Weşanên Nûbiharê*, Çapa 8em, İstanbul 2018.
- Gözeten, İbrahim, Mele Xelîlê Sêrtî û Berhema wî ya Nehcu'l-Enam (Metn û Lêkolîn), Teza Masterê Ya Neçapbûyî, Muş Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Muş 2015.
- Hekkarî, Perto Begê, *Dîwan*, Amadekar: Tehsîn İbrahim Doskî, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2014.
- Heyderî, M. Emîn, *Akidetul İman*, dîrok û cihê çapê tune ye.
- Hezroyî, Mela Ebdulfettah, *Dîwana Fethî*, Berhevkirin: Tehsîn İbrahim Doskî, Latînzekirin: M. Xalid Sadînî, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2012.
- "Hînarî Tajdîn: Min di 13-14 saliya xwe de dest bi nivîsarê kiriye!" Hevpeyvîn: Nihad Gültekin, Nûbihar, Bihar 2019, hejmar: 147.
- Hîrorî, Newzad, "Behdînî û Kurmancî", http://www.nefel.com/kolumnists/kolumnist_detail.asp?MemberNr=10&RubricNr=24&ArticleNr=1366 22/09/2016.
- Hîzanî, Selîmiyê, *Yûsuf û Zuleyxa*, Edîsyon-Krîtîk û Amadekar: Ayhan Tek, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2013.
- Jardine, Captain R. F., *Bahdînan Kurmanjî A Grammar of The Kurmanjî of the Kurds of Mosul Division And Surrounding Districts Of Kurdistan*, Baghdad 1922.
- Kardeşlik, M. Zahit, *Mevlûd-i Şerîf*, cih û dema çapê tune ye.
- Kızılkaya, Muhsin, *Kayıp Dîwan*, Weşanên İletişimê, İstanbul 2001.
- Liceyî, Mela Mihemedê, *Dîwana Hadî*, Amadekar: Tehsîn İbrahim Doskî, Latînzekirin: M. Xalid Sadînî, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2012.
- Muhammed, Hussein, *Dengnasî Di Kurdî De*, r.95. ji bo pirtûkê bnr <https://ziman-nas.files.wordpress.com/2016/08/dengnasi/> 05/10/2019.
- Qewlê Newala Sîseban*, Amadekar û Tîpguhêz: Ahmet Demir, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2012.
- Seîdê Nûrsî, Bedîuzzeman, *Ji Hemîşkên Nivîsoka Ronahiyê*, Wergêr: Muhemmed Zahidê gunehkar, Weşanxaneyê Zehra, İstanbul 2016.
- el-Qoxî ed-Diyarbakırî, Ehmed Hilmî, *Gulzara Hemûkan Şerha Nûbehara Biçûkan*, Weşanên Diyarbakır Söze, Diyarbakır, Dîroka çapê tune ye.
- Qesîdeyên Mala Seydayê Mele Es'edê Çoğreşî*, Amadekar: Mele Muhemmedê Çoğreşî, Weşanên Mêrgemîr, İstanbul 2005

- Rhea, Samuel A., "Brief Grammar And Vocabulary Of The Kurdish Language Of The Hakari District", *Journal Of The American Oriental Society*, Vol: X, 1872.
- Sadîni, M. Xalid, *Mela Huseynê Bateyî Jiyan, Berhem û Helbestên Wî*, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2010.
-, *Feqiyê Teyran, Jiyan, Berhem û Helbestên Wî*, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2010
-, *Heyranokên Kurmancî*, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2011, r.32.
- Siwadî, *Leyla û Mecnûn*, Tîpderbasiya latînî: M. Reşit Irgat, Amadeyiya ji bo weşanê: Selman Dilovan, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 1999.
- Siyahpoş, *Seyf-ul Milûk Bedî-ul Cemal*, Amadekar: Bedirxan Amedî, Weşanên Nûbiharê, çapa duyem, İstanbul 2011.
- Sönmez, Nesim, *Dîwana Şêx Muşerrefê Xinûkî*, Seyda Kitabevi, Diyarbakır 2018, r.277.
- Şemo, Ereb, *Şivanê Kurmanca*, Amadekar: Mistefa Aydoğan, Weşanên Lîsê, Diyarbakır 2016
- Şemzîni, Miradxan, "Devoka Devera Şemzînan di nav Zaravayê Kurmancî de", Nûbihar 144
- Tan, Samî, *Rêzimana Kurmancî*, Weşanên Enstituya Kurdî ya Stenbolê, İstanbul 2011.
-, *Nîrxandîneke Zimanzanî Li Ser Du Berhemên Biyanî yên Rêzimana Kurmancî*, teza mastêrê ya neçapkirî, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Mardîn 2018.
- Tendurekî, Mela Zahirê, *Dîwan*, Amadekar: Mela Abdurrahman Biçici, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2007.
- Teremaxî, Mela Eliyê, *Tesrîfa Teremaxî*, Metn û Analîz: Merdan Newayî, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2018.
- Tîrêj, *Mewlûda Pêxember*, Tîpguhêzî û Amadekarî: Dilawer Zengî, Weşanên Peywend, İstanbul 2015
- Xanî, Ehmedê, *Mem û Zîn*, Amadekar: Huseyn Şemrexî, Weşanên Nûbiharê, İstanbul 2010.
-, *Mem û Zîn –Şîrove û Kurdiya Îro: Jan Dost*, Weşanên Avestayê, İstanbul 2010.
-, *Newbehara Biçûkan*, Navê Weşanxanê, cih û diroka çapê tune.
-, *Hemû Berhem*, Weşanên Lîsê, İstanbul 2008.
- Yaşın, Abdullah, *Kürt Filozofu Şeyh Ehmedê Xanî Hazretleri*, Weşanên Lîsê, Ankara 2012.
- Yıldız, Ayhan, *Hûnera Vegotina Bedew A Devkî û Nivîskî, 1*, Weşanên Lorya, İstanbul 2017.
-, "Referansên Gramera Kurdî di Edebîyata Devkî ya Gel da", *Dil Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar*, Weşanên Mardîn Artuklu Üniversitesi, Editor: M. Nesim Doru-Ömer Bozkurt, Mardîn 2018, r.155-189.

KÜRT HALK HEKİMLİĞİ, TEDAVİ YÖNTEMLERİ VE OCAKLIK KÜLTÜRÜ: ADIYAMAN ÖRNEĞİ¹

(Kurdish Folk Medicine, Treatment Methods
and Ocak Culture: Adiyaman Example)

Tekin ÇİFÇİ²

Özet

İnsanoğlu, ilk çağlardan beri karşılaştığı sağlık problemlerini çözmek için farklı uygulamalara ve araçlara başvurmuştur. Bu uygulamaların bir kısmı dinsel iken bir kısmı da bitkisel, hayvansal veya madensel emlerin kullanımı biçiminde olmuştur. Adiyaman, tarihsel ve kültürel olarak zengin bir birikime sahiptir. Adiyaman’da, Kürtler arasında, “Dermanên Kurmancî” olarak ifade edilen Kürt halk hekimliği ve ocaklık kültürü önemli bir yer tutmaktadır. Adiyaman’da halk hekimliği, bu şehirde tıbbi emler ve inanışlar olmak üzere iki eksen üzerinde ilerlemektedir. Hastalıkların bir kısmı “Hekimê Kurmancî” denilen kişiler tarafından “Dermanên Kurmancî” olarak tabir edilen geleneksel uygulamalarla sağaltılmaktadır. Bazı hastalıkların tedavisinde ocaklar ve türbeler önemli yer tutmaktadır. Halk hekimliği uygulamaları doğum öncesi başlamakta ve ölüm sonrasına kadar devam etmektedir. Halk hekimleri ve ocaklılar, tedavilerde okuma, üfleme vb. yöntemlere başvurmaktadır. Son yıllarda sağlık alanındaki gelişmelere bağlı olarak halk hekimliği uygulamalarında azalma görülmekle beraber farklı biçimlerde tedavi ve uygulamalar devam etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kürt Halk hekimliği, hastalıklar, bitkilerle tedavi, ocaklık kültürü, Adiyaman

- 1 Bu makale Tekin ÇİFÇİ tarafından hazırlanan, Adiyaman ve Çevresinde Halk İnançları ve Halk Hekimliği (Baweriyên Gelêrî û Dermanê Kurmancî Li Herêma Semsûrê) adlı doktora tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.
- 2 Dr. Hacı Hamdiye Özdemir Ortaokulu, Artuklu/Mardin, tekincifci@gmail.com ORCID ID: 0000-0002-1003-1711

Abstract

Mankind has been faced with the fear of diseases and death since the day he was born. He used different methods and tools to solve these problems. Some of these methods are religious and magical, while others have been in the form of using herbal, animal or mineral medicines. Adıyaman has a rich historical and cultural background. In this cultural richness, “*Dermanê Kurmancî*” (Kurd folk medicine) and “*ocak*” (folk healer of a specific illness) culture have an important place. Adıyaman Kurdish folk medicine is moving on two axes as medical ems and beliefs. Family chambers and tombs have an important place in the beliefs. The practice of folk medicine begins prenatally and continues until after death. Folk doctors and *Ocaks* employ methods like reading a prayer for healing, blowing, cutting etc. in their treatments. In recent years, due to the developments in the field of health, despite there has been a decrease in the practices of folk medicine, the treatments and practices are continuing in different ways.

Keywords

Kurdish Folk Medicine, Diseases, Treatment With Plants, Ocak Culture (Folk healer of a specific illness), Adıyaman

Giriş

Halk hekimliği, folklorun bir alt dalı olarak karşımıza çıkar. Halkın önemli bir kesimi, yıllar boyunca şehirlerden uzak yaşamış, ekonomik, iklim, ulaşım veya daha farklı etkenlerden dolayı sağlık sorunlarına çözüm bulmak konusunda kendi kendine yöntemler geliştirmeye çalışmıştır. Kişiden kişiye, coğrafyadan coğrafyaya, devirden devire değişen bu inanış ve uygulamalar genel bir davranış şekline dönüşmüştür.³ Halkın tutum ve davranışları, inanç ve kültürel yaklaşımları halk hekimliğinde etkili olmuştur. Çevresel etkenlerin, din, inanış, gelenek, görenek ve tecrübeyle birleştirilmesiyle beraber halk hekimliği ortaya çıkmıştır. Halk hekimliği ve halk inançları çoğu zaman iç içe geçmiştir. Kalafat’a göre halk inançları, “*halkın arasında yaşayan gerçek dinî hayatı*” yansıtır. Bu inançlar, dünyanın her yerinde ve tarihin her döneminde, içerik ve uygulama bakımından resmî ve kitabî dinden oldukça farklıdır. Bu anlamda halk inancı, dinin halka göre algılanış ve hayata geçiriliş biçimidir. Bu özelliği ile halk inancı, halkların tarihî inançlarını da az çok yansıtır. Sürekli yenilenmekle birlikte halk inancının kökleri ilk inanç sistemlerine kadar ulaşır. Bu yönüyle halk inançları, elimizde bulunan, yaşayan canlı bir malzemedir.⁴ Bugün batıl olarak kabul edilen inanış-

3 Mustafa Sever, “Kırşehir Yöresinde Şifa Dağıtıcılar ve Sağaltım Uygulamaları”, *VII. Milletlerarası Türk Halk Kongresi Bildirileri*, Gaziantep, 27 Haziran-1 Temmuz 2006.

4 Yaşar Kalafat, “Türk Dünyası Tarih Çalışmalarında Halk İnançlarının Önemi”. *Millî Fol -*

lara tarihsel açıdan bakıldığında halk hekimliği uygulamalarında inancın önemli bir yer tuttuğu söylenebilir.

Halk hekimliği kavramı için birçok tanımlama yapılabilir. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) halk hekimliğini, “*Bir rahatsızlığı ya da hastalığı teşhis etmek, tedavi etmek ya da önlemek için bitkisel, ruhsal ya da elle yapılan uygulamaları içeren geleneksel tedavi yöntemlerinin tümü*” olarak tanımlamaktadır.⁵ Ünlü halkbilimci Yoder, halk hekimliğini üç başlık altında toplamıştır: Halk tıbbı, tabii halk tıbbı ve dinsel-büyüsel halk tıbbı. Halk arasında görülen hastalıklara karşı uygulanan iyileştirme metotlarının ve hastalıklar hakkındaki geleneksel görüşlerin tümünü “*halk tıbbı*” olarak tarif eder. Tedavi usullerini de doğadaki bitkilerden ve diğer maddelerden ilaç yapılarak uygulanan “*tabii halk tıbbı*” ve ilkel bir dünya görüşüne dayanan, insanüstü, mucizevi kuvvetleri etkileyerek uygulanan “*dinsel-büyüsel halk tıbbı*” olarak tasnif etmiştir.⁶

Pertev Naili Boratav halk hekimliğini, “*Herhangi bir sebepten dolayı doktora gidemeyen veya gitmek istemeyen kişilerin hastalıklarını tanıma, teşhis etme ve bu hastalıkları sağaltma amacıyla başvurduğu yöntem ve uygulamaların tümü*” olarak tanımlamaktadır.⁷

Tanımlamalar, toplumlara ve bölgelere göre değişmekle beraber halk hekimliği, hastalıkların bitki, hayvan, maden, bilgi, inanç ve tecrübeler yoluyla, geleneksel olarak teşhis, tedavi, korunmayı da içine alan bütün ruhsal, fiziksel uygulamalar ve emler bütünü olarak tanımlanabilir.

Halk hekimliği yöntem ve uygulamalarının etkinliği modern tıptaki gelişmelere, halkın sağlık kurumlarına erişimine, sağlık konusundaki bilinçlenmeye, eğitim ve ekonomik düzeyin yükselmesine bağlı olarak değişkenlik gösterebilmektedir. Ancak bunların tamamen ortadan kalkması mümkün görünmemektedir. Halk hekimliği ve buna bağlı inanışlar, farklı formlar altında varlıklarını sürdürebilecektir. Zira bu inançların kaynağı temelde insandır ve insanın psikolojik yapısı bu inançların varlığını garanti altına alacak bir özelliğe sahiptir.⁸ Tıp alanındaki gelişmelere rağmen halk hekimliği ile ilgili bilgiler unutulmayıp yenileri ilave edilmektedir. Hekimle temasa geçmekte sıkıntı yaşayan kişiler kendi bilgilerini veya yakın çevrelerinden elde ettikleri halk hekimliği bilgilerini uygulamaktadır. Anadolu'nun birçok bölgesinde halk ilaçları ile sağaltma örneklerine rastlanılabilir.⁹

lor, İstanbul 1999:6(44), s. 88.

5 World Health Organization, Traditional Medicine 2008, www.who.int/mediacentre/factsheets/fs134/en (17.05.2018)

6 Don Yoder, “Halk Tıbbı”, *Folklorla Doğru*, (Çev. Sibel Yoğurtçuoğlu, Ayfer Gülüm), İstanbul 1975, (43), ss. 23-31.

7 Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Folkloru*. Gerçek Yayınevi, İstanbul 1994, s.122.

8 Fatih Kandemir, “Halk İnançlarının Psiko-Sosyal Nedenleri ve Türkiye’deki Halk İnançlarının Tarihi Temelleri”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOS-DE)*, Erzurum 2016: IX-I: 97-114.

9 Metin Tanker, İkbal Sucu, “Ege Bölgesi Halk İlaçları”, *Ankara Üniversitesi Eczacılık F*

Anadolu’da halk hekimliği uygulamalarının devam ettirilmesinde birçok etken rol oynamaktadır. Kırsal kesimde yaşayan halkın doğayla iç içe olması ve geleceklere olan bağlılık bu etkenlerin başında gelmektedir. Özellikle kırsal kesimde yaşayan halkın sağlığa erişimde yaşadığı ekonomik ve ulaşım sıkıntıları, halk hekimliği emlerinin ucuz ve kolay erişilebilir olması, yaşlıların gençlere oranla halk ilaçları hakkındaki bilgi ve tecrübelerinin fazla olması ve buna bağlı olarak halk tıbbına olan güvenlerinin olması diğer etkenler arasında sayılabilir.¹⁰

Bu çalışmada, Adıyaman Kürt halk hekimliğinde sıkça rastlanan hastalıklardan bazılarında, bu hastalıkların sağaltılmasında başvurulan yöntemlere ve emlere yer verilecektir. Çalışma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, genel olarak Adıyaman halk hekimliği ele alınmıştır. Bu çerçevede, insan yaşamının kaçınılmaz bir parçası olan hastalıklardan korunma, hastalıkların teşhisi veya sağaltılmasında rastlanan halk hekimliği inanç ve uygulamalarına yer verilmiştir. İkinci bölümde, ocaklık kültürü ele alınmıştır. Adıyaman’da ocaklık kültürü, ocaklı olma biçimleri ve hastalıkların sağaltılmasında ocaklıların başvurdukları yöntem ve uygulamalara yer verilmiştir.

Çalışmanın temelini oluşturan saha çalışması, Mayıs 2017 – Eylül 2017 tarihleri arasında yapılmıştır. Bu süreçte literatür taramasından elde edilen veriler ışığında mülakat soruları hazırlanmış ve yüz altmış dört kişi ile yüz yüze görüşme yapılmıştır. Görüşmelerin sosyal bağlamı dikkate alınarak yapılan görüşmelerin –mümkün olduğu kadar- aynı gün içinde veya en kısa zamanda yazıya aktarılmasına dikkat edilmiştir. Deşifasyon sırasında herhangi bir yanlış anlaşılmaya mahal vermemek amacıyla görüşme yapılan kişilere telefon yoluyla tekrar ulaşılarak gerekli düzeltmeler yapılmıştır. Üç kişi hariç görüşmelerin tamamı Kürtçenin Kurmanci lehçesiyle yapılmıştır. Zira görüşme yapılan kişilerin çoğu yaşları, yaşadıkları ortam ve kültürleri gereği Kürtçe konuşmaktadır; Türkçe bilmemekte veya çok az bilmektedir. Türkçe bilenler de konu hakkındaki görüşlerini Kürtçe olarak daha iyi ifade edebileceklerini çünkü tedavileri Kürtçe olarak öğrendiklerini veya duyduklarını dile getirmişlerdir.

Görüşme yapılan kişilerin önemli bir kısmı daha önce hayatının önemli bir kısmını köyde geçirmiş ancak görüşme tarihinde Adıyaman il merkezinde yaşamaktadır. Kaynakçada bu kişilerin doğum yerlerine özellikle yer verilmiştir. Bu nedenle anlatımları, tecrübeleri ve bilgileri çocukluk ve gençlik ve orta yaşlılık dönemlerini geçirdikleri yerleşim yerlerine aittir. Bu açıdan bakıldığında, çalışma sahasının belirli bir il, ilçe köy veya mezra gibi yerleşim yeri ile sınırlandırılması doğru değildir. Çalışma sonunda, Adıyaman bölgesinde altmış beş hastalık ve

kültesi Dergisi, 1983:13/1,2, s.130.

10 Sevgi Şar, “Anadolu’da Halk Hekimliği Uygulamaları”, *Türkiye Klinikleri J Med Ethics*, 2005: 13, s.134.

halk hekimliğinde başvuru on bir “Ocak” tespit edilmiştir. Yapılan görüşmeler ve gözlemlerden yola çıkılarak, bu hastalıkların bir kısmının farklı yerlerde farklı adlarla ifade edildiği belirlenmiştir. Bilgi karmaşasına yer vermemek amacıyla başlıkların belirlenmesinde yaygın olarak kullanılan isim veya isimlere yer verilmiş ancak yay ayrıç içinde hastalığın diğer adlarına da yer verilmiştir.

1. Adıyaman Halk Hekimliği

Son yüzyılda modernleşme alanında yaşanan hızlı gelişmeler popüler kültür ile geleneksel kültürün iç içe geçmesine yol açmıştır. Teknolojiyle birlikte gelişen iletişim araçları, her coğrafyadan insanın birbirleriyle daha kolay iletişim kurmasına, sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda haberdar olmasına imkân sağlamaktadır. Bu araçlar bir taraftan insanları bilgilendirme işlevi görürken diğer taraftan da kültürel dönüşümlerin yaşanmasında ve aktarılmasında önemli işlevler üstlenmektedir.¹¹ Bu gelişmelerden Adıyaman da etkilenmektedir.

Adıyaman ve çevresi, tarihi, coğrafi ve kültürel yapısıyla zengin bir yapıya sahiptir. Geçmişten gelen inanç ve pratikler İslamiyet’in getirdiği kültür ve inanç sistemi beraber çeşitlilik kazanmıştır. Eski inanç ve uygulamaların bir kısmı da günün koşullarına göre değişerek varlığını sürdürmüştür. Halk inançlarına günlük yaşamın hemen her alanında karşılaşmak mümkündür. İlin hemen her bölgesinde kutsal sayılan ağaç, taş, su gibi kutsal kabul edilen doğal varlıkların yanında İslam dininin öncülere olarak kabul edilen türbe ve yatırlara rastlamak mümkündür.

Adıyaman’ın birçok köyünde, kasabasında ve hatta il merkezinde yaptıkları halk hekimliği uygulamalarıyla halk arasında etkili ve tanınmış kişiler mevcuttur. Halk hekimliği sağaltma yöntemlerini gözlem ve tecrübe yoluyla uygulayan bu kişilerin sayısı oldukça yüksektir. Kırıkçı-çıkık, göbek kaldırma, kuyruk sokumu kaldırma, doğum, göbek kesme, yara-yanık, bel fıtığı vb. birçok sağlık probleminde, “*Pırnk (doğum ebesi)*” veya “*Hekîmê Kurmancî (halk hekimi)*” olarak sağaltma yapan kişilerin halk arasındaki etkinlikleri azalarak da olsa devam etmektedir.

İnsan hayatında bazı geçiş dönemleri vardır. Orhan Acıpayamlı¹², Sedat Veyis Örnek¹³, Petev Naili Boratav¹⁴, Erman Altun¹⁵, gibi halkbilimciler, insan hayatındaki doğum, evlenme ve ölüm gibi dönemleri “*Geçiş Dönemleri*” olarak

11 Nedim Karaduman, “Popüler Kültürün Oluşmasında ve Aktarılmasında Sosyal Medyanın Rolü”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2017; XLIII (2), s.7.

12 Orhan Acıpayamlı, *Türkiye’de Doğumla İlgili İnanmaların Etimolojik Etüdü*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1961.

13 Sedat Veyis Örnek, *Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgin Bâtlı İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Emolojik Etüdü*, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1966, s. 55.

14 Boratav, *100 Soruda Türk Folkloru*. s. 194.

15 Erman Altun, *Türk Halkbilimi*, Karahan Kitabevi, Adana 2011.

sınıflandırmaktadır. Bu dönemlerin her birine has sağlık problemleri olduğu gibi hemen her dönemde karşılaşılabilen problemler de mevcuttur. İnsanoğlu, bebeğin doğumundan sonra, onu ve annesini hastalıklara karşı korumak ve/veya hastalandığında iyileştirmek için her zaman çaba içinde olmuştur. Bebekler ve çocuklar bu dönemde konuşamadıkları gibi hastalıklara karşı da savunmasızdır. Adıyaman Kürt halk hekimliğinde, çocuğu kızamık, sarılık uçuk, suçiçeği, grip, kabakulak, zatürre, sıtma vb. bulaşıcı hastalıklardan; gaz sancısı, ishal, kusma, kaba kulak vb. ateşli hastalıklardan; vahşi hayvanlardan, ateş, delici-kesici aletlerden, soğuktan vb. korumak için halk hekimliği yöntem ve uygulamalarına başvurulur.¹⁶ Aşağıda bu sağlık problemlerinden bir kısmına ve tedavi için başvurulan bazı uygulamalara yer verilmiştir.

Kızamık (Sorik): Kızamık, özellikle çocuklarda görülen tüm dünyada yaygın bulaşıcı bir enfeksiyon hastalığıdır.¹⁷ Kızamık hastalığına, geçmişte yörede sıkça rastlanmış ve birçok çocuğun ölümüne neden olduğu ifade edilmiştir.¹⁸ Hastalığa günümüzde de rastlanmaktadır. Yapılan bilimsel araştırmalarda, kızamığın bütün yaşlarda görülebile ihtimali olmasına rağmen daha sık olarak çocukluk döneminde ortaya çıktığı belirlenmiştir.¹⁹ Bu çalışmalar, kızamığın halk arasında bir çocukluk dönemi hastalığı olarak kabul edilmesini anlaşılır kılmaktadır. Günümüzde bu hastalıkla karşılaşıldığında geleneksel tıp yerine modern tıba başvurulmaktadır. Geliştirilen aşilar sayesinde ölümcül bir hastalık olmaktan çıkmıştır. Sahada elde edilen verilere göre, geçmişte hastalığın tedavi şekilleri yöreye göre farklılık gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Kızamık hastalığı, günümüzde geliştirilen aşilar sayesinde kolaylıkla atlatılabilmektedir ancak nadiren de olsa erişkinlerde görülebilmektedir. En yaygın belirtisi vücudun her tarafında görülebilen benekli kızarıklık, öksürük, ateş, halsizlik ve kaşıntıdır. Ateş düşürülmeye çalışılır. Birkaç gün içinde kendiliğinden iyileşme görülür.

Hastalığın halk arasında bilinen bir sebebi ve tedavisi yoktur. Kızamık geçiren birinin bir daha aynı hastalığı geçirmeyeceğine inanılır. Ergenlik veya daha sonraki bir dönemde geçirilen kızamığın daha tehlikeli olduğu düşünülür.

“Wextê ku kurik bi sorika diketin, digotin bira serma lê nekeve; germ bigrin bira sorik zû lê bidin der. Ku qismetê wan hewûya nadimirin.”²⁰

16 Tekin Çifçi, *Adıyaman ve Çevresinde Halk İnançları ve Halk Hekimliği (Baweriyên Gelêrî û Dermanê Kurmancî li Herêma Semsûrê)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Diyarbakır 2019, s.60-61.

17 World Health Organization (WHO), Measles. <http://www.who.int/newsroom/factsheets/detail/measles> Erişim tarihi:25.01.2019.

18 Kaynak Kişi: 1,7,8,19,20,25.

19 <https://asi.saglik.gov.tr/lişte/8-k%C4%B1zam%C4%B1k-haştal%C4%B1%C4%9F%C4%B1-nedir-belirtileri-nelerdir.html> (Erişim tarihi: 12.12.2019)

20 Kaynak Kişi: 48.

(Çocuklar, kızamık hastalığına yakalandıklarında, “üşütmesin” derlerdi. “Çocuğu sıcak tutun ki kızamık çabuk çıksın”, derlerdi. Kısmetleri varsa ölmezlerdi.)

Kızamığın yayılması durumunda halk arasında “mîrê sorika” (kızamığın şahı) diye tabir edilen kızamığın bebeklerin boğazına yerleştiği, nefes almasını engelleyerek ölümlere yol açtığını söyleyen birçok kaynak kişi mevcuttur:

“Sewê ku sorikên kurik kê m biwin û vemirin gereke kurik parêzê bigirin. Xwarinên mina hêkan û nîskan nedidan kurikan. Av jî nedidan kurikan. Li şûna avê şerbeta mot bi kurikan didan vexwarin. Mast î sewê vê nexweşiyê rind e, gerek mêst bixwin.”²¹

(Kızamığın çabuk geçmesi için perhiz önerilirdi. Çocuğa, yumurta ve mercimek verilmezdi. Çocuğa su da içirmezlerdi. Suyun yerine pekmez şerbeti verirdilerdi. Yoğurt, bu hastalığa iyi gelir. Çocuğun yoğurt yemesi gerekir.)

Yağ oram yüksek besinlerin kızamığın yayılmasında olumsuz etkisi olduğuna inanılmaktadır. Bu nedenle perhiz önerilmektedir:

“Sewê mîrê sorika, digotin hêka medinê, avê medinê. Şiraniyê bidinê. Heta nav çavan jî sorik derdiketin.”²²

(Mîrê sorika (kızamığın şahı) için, ‘Çocuğa yumurta ve su vermeyin; tatlı yiyecekler verin.’ derlerdi. Kızamık gözlerde dahi görülürdü.)

Kızamığın hafif bir şekilde atlatılması için perhiz uygulanır. Mercimek, yumurta ve su gibi gıdalar verilmez; pekmezden yapılan şerbet içirilir, yoğurt yedirilir. Çocuklar güneşe çıkarılmaz.

Anadolu’nun farklı yerlerinde de benzer uygulamalara rastlamak mümkündür. Asıl amaç çocuğun kızamığı atlatması, sağlıklı ve uzun bir yaşam sürmesidir.²³

İshal ve Karın Ağrısı (Zikêş): İshal, yirmi dört saatte üçten fazla sulu dışkılama veya anne sütü alan bebeklerde her zamankinden daha sık ve sulu dışkılamadır.²⁴ İshalle birlikte çocuklarda kusma, karın ağrısı ateş de olabilir. İshalin uzun sürmesi, hem çocuklar hem de yetişkinler için tehlikeli bir durumdur ve çoğu zaman ölüme sebep olur. İshal, genellikle karın ağrısını takiben ortaya çıkar. İshalin sebepleri değişmektedir. Genellikle kirli sudan kaynaklanır. Fakat yıkanmamış veya bozulmuş yiyecek ve içeceklerden, kolera gibi bulaşıcı hastalıklardan, güneş çarpmasından veya bazı meyve türlerinden kaynaklanabilir. Özellikle çocukluk döneminde süttten kesilen ve yemek yemeye başlayan birçok çocuk vücudun verdiği bir tepki olarak veya mikroplardan kaynaklı olarak ishale

21 Kaynak Kişi: 15.

22 Kaynak Kişi: 3.

23 Sevgi Şar, “İç Anadolu Bölgesi Halk İlaçları”, III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, IV. Cilt, Gelenek, Görenek, İnançlar, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1987, s.371-380.

24 <https://www.medicalpark.com.tr/ishal-nedir-belirti-ve-tedavi-yontemleri-nelerdir/hg-89> (25.10.2018)

yakalanmaktadır. Gerekli tedbirlerin alınmadığı durumlarda bebek ve çocuk ölümlerine sebep olmaktadır. Sağlık bakanlığı 2012 verilerine göre, dünyada her yıl beş yaş ve altındaki çocuklarda bir milyardan fazla ishal vakası görülmekte ve bu çocuklardan yaklaşık 1,8 milyonu ölmektedir.²⁵

Türkiye’de de birçok çocuk ve bebek ishalden dolayı yaşamını kaybetmiştir. Örneğin, Türkiye’de 1986 yılında 5 yaş altı 30.000 çocuk ishalden ölmüştür. Bu sayı 2007 yılında 10.000 olmuştur.²⁶ Toplumun bilinçlenmesi, sağlık alanındaki gelişmeler ve alınan önlemlerle bu sayı giderek azalmaktadır. Bu da halk arasındaki bilgi ve uygulamaların geçmişte birçok çocuğun hayatını kaybetmesine sebep olduğunu göstermektedir. Araştırma bölgemiz olan Adıyaman’da da halk arasında başvurulan yanlış uygulamalar binlerce çocuğun hayatına mal olmuş olabilir:

“(Berê, li êrdima me sewê ku kurik bi navê nekevin, tiştê zuha didan gir û hûran. Sewê ku navê xa biskine, bi royan av nedidan kurikan.”²⁷

(Eskiden Adıyaman bölgesinde ishale engel olabilmek için çocuk ve yetişkinlere çoğunlukla kuru yiyecekler verilir. İshali durdurmak adına, çocukların su içmelerine günlerce engel olunurdu.)

“Digotin, bi zikêşê ketiye; aman avê medinê. Bilxurî hişk bidinê, çayê hişk bidinê. Ku heta du-sê roya xaş newûya, dimir. Li gund belkî deh kurik bi vî avayî mirin. Hîn wê salê êkî Komîrî mir. 50 salî xa zêdetir kirûwû. Neçû tixtor, av jî venexaribû; mir”²⁸

(İshal olmuşsa; sakın su vermeyin; kuru bulgur ve kuru çay verin, derlerdi. İki üç güne kadar iyileşmeseydi zaten ölürdü. Köyde, uygulama yüzünden onlarca çocuk ölmüştür. Birkaç yıl önce Kömür’de biri ishalden öldü. Yaşı 50’den fazlaydı. Doktora gitmemiş; su da içmemiş; öldü.)

Kaynak kişilerin dile getirdiği bu ifadeler yukarıdaki önermeni Adıyaman’da da geçerli olduğunu göstermektedir. Su, insan hayatı için vazgeçilmez bir besin kaynağıdır. Susuz kalan vücutta kısa bir süre içinde öncelikle böbrekler ve daha sonra diğer organlar işlevini yitirir. Bu da ölüme ya da sakatlanmaya neden olur. Fakat son yıllarda toplumun bilinçlenmesiyle hastaya öncelikle su ve daha sonra sulu besinler verilmektedir. Adıyaman’da ishali önlemeye yönelik uygulanan diğer yöntemler şunlardır:

“Sewê zikêşê, me penêr dikir nav paçikekî, paçik şil dikir û dixist binê êr. Paşê me derdixist dida kurikan.”²⁹

25 Gülden Köksal, Hülya Gökmen Özel, *Bebek Beslenmesi*, Sağlık Bakanlığı Yayınları, No: 726, 2. Baskı, Ankara 2012, s.19.

26 Hülya Çakmur, “Çocuklukta Enfeksiyöz Diyare ve Dehidratasyon”, *Kafkas J Med, Sci*, 2013;3(2), s. 97.

27 Kaynak Kişi: 1, 12, 20, 23, 51, 93, 126.

28 Kaynak Kişi: 26.

29 Kaynak Kişi: 13,20, 29, 34.

(Bir miktar peynir ıslak beze sarılıp ateşin altına konur. Piştikten sonra ishal olan kişiye verilir.)

Patates ve ekmek gibi kuru besinler yenilir; sıcak yoğurt çorbası içilir; kola içilir; su, ayran vb. içilir; incir ve çınar yaprakları kaynatılır, biraz soğutulduktan sonra hastaya içirilir.³⁰

“Li Cêlika berê sewê zikêş ê çiloyên hêjîran û çınaran dikelandin, ava wan vedixwarin.”³¹

(Çelikhan ilçesinde, eskiden ishal için incir ve çınar yaprakları kaynatılır, suyu hastaya içilirdi.)³²

Kuru kahveye birkaç damla limon damlatılarak hastaya içirilir. Kahve miktarı hastanın yaşına ve yapısına göre değişir.³³

Anadolu’da ishali önlemeye amacıyla bazı meyvelerden yararlanır. Örneğin kirazın yenilmesi veya saplarının kaynatılarak suyunun içilmesi durumunda ishali önleyeceğine inanılır. Benzer şekilde, şeftalinin de ishali durdurduğuna inanılmaktadır.³⁴

Çocukluk döneminin atlatılmasından sonra da hastalıklar ve diğer sağlık problemleriyle mücadele devam eder. Hayatın geçiş dönemleri (doğum, evlenme, ölüm) dışında, günlük yaşamda da bireyler birçok sağlık problemi ile karşı karşıya kalmaktadır. Bu problemler fiziksel veya ruhsal olabilir. Bedensel (iç hastalıklar) diyebileceğimiz vücudun bağışıklık, sindirim, solunum vb. sistemlerinden kaynaklanan problemler, kişilerin sağlığını bozabilir. Dış müdahalelerden kaynaklı olarak fiziksel rahatsızlıklar olabilir. Düşme, çarpmaya bağlı yaralanma, yanma, kesici veya delici aletlerle yaralanma, incinme, burkulma, hayvan saldırısına uğrama bu problemlerden birkaçıdır.

Adıyaman Kürt halk hekimliği uygulamalarının önemli bir kısmı meslek kaynaklı sağlık sorunları ile ilgilidir. Örneğin tarımla ilgilenen bireylerin, tarım aletlerinin kullanımına bağlı olarak kaza geçirmesi ve yaralanması olasıdır. Hayvancılıkla uğraşan veya doğayla iç içe yaşayan bir bireyin bazı hayvanların saldırısı sonucu yaralanma veya hayvanlardan bulaşan hastalıklara yakalanma riski her zaman vardır. Halk arasında sebebi ne olursa olsun, ölüm hariç, karşılaşılan her durum için yapılan veya yapılabilecek bir halk hekimliği uygulaması vardır. Fiziksel hastalıklar bitkisel, hayvansal veya madensel ürünlerle hazırlanan emlerle çözülmeye çalışılırken, ruhsal hastalıkların tedavisinde muska, büyü,

30 Kaynak Kişi: 1, 3, 17, 20, 29, 35, 46, 58, 69, 70, 76, 78, 86, 93, 134.

31 Kaynak Kişi: 77.

32 Kaynak Kişi: 77.

33 Kaynak Kişi: 13, 20, 40, 52, 60.

34 Mustafa Sever, “Türk Halk İnançlarında ve Halk Hekimliği Uygulamalarında Meyve”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi (TÜBAR)*, 2004; XVI, s.105-106.

türbe veya yatırları ziyaret etme; oralarda geceyi geçirme, oradaki sudan içme vb. uygulamalar söz konusudur. Bazı durumlarda da her iki yöntem bir arada kullanılmaktadır. Bu durum Adıyaman'da nasılsa Anadolu'nun diğer bölgelerinde de benzer şekildedir.³⁵

Yetişkinlik Dönemi Hastalıkları

Adıyaman'da, bebeklik ve çocukluk dönemi dışındaki zamanlarda da yer, zaman, yaş, meslek, ekonomik yaşam, genetik yatkınlık, beslenme biçimi vb. nedenlere bağlı olarak çeşitli hastalıklar ve sağlık sorunları ile karşılaşmaktadır. Göz hastalıkları (çavêş), kalp ve damar hastalıkları (xişt, qolinc), mide rahatsızlıkları (zikêş, nepixîn), zatürre (satilcanî) bunlardan birkaçıdır. Bazı hastalıklar ise günümüzde ortadan kalkmış veya isim değişikliğine uğramıştır. Yaşlı kaynak kişilerin, görüşmenin akışı içerisinde, bu tür hastalıklardan söz ettikleri görülmüştür. *Kerkem, kinî, rîçik, tatbûn, xefîrxane, zimanşikestin*³⁶ vb. hastalıklar bu duruma örnek olarak verilebilir.

Aşağıda, Adıyaman'da yetişkinlik döneminde halk arasında görülen hastalıklardan ikisine ve bu hastalıkların tedavisine ilişkin olarak uygulanan halk hekimliği yöntemlerine yer verilmiştir.

Arpacık (Bûkik):

Latince adıyla *Hordeolum*, Göz kapağında bulunan bezlerin enflamasyonudur. Kirpik follikülleri, zeiss bezi, moll bezlerinden birinin pürülan enfeksiyonu olduğunda “*arpacık*” olarak tanımlanmaktadır.³⁷

Göz kapağının enfeksiyon kapması sonucunda şişkinlik oluşur. Hafif ağrı vardır. Görmede güçlük çekilir. Basit tedavi ve uygulamalarla veya zaman içinde kendiliğinden geçer.³⁸ Adıyaman'da, halk arasında arpacık hastalığının nedeni bilinmemektedir. Halk arasında arpacığı tedavisi için bazı geleneksel halk hekimliği yöntemlerine başvurulur:

Amcasının oğluyla nişanlı olan bir kıza ait altın göze sürülür.³⁹ Bu yöntem işe yaramazsa temiz bir bez, demli bir çay ile ıslatılarak göze bastırılır. Şişkinliğin ve ağrının azalması beklenir⁴⁰ veya bir diş sarımsak soyulur ve göze sürülür.⁴¹ Böylece hastalığın kısa zamanda iyileşeceğine inanılır.

35 Örnek uygulamalar için bakınız: Sever Görgeç Satır, *Muğla'da Halk Hekimliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halk Bilimi Anabilim Dalı, Ankara 1994, s.130.

36 * Bu hastalıkların Türkçe veya Latince karşılıkları bulunamamıştır.

37 Rahmi Duman, Reşit Duman, *Göz Kapağı ve Hastalıkları*, Derman Tıbbi Yayıncılık, Ankara 2015, s.35.

38 Kaynak Kişi: 7, 22, 30.

39 Kaynak Kişi: 44, 70, 79, 91, 100, 126, 150.

40 Kaynak Kişi: 1, 9, 14, 28, 40, 56.

41 Kaynak Kişi: 5, 27, 30, 59, 95, 110.

Bel Tutulması ve Fıtık (Fırka Piştê-Fitiq):

Tıp dilinde disk hernisi olarak adlandırılan bel fıtığı, bel bölgesinde bulunan omurgaların arasındaki elastiki kıkırdak yapının dışındaki tabakanın omurların baskısı nedeniyle anatomik bütünlüğünün bozularak içerideki yumuşak kısmın dışarıya doğru taşması sonucu oluşur. Fıtıklaşan yani dışarıya doğru taşan disk, omurilik kanalı (spinal kanal) içinden veya kendisinin arka-yan tarafından geçmekte olan sinirlere baskı yapar. Omurgadaki sinirler ise çok zayıf herhangi bir başınca karşı bile çok hassastır bu yüzden bu durum bel fıtığı hastalığına sebep olur.⁴²

Uzun süre sabit kalma, yatma, ani hareket, oturma, uzanma veya üşütmeye bağlı olarak bel fıtığı veya bel tutulması oluşur. Böyle durumlarda kişi eğilip kalkmada zorluk çeker. Bel tutulması geçici bir durumdur.⁴³ Vücudun ısınmasından, kan dolaşımının artmasından ve birkaç egzersizden sonra iyileşme görülür. Ancak bel fıtığı, tedavi gerektiren bir durumdur. Fıtık, halk arasında uzun süreli bel ağrısı olarak bilinir. Omurga kemikleri arasında görülen yoğun bir ağrıdır.⁴⁴ Fıtık, vücudun farklı bölgelerinde de görülebilir ancak Adıyaman ve yakın çevresinde sadece bel bölgesindeki ağrı için bu terim kullanılmaktadır.⁴⁵

Adıyaman halk hekimliğinde, bel tutulmasına ve bel fıtığına iyi geldiği düşünülen birkaç uygulama vardır. Buna göre,

Bel tutulmasından kaynaklanan ağrıdan kurtulmak amacıyla büyük bir kazan-da su ısıtılır, hasta içine oturtulur. Su ve sabun kullanılarak bel tutulması olan bölge uzun süre ovulur.⁴⁶ İl merkezinde hamama gidilir, göbek taşının üzerinde uzun süre beklenir. Daha sonra yıkanır ve durulanır. Dışarı çıkmadan önce bel bölgesi kuşak, havlu, çarşaf vb. ile sarılır. Fıtık olan bölgenin sıcak tutulması durumunda iyileşmenin daha kolay sağlanacağına inanılır.⁴⁷ Çelikhan bölgesinde bel tutulmasına karşı kaplıcaya gidilir, orada birkaç gün geçirilir.⁴⁸

Konunun “uzmanı” olarak bilinen halk hekimlerine başvurulur. Hasta, yere yüzükoyun uzatılır. Hekim hastanın bel bölgesini açar, sıvazlar daha sonra tutulma olan bölgenin sağ ve sol olmak üzere her iki tarafından tutar ve aniden yukarıya doğru çeker. Çekilen bölgeden kıkırdak sesinin çıkmasını sağlar. Bu işlem belde çözümlene görülene kadar aralıklarla tekrarlanır.⁴⁹

42 Betül Çevikcan, Sadık Kara, “Bel Fıtığı Hastalığı Bulunan Bireylerin Bel ve Karın Kası Fonksiyonlarının Elektromyografik Analizi”, *Elektrik-Elektronik-Bilgisayar Mühendisliği 12. Ulusal Kongresi ve Fuarı Bildirileri*, Eskişehir 2017.

43 Kaynak Kişi: 10, 25, 38.

44 Kaynak Kişi: 3, 7, 8, 16.

45 Kaynak Kişi: 9, 12, 14, 75, 90, 124.

46 Kaynak Kişi: 3, 4, 12, 17, 50.

47 Kaynak Kişi: 6, 7, 14, 23, 40, 61.

48 Kaynak Kişi: 86, 94, 114, 119, 120, 121, 122.

49 Kaynak Kişi: 1, 5, 7, 8, 15, 108, 110, 126, 131.

Sıkça başvurulan uygulamalardan biri de karasakız (benîştê reş, yaxe) tedavisidir. Adıyaman demirciler pazarında bu sakızı satan bir esnafın anlatımlarına göre sadece Şırnak'ın Cizre bölgesi civarındaki dağlarda yetişen bir çiçek, asfalt ve birkaç madde⁵⁰ kullanılarak hazırlanan karışım, demirci körüğünde ısıtılır ve uzunca bir süre dövülür. Kara bir sakız haline gelen karışımdan yaklaşık 100 gramı, kare biçiminde kesilmiş bir karış ebadındaki pamuklu temiz bir beze serilir ve soğumaya bırakılır. Hasta, satın aldığı bu sakızı ağrıyan bölgeye yapıştırır. 15-20 gün boyunca bele yapışık bir halde kalır. Bu süre boyunca belde çekilme ve sıcaklık hissedilir. Karasakızın beldeki ağrıyı içine çektiğine inanılır. Bu süreden sonra karasakız sıcak su yardımı ile çıkarılır.⁵¹ Fıtık ve bel ağrısının tedavisinde başvurulan diğer yöntemler aşağıda sıralanmıştır:

Narince köyünde halk hekimi tarafından kuyruk yağı ve balın dövülmesinden elde edilen karışım taş havanda dövülür. Merhem kıvamına gelen karışım beze yayılarak bele bağlanır. Ağrının geçmesi beklenir.⁵²

Li ser kulavekî ya jî textekî radimedîn."⁵³

(Keçe, tahta gibi sert bir zeminde yatırılır.)

“Şûnê ku fitiq lê heye, bi benî piştê ya jî bi kavûşekê pêt girêdidin.”⁵⁴

(Fıtık olan bölge kuşak veya palaska ile sıkıca bağlanır.)

Kaplıca ve hamamlara gidilir.⁵⁵

Yukarıda anılan uygulamaların işe yaramaması durumunda halk arasında “fıtıkçı” olarak bilinen halk hekimlerine başvurulur. Bu kişiler, hastayı yüzükoyun yatırır. Zeytinyağı yardımı ile fıtık olan bölgeyi ovar, fıtığı tespit eder. Sıvazlama, masaj, hacamat, çekme, bastırma vb. yöntemleri kullanarak fıtığı tedavi eder.

2. Adıyaman'da Ocaklık Kültürü

Halk hekimliğinin önemli bir sacayağı da inançtır. Bu yönüyle ele alındığında İslam öncesi maddi ve manevi pek çok inanç biçiminin (ağaç, taş, su vb.) İslam şemsiyesi altında farklı bir forma (şifa kaynağına veya inanç merkezine) dönüştüğü görülmektedir.⁵⁶ Öte yandan İslam inancına eklenmiş olan ve kutsal olarak kabul edilen türbe, ziyaret, yatır vb. yerler de halk hekimliğinde başvurulan mekânlardandır. Bu ziyaret yerleri, önemli gün ve gecelerde, duaların kabulü,

50 Israrlarımıza rağmen kaynak kişi bu maddelerin adını zikretmekten kaçınmıştır.(T.Ç)

51 Kaynak Kişi: 65.

52 Kaynak Kişi: 8, 14, 22.

53 Kaynak Kişi: 5, 6, 13, 20, 35, 41, 56.

54 Kaynak Kişi: 17, 25, 58, 68, 72, 75, 86, 94, 100, 149.

55 Kaynak Kişi: 17, 25, 58, 70, 72, 73, 86, 90, 115, 116, 117.

56 Fevzi Rençber, “Adıyaman Yöresi Alevi Ocakları”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013 (35), s.162.

hastalıkların, belaların, musibetlerin def edilmesi vb. dilekler için ziyaret edilir. Buralarda hasta olanlar için Allah'tan şifa dilenmektedir.⁵⁷ Pir, dede, şeyh, hacı, hoca, cinci, abdal vb. kutsallık atfedilen kişilerin de halk hekimliği sağaltma uygulamalarında önemli bir yer tuttıkları görülmektedir. Bu uygulamaların hasta üzerinde psikosomatik bir etki yarattığı söylenebilir. Bu yaklaşımın temelinde, hastalıkların tedavisinde ruh ve beden birliktedir göz önünde bulundurulması gerektiğine olan inanç vardır.⁵⁸

Adıyaman'da halk hekimliği uygulamalarında ocaklık kültürü önemli bir tutmaktadır. Hastalıkların sağaltılmasında ocak kültürünün etkisine geçmeden önce bu kavrama kısaca değinmekte yarar olduğu kanısındayız. “*Ocak*” sözcüğünün Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde on bir karşılığı vardır. Bunlardan bir tanesi, “*Halk hekimliğinde ocak, bir önceki kuşaktan el alma suretiyle aktarılan bilgileri kullanarak belirli bir şikâyeti veya hastalığı iyileştirdiğine inanılan aile.*”⁵⁹ anlamıdır.

Boratav, sosyolojik açıdan “ocak” sözcüğünün üç temel anlamını ele alır. Birincisi, “*soy*”, soyu soppu belli olan kişi. İkincisi, Alevi-Kızılbaş toplulukların bağlı buldukları bölge ve kutlu merkezler. Üçüncüsü ise bir veya birkaç hastalığı sağaltma gücünde olan kimse.⁶⁰ Bu çalışmanın konusu olan “*Ocak*” ve “*Ocaklık kültürü*” kavramları Boratav'ın aktardığı ikinci ve üçüncü anlamların sentezi biçimindedir. Adıyaman halk hekimliğindeki “*ocak*” ve “*ocaklık*” kültürü bu çerçevede ele alınacaktır.

Doğu toplumlarında ocak kültürü eski dönemlerden başlamış ve bugün de bakıcı, efsuncu, üfürükçü gibi farklı isimlerle birçok ülkede varlığını sürdürmektedir. Dinsel–geleneksel bir yaklaşım olarak ocakların devamlılığı temel olarak iki şekilde gerçekleşmektedir. Bunlardan biri, ocağın devamlılığının erkek çocuklar aracılığıyla devam ettirilmesidir. Halk arasındaki kabule göre, erkek çocukları olmayan aile, ocak kültürünü sürdüremez. Ocaklı bir kişinin kız çocukları hastalığı sağaltmada görev alabilir. Ancak ocaklı olan kız çocuğu öldükten sonra onun çocukları ocağı sürdüremez, ocak söner. Böyle durumlarda hastalar yörede bulunan ve bu hastalığı tedavi eden diğer ocaklara başvurulur. İkincisi ise, bitkisel, hayvansal ve madeni ilaçların yanında; nefes, sığama, dua okuma vb. yöntemlerin kullanıldığı, büyüklerden veya usta-çırak ilişkisine dayalı “*el verme (destdan)*” yöntemidir.⁶¹ Ocak üyesi ölmeden önce, her iki tarafın rızasıyla ocaktan olmayan

57 Fevzi Rençber, Hak Muhammed Ali Aşkı Adıyaman Alevileri, Gece Kitaplığı Yayınları, (İkinci Basım) Ankara 2016, s.199.

58 Tuba Saltık Özkan, “Geleneksel Tıpta İyileşmenin İnanç Boyutu Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar: Psikosomatik Tıp, Plasebo Etkisi ve Kuantum İyileşme”, *Milli Folklor*, 2012;24 (95), s.309.

59 www.tdk.gov.tr, index.php?option=com_bts&arama (25.11.2018).

60 Boratav, 100 Soruda Türk Folkloru, s.113.

61 Necedet Tozlu, Şükürü Fidan, “Adıyaman Folklorunda Halk Hekimliği'nin Ocaklık Geleneği

birine el verebilir. Ama ocağın her üyesinin bu görevi sürdürme olanağı yoktur. Ocağın sürekliliği için ocaklık mirasını ve sorumluluğunu daima üstlenebilecek, bu mirasın gerektirdiği geleneği bozmadan yaşadığı çağa göre güncelleyebilen, “akıllı, yetenekli” kişilerin seçilmesi beklenir.⁶²

Ocaklık geleneğini izleyecek ve sürdürececek kişilerde, geleneği geliştirecek zekâ, enerji ve iletişim becerisinin de iyi olması beklenir. Sadece bu özelliklere sahip kişiler bu görevi üstlenebilirler. Ayrıca ocak geleneğinin dinsel yönü göz ardı edilmemelidir. Bu çerçevede, sağaltma yapan ocaklının, ocağın sürekliliği için, yeni nesli inandırabilmesi ve etkilemesi gerekir. Büyüyü yapanın tanınmış olması, etki alanını genişletir. Dolayısıyla ocaklının, bir yönüyle gizil güç sahibinin, yardımıyla ölümden kurtulan ağır hastaların mucizelerine dair hikâyelerin de yayılması beklenir. Öte yandan inanma konusunda bu “özel” kişilere karşı kuşkulu davranan kişilerin belli bir derecede korkuya kapılmaları beklenir. Bunun için de toplumda “ocağa inanmayan” kişilerin başına gelen felaketlerden dolayı ölen bazı kişilere dair hikâyelerin yayılması gerekir. Gerek korkuyla, gerek olumlu örnekler yoluyla olsun, ocağın devamlılığı için toplumdaki inanç sisteminin sağlam tutulması gerekir.⁶³

Halk hekimliğinde ocak, aynı zamanda bir aile geleneğini de temsil etmektedir. Alevi-Bektaşî inanç sistemi içinde Peygamber soyunu ve aileyi temsil eden dede ocağında doğan her erkek çocuk, doğal olarak ocağın temsilcisidir. Rençber’in yaptığı araştırmaya göre Adıyaman’da hâlihazırda altı Alevi ocağı varlığını sürdürmektedir. Bu ocakların temsilcileri dini ve sosyal vecibeleri yürütenin yanı sıra şifa kaynağı olarak da görülmektedir. Örneğin, Üryan Hızır Ocağı’nın pirlüğünü yapan Ali Büyükşahin, Adıyaman yöresinde -özellikle de Alevi inancına sahip halk arasında- çocuğu olmayan veya erkek çocuk isteyenler tarafından ziyaret edilmektedir. Yine, sara ve akıl hastalıklarına şifa bulma niyetiyle bu Dede Ali Büyükşahin ziyaret edilir.⁶⁴ Dede Ap Aziz ocağının temsilciliğini sürdüren Hüseyin Ocak ruhsal ve psikolojik sorunları olan kişiler tarafından ziyaret edilmektedir.⁶⁵ Sünni topluluklarda da benzer şekilde halk hekimliği ocakları, aileyi temsil etmekte ve ocaklı olma özelliği el verme yöntemiyle ailenin diğer bireylerine aktarılmaktadır.⁶⁶

ve Bazı Pratikler”, *Medeniyetler Kavşağı Adıyaman Sempozyumu (8-10 Eylül 2006)*, İstanbul, Adıyamanlılar Vakfı Yayınları, 2008, s.330.

62 Uyar, “Yozgat Ocakları”, s.76.

63 Sümeyra Tozlu, “Çorum İli Halk İnançları ve Halk Hekimliği”, Artvin Çoruh Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Artvin 2017, s.77.

64 Rençber, “Adıyaman Yöresi Alevi Ocakları”, s.166.

65 Kaynak Kişi: 1

66 Adem Koç, “Şifa Ocaklarında Kozmogoninin Kültürel Sürekliliği”, *Millî Folklor*, 2016, 28 (109), s.177.

Adıyaman'da hastalıkların sağaltılması sürecinde ocak kültürü ve ocaklık geleneği varlığını yaygın olarak sürdürmektedir.

Adıyaman'daki Alevi ocaklarının “*Axûcan*” (*Ağu İçen*) ocağından, yani Horasan tarafından geldiklerine inanılmaktadır. Kaynaklara göre, çoğu Hınıs ve Çemişgezek aşiretlerinden olan Alevi Kürtler, XVI. Yüzyılda, Özbek saldırılarına karşı İran'ın kuzey sınırını korumak amacıyla Şah Abbas tarafından Horasan'a gönderilmişlerdir. Kasr-ı Şirin Antlaşmasından sonra tekrar Dersim'e dönüp oradan da Anadolu'ya dağılmışlardır.⁶⁷ Adıyaman'daki Aziz Dede Ocağı (*Ocacê Ap Ezîzê*), İbrahim Dede Ocağı (*Ocacê İram Dede*) vb. örnek olarak verilebilir.⁶⁸ Bu ocaklar onlara atalarından miras kalmıştır. Burada dikkat çeken husus, ocağın başında olan kişinin yaşadığı sürece veya elinden geldiği sürece diğer aile üyelerine el vermiyor olmasıdır. Elbette diğer üyeler de hastalıkları sağaltabilirler fakat sağaltmaları atalarından el alan kişinin sağaltması kadar etkili değildir. Bazı yazar ve araştırmacılar, bu geleneği kendine göre din, kültür, toplum ve durumu yeniden yaratan Şamanizm kültürünün devamı olarak değerlendirmektedir.⁶⁹

Ocaklılarda Eğitim Durumu

Yapılan görüşmeler ışığında ocaklık kurumu, ocaklı kişiler ile eğitim düzeyi arasında doğrudan bir ilişki gözlemlenmemiştir. Alevi-Bektaşiliğe dayanan ocaklarda eğitim yazılı metinlere dayanmaktan ziyade geleneksele –babadan oğula- dayanmaktadır. Yaman, ocak dedelerinin sosyal bakımdan örnek olma, topluma önderlik etme, örnek birey olma vb. işlevlerine ek olarak, halk tarafından onlara atfedilen kutsal güçleri nedeniyle maddi-manevi sorunu olanların başvuru adresi olmalarını da saymıştır.⁷⁰

Zaman içerisinde Alevilikle ilgisi kopmuş olan ocaklar da mevcuttur. Sivazlama, üfleme ve tükürme ocakları bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Bu ocaklarda eğitim düzeyi önemli değildir. Fakat dua edilen, muska ve hamaylı (berbejn)⁷¹ yapılan ocaklarda ve bazı ayet ve dini kitaplara göre ilaçlar yapılan ocaklarda eğitim düzeyi önemlidir. Bu tür ocaklarda Arapça eğitimin önemi ortaya çıkmaktadır. Çünkü muska ve hamaylılar Arapça yazılır, dualar Arapça okunur. Bazı şeyh, molla veya hocalar, Arapça, Farsça, Türkçe dillerinde ama Arap harfleriyle yazılmış olan eski halk hekimliği kitaplarından yararlanır.

Araştırma bölgesinde, ocaklık geleneğini sürdüren kişilerin çoğu okumamış

67 Doğan Kaplan, “Kürtler ve Alevilik”, *Kürtler 2 (Toplum, Din)*, Nida Yayınları, 1. Baskı İstanbul 2015, s.259-263.

68 Kaynak Kişi: 144.

69 Koç, “Şifa Ocaklarında Kozmogoninin Kültürel Sürekliliği”, s.178.

70 Ali Yaman, “Alevilikte Ocak Kavramı: Anlam ve Tarihsel Arka Plan”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi*, 2011 (60), s.56.

71 Hamaylı (Berbejn): Boy muskası. Kişinin boyu uzunluğunda hazırlanan muska.

veya az okumuş kişilerdir. Bununla beraber, ocaklara başvuranların çoğu da, okumamış veya eğitim düzeyleri düşüktür. Ocaklara başvuran kişiler arasında eğitim seviyesi yüksek olan kişiler de mevcuttur. Bu kişiler, ya geçmişte bir dönemde bu ocaklara başvurmuş ve ocakların yararlarını görmüş ya da modern tıptan beklediği yararı göremeyen kişilerdir. Ocaklıların tamamı ve ocaklara başvuranların çoğu kendilerini “*inançlı*” olarak tanımlamakta ve ocaklara kolsuz olarak inandıklarını belirtmiştir.⁷² Modern tıbbın tedavi edemediği ağır hastalıklarda hemen herkes son çare olarak halk hekimliği ve/veya ocaklıların önerdiği yöntem ve uygulamalarına başvurmaktadır.⁷³ Araştırma bölgemizde, bazı kişilerin insanlar hastane hayat pahalılığını veya ilaçların yan etkilerini gerekçe göstererek ocaklara başvurdukları tespit edilmiştir. Bazı hastalar, sağlık sorunlarının ocaklar yoluyla daha kısa sürede ve kimyasal ilaç kullanmadan giderilebileceğini düşünmektedir.⁷⁴

Yapay-sentetik ilaçların etkilerinden korunmak isteyen bazı “*bilinçli*” kişiler ocak yöntemlerini tercih etmektedirler. Bu kişiler arasında doktorlar da vardır. Adıyaman Kürt halk hekimliğinde sıkça başvuru alan, “*şûşe-bardax*” (*hacamat*), *zîro* (*sülük*), *iğneleme* vb. yöntem ve uygulamalar, Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı tarafından da tedavi yöntemi olarak kabul edilmiştir. İhtiyaç durumunda doktor tavsiyesi üzerine bu tür tedaviler reçetelendirilebilmektedir.⁷⁵

Ocaklı Olma Yöntemleri

Geleneğe dayalı sağlık sisteminin bir parçası olarak kabul edilen ocaklıların ekseriyeti bir türbe veya yatrın yakınlarında bulunan ve soylarını orada yatan kişiye atfeden kişilerden oluşmaktadır. Bazen bir yatrın etrafındaki bütün bir köy şifa dağıtabilir.⁷⁶ Ancak farklı yöntemlerle de ocaklı olabilmektedir. Geleneksel bir kültür olarak, atalarından miras olarak, rüyalar yoluyla, el verme, hastalık geçirme yoluyla ocaklı olma bu yöntemlerden birkaç tanesidir. Aşağıda kısaca bu yöntemlerden bahsedilecektir.

El Verme/El Alma Geleneği Yoluyla

Bu ocaklıların üyeleri ocaklı olmak için özel bir çabamın içine girmezler. Onlara göre, ocaklı olmak için özel herhangi bir bilgi ve beceriye gerek yoktur. Ocak, eski çağlardan beri atalarının ellerinde olup el verme aracılığıyla bugüne dek sürmüştür. Bu kişilerin dini anlamda herhangi bir statüleri (Dede, şeyh, seyit vs.) yoktur. *Boğmaca Ocağı* (*Ocaxê Kuxika Qîqî*), *Pîroz Ocağı* (*Ocaxê Pîrozê*)

72 Kaynak Kişi: 19, 34, 42, 50, 66, 67, 75, 90.

73 Kaynak Kişi: 3, 7, 10, 37, 90, 118.

74 Kaynak Kişi: 2, 6, 11, 19, 78, 90.

75 “Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği”, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/10/20141027-3.htm> (01.12.2018).

76 Ayşe Duvarcı, “Halk Hekimliğinde Ocaklar”, *Millî Folklor*, 1990;2, s.35.

vb. örnek olarak verilebilir.⁷⁷ Bu ocaklarda kadın, erkek ayrımı gözetmeksizin her iki cinsiyet de el alıp verebilir. Ayrıca aileye mensup olmayan yabancı kişilere de el verilebilir.

El verme yöntemiyle ocaklı olan bazı kişiler akraba olmayan ama gönüllü olarak el almak isteyen birine el vermek isteyebilirler. Bu durumda ailedeki diğer ocaklı üyelerin sözlü rızalarının alınması gerekir. Bu uygulamada şöyle bir ritüel vardır:

Ocaklı kişi, aile bireylerinin dışındaki birine el vermek gereği duyduğunda, takatten düşmeden önce çevresinde, kendine yakın gördüğü, bu işi ve sorumluluğu canı gönülden yapacağına inandığı kişi ya da kişileri gözlemleyerek belirler. Bunlar arasından en uygun kişiyi seçer. Sonra, çevrede kimsenin olmadığı, uygun bir vakitte onu çağırıp karşısında oturtur ve isteklerini anlatmaya başlar. Şayet karşısındaki kişi bu istek ve öneriyi kabul ederse ellerini ocaklı olan kişinin ellerinin arasına koyar:

“Ocaklı olan kişi:

- Mi deste xa da te, qewûl dikî?

(Elimi sana verdim, kabul ediyor musun?)

Gönüllü kişi:

- Herê, ez dikim.

(Evet, ediyorum.) der.”

Bu ritüel üç defa tekrarlanır. Bazen de ocaklı olan kişi karşısındaki ağzının içine hafifçe tükürme, tükürdüğü suyu içirme, üfleme, dua etme veya sırtını sıvazlama gibi ritüeller eşliğinde ve belli bir merasim havasında gerçekleştirir. Ocak böylece el değiştirmiş olur.⁷⁸

Anadolu'nun değişik bölgelerinde de benzer uygulamalar vardır. Örneğin, Muğla'da el alıp verme öncesi her iki taraf abdest alıp yan yana gelirler. İhlas suresini üç; Fatıha suresini de bir defa okurlar. El veren kişi “*Elim senindir.*” der ve diğer kişi ocaklı olanın elini öptükten sonra el değişir. Kimileri de bu dualardan sonra avuçlarının içine tükürüp el alan kişiye yalattırır.⁷⁹

Din ve İnanç Yoluyla

Araştırma bölgesinde, bugün de ocağın devamlılığı babında ataları dede, şeyh veya seyit olan kişiler atalarının “*postu*” üzerine oturup kendilerine has geleneksel yöntemleri ile hastalıkları tedavi etmektedir. Bu ocaklar sadece erkek çocukları aracılığıyla devam edebilmektedir. Ailenin kadın üyeleri sağ oldukları sürece dinsel sağaltma yapabilir ve dua edebilirler ama ocağı sürdürmezler.

77 Kaynak Kişi: 63, 72, 75.

78 Kaynak Kişi: 101, 124, 128, 136, 138.

79 Sever Görgen Satır, *Muğla'da Halk Hekimliği*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halk Bilimi Anabilim Dalı, Ankara 1994, s.200.

Ocaklı olan kişinin erkek evladı yoksa kendisi öldükten sonra ocağı da söner. PİR, Dede, Seyyid, Baba; Şeyh, Hoca vb. kişilerin vefatından sonra, bu kişilerin mezarları aile efradı, gönüllü kişi, vakıf, dernek vb. veya resmi kurumlarca türbe olarak düzenlenmektedir. Zamanla, insanlar söz konusu hastalıklar için o türbeyi ziyaret edip lokma dağıtırlar. İyileşmek için türbeden dilek ve ricalarda bulunurlar. Varsa eğer o türbenin suyundan içer ve banyo yaparlar. Eğer türbenin suyu yoksa toprağından biraz alıp yerler ve teberrük diye üstlerinde taşırlar. Bazen de sandukaya sarılı yeşil bezden bir parça kesip üstlerinde taşırlar.⁸⁰

Tedavi Edilen Bir Hastalık Yoluyla

Adıyaman'da, bazı kişiler herhangi bir sebepten dolayı ağır bir hastalık veya sakatlık geçirirler. Bu hastalık sürecinde deneme yanılma yöntemiyle bazı otları yer, em yapar, drog oluşturur, suyundan içer ve/veya vücutlarına sürerler. Bu şekilde kendilerini tedavi etmeye çalışırlar. İyileştikten sonra aynı yöntemi aynı hastalığa yakalananlar üzerinde de denerler. Birkaç denemeden sonra bu hastalığın ocaklısı olunur.⁸¹

Ölümden Sonra Ocaklı Olma

Adıyaman'ın bazı köylerinde, belirli bir hastalıktan ölen kişilerin öldükten sonra gömüldükleri mezara ait toprağın veya mezarın başında dikili bulunan ağacın meyvesinin, yaprağının veya kabuğunun şifa kaynağı olduğuna inanılır. Bu kişinin hayatta kalan yakınları ocaklı olur. O günden sonra bir hastalığın tedavisi için aynı hastalıktan ölen kişinin mezarının toprağı getirilip suda eritilir ve hastaya içirilir. Örneğin, *"Hesenkan (Yassıkaya) köyünde eskiden sarılık için, mezarlığa gidin, derlerdi. Daha önce sarılıktan dolayı ölen kişinin mezarının toprağını getirin ve suda ertin. Hasta o suyu içsin, iyileşir, diyorlardı."*⁸²

Bu uygulamada, bir kötülüğün ancak başka bir kötülük tarafından alt edilebileceğine dair inanç vardır. Öte yandan, yukarıdaki uygulamaya şahit olduğunu ifade eden kaynak kişiler, son yıllarda bu ve benzer uygulamalara itibar edilmediğini de dile getirmişlerdir.⁸³

Gözlem veya Deney Yoluyla Ocaklı Olma

Bazı kişiler de uzun bir süre ocaklı olan kişinin yanında kalıp onu gözlemler. Bir süre sonra öğrendiklerini hasta olan kişiler üzerinde denerler. Birkaç başarılı denemeden sonra, isimleri ve yaptıkları tılsım ve uygulamalar halk arasında yayılmaya başlar. Artık onlar da kendilerini ocaklı saymaya başlar. Ancak bu yöntemle ocaklı olan kişilere nadiren rastlanmaktadır. Bu durum, daha çok hekimlik isteyen hastalıklarda geçerli olmaktadır. Bu kişiler otları ve diğer araç

80 Kaynak Kişi: 88, 94, 125, 141.

81 Kaynak Kişi: 24, 116, 117, 119.

82 Kaynak Kişi: 6.

83 Kaynak Kişi: 14, 15, 87, 126, 131, 132, 133.

gereçleri tanıyıp bunlardan çeşitli droglar hazırlamayı ve uygulamayı öğrenirler. Ocaklı kişiden “el almadan” yapılan bu girişim toplum tarafından hoş karşılanmaz. Böyle bir çabanın içine giren kişiler, genellikle dışlanır.⁸⁴

Rüya Yoluyla Ocaklı Alma

Bazı kişiler, rüyalarında önemli birini (genelde ermiş, ya da ocaklı birinden bahsedilir.) gördüklerini söylerler. Rüyada görülen Zat’ın rüyayı gören kişiye, “*Minî deste xa da te. Li hiro û şunda tu dikî vê nexaşiye haya dermankî.*” (*Elim sende, bundan sonra şu hastalığı sen, şöyle tedavi edeceksin*) dediğini söylerler. Rüyayı gören kişi uyanınca rüyasında kendisine verilen tarifi uygular. Eğer olumlu bir sonuç alırsa o günden sonra ocaklı olmuş olur.⁸⁵ Adıyaman’da Berber Ali, bu şekilde egzama (*mirîstan*) ocaklısı olduğunu dile getirmiştir.⁸⁶

Anadolu’nun değişik bölgelerinde de benzer yöntemlerle ocaklı olduğu bilinmektedir.⁸⁷

Ocaklarda Tedavi Edilen Hastalıklar

Anadolu’nun birçok bölgesinde olduğu gibi Adıyaman’da da hastalıkları tedavi eden ocaklara rastlanmaktadır. Ocaklıların uygulamaları çoğunlukla *nistî*⁸⁸ ile yapılır. Bu uygulama bazen bir arpa tanesi, bir kalem veya bir bıçak vb. çiziği olarak karşımıza çıkar. Bazen biraz toprak ile olur; toprak suya konulur ve suyu içilir. Bazen de bir yudum su ile olur. Bu su, kuyu, çeşme ya da kutsal kabul edilen bir nehre ait olabilir. Yapılan muska ve hamailler de bu kategoriye girer; bir kapının eşiğinden geçirme ya da bir ağaç ve taşın deliğinden geçirmek de *nistî* sayılır.⁸⁹

Sarılık (zerik), kabakulak (guhrepik), öksürük (kuxika), kırk çıkarma (Çelderxistin), ishal (ser û bin), sedef (bîrov), egzama (mirîstan) siğil (balûg), yara (birîn), şark çıbanı (hefttûzik), çıban (kunîr), diş absesi, pîroz, kırık (şikestin), çıkık (jicihderketin), boğmaca (kuxika qîqî), korku (tirs) gibi hastalıklar ocaklarda ocaklı kişiler tarafından tedavi edilir.⁹⁰ Bazı ocaklarda da hastalıklar çeşitli droglarla tedavi edilmektedir. Bu emler sarı alabalık derisinden, yılan derisinden, yengeçlerden, ağaç yaprağından vb. hemen her bitkiden yapılabilir. Bu, hastalığın türüne, ocağın geleneğine ve ocaklı kişinin bilgisine göre değişebilmektedir. Sayfa sınırı göz önüne alınarak aşağıda sadece Boğmaca Ocağı (Ocacê Kuxika Qîqî) ve Egzama Ocağı (Ocacê Mirîstanê)’na değinilmiştir.

84 Kaynak Kişi: 23, 30, 40, 42.

85 Kaynak Kişi: 13, 24, 29, 106.

86 Kaynak Kişi:80.

87 Mustafa Sever, *Mersin ve Yakın Çevresi Halk İnançları ve Halk Hekimliği*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara 2001.

88 **Nistî**: Adıyaman’da hastalıkların sağaltılmasında amacıyla yapılan tahtaya çivi çakma, dut dalını kırma, delikli taştan geçmeye çalışma vb. sembolik uygulamaların tümü için kullanılan Kürtçe ve yöresel bir tabirdir.

89 Kaynak Kişi: 4,5,11,14,16,20.

90 Kaynak Kişi: 2,19,20,22.

Boğmaca Ocağı (Ocaxê Kuxika Qîqî)

Boğmaca, Bordetella pertussis adı verilen bir mikrobun neden olduğu yüksek oranda bulaşıcı bir enfeksiyon hastalığıdır. Tüm yaş gruplarını etkileyebilir. Aşılması tamamlanmamış bebek ve çocuklarda daha ağır seyrederek, ölümlere neden olabilir.⁹¹ Adıyaman halk hekimliğinde boğmacanın tedavisi için birçok uygulamaya başvurulur. Bunlardan biri, hasta çocuğun delik bir ağaç kovuğu veya delik bir taştan geçirilmesidir. Bazen de hasta yedi kez bu taşın çevresinde dolaştırılır; yedi kez de bu delikten geçirilir. Hasta bu uygulamayı tek başına yapamayacak yaşta ise uygulama bir yetişkin yardımıyla gerçekleştirilir. Bu uygulama sabah gün doğumunda yapılır.⁹²

Taş ve ağaçlardan olumlu sonuç alamayan kişiler, boğmaca ocağına (Ocaxê Kuxika Qîqî) başvurur. Adıyaman il merkezinde boğmaca ocağı (Ocaxê Kuxika Qîqî) bulunur. Aslen Adıyaman merkeze bağlı Girik (Boğazözü) köyünden olan Abuzer Karadağ ailesindeki erkekler bu hastalığın ocaklısıdır. Onların tedavi yöntemi *nistî* dir. Yani sembolik bir uygulamadır, ilaç kullanmazlar. Günümüzde de bu ocağa başvuranların olduğu ifade edilmiştir. Fakat ocaklı kişilerin anlatımına göre kendilerine başvuranlar genellikle boğmacadan değil de soğuktan öksüren hastalardır. Bu ocaklıların kullandıkları *nistî* dikkat çekicidir.

Hasta, bir yakınıyla (anne, baba, erkek kardeş vb.) birlikte ocaklının evini ziyaret eder. Hasta dışarıya, kapının önüne çıkarılır. Yönü kibleye çevrilip önünde yere bir çivi çakılır. Sonra bir bıçak alınır. Ocaklı kişi tarafından bir elle hastanın gözü kapatılırken, “*Bismillah*” denilerek bıçağın sırtı hastanın boğazına dayanır. Boğazı kesecekmiş gibi üç kez götürülüp getirilir. Bu sırada “*Allahu Ekber*” denir. Devamında bıçak bırakılır ve “*Here, bi ê Xadê heta ku ew mêxa pasikî bûye tê jî xaş biwî.*” (*Git, Allah’ın izniyle bu çivi burada paslanana kadar sen de iyileşirsin.*) denir. Bu uygulama sırasında hasta ve ocaklı ayakta durur. Uygulama bitince hasta yakını ocaklıya *destmiz* (bahşiş) vererek evine döner.⁹³

Bazı ocaklılarda, boğmaca hastalığının sağaltılmasında (hastalığın Kürtçedeki isminden hareketle-Kuxika Qîqî⁹⁴) horoz kesilir ve kanından bir miktar hastanın boğazına sürülür. Horozun eti ocaklı aileye bağışlanır.⁹⁵ Bu uygulama ile çocuğun artık horoz gibi ötmeyeceğine, öksürüğünün azalacağına veya ortadan kalkacağına inanılır.⁹⁶

91 Zafer Kurugöl, “Türkiye’de Boğmaca Epidemiyolojisi: Pekiştirme Aşı Dozları Gerekli mi?”, *Çocuk Enfeksiyonları Dergisi*, 2009;(3):s.15.

92 Kaynak Kişi: 1,5,7,8,10,16.

93 Kaynak Kişi: 9, 11, 15.

94 Qîqî: Kürtçede horozun öterken çıkardığı ses için kullanılan bir tabirdir. (T.Ç)

95 Kaynak Kişi: 4, 9, 10, 18.

96 Kaynak Kişi: 1, 24, 55.

Egzama (Mirîstan-Bîrov) Ocağı

Egzama hastalığının tedavisinde de ocaklı kişilere (Ocacê Mirîstanê) başvurulur. Derinin enflamatuar cevabının bir örneği olarak kabul edilen egzama (mirîstan), bir hastalık değil, morfolojik (histopatolojik ve klinik) bir olgudur.⁹⁷ Deride görülen kabarcık, kaşıntı ve solma olarak tarif edilebilen bir cilt rahatsızlığıdır. El ve yüz başta olmak üzere vücudun her yerinde görülebilir. Vücutta 4-5 santimetre kadar ve beyaz daireler şeklinde görülür. Yara hafif ağrılı ve kaşıntılıdır.

Adıyaman Kürt halk hekimliğinde, egzama tedavisi için ocaklara başvurulur. Ocağın üyelerinin egzamayı arpa, buğday, tuz ve kömürle sağalttıklarına inanılmaktadır.⁹⁸ Bazı ocaklılar, yaranın etrafını çizer, yaraya okur, üfler. Daha sonra, “*Vî deziyî bere bike qelişkê dîwarekî. Şûnê ku mi beli kiriye meşo. Bi îznê Xadê ê xaş biwe.*” (Bu ipliği al, götür bir duvar çatlağına sıkıştır. Çizdiğim bölgeyi yıkama. Allah’ın izniyle iyileşecektir.) diyerek sağaltmayı sonlandırır. Hasta destmiz yani bahşiş vererek evine döner. Egzama birkaç gün içinde kaybolur.⁹⁹

Çelikhan ve Sincik ilçelerinde ve bağlı köylerde, vücudunda egzama görülen kişiler egzama okutma ve çizme dışında, kaplıcalara başvurur. Kaplıcada iki gün orada kalınır. “İçmeler”in suyundan (kaplıca, sodalı su) içilir. Kaplıcanın egzamayı geçirdiğine inanılır.¹⁰⁰

Benzer uygulamalara Anadolu’nun birçok bölgesinde rastlanmaktadır.

Sonuç

İnsan yaşamının önemli geçiş dönemleri olarak kabul edilen doğum, evlenme ve ölüm süreçlerinin sağlıklı bir şekilde geçirilebilmesi için Adıyaman’da çeşitli inanç ve uygulamalara başvurulmaktadır. Ayrıca günlük yaşamda karşılaşılan diğer sağlık problemlerinde de çeşitli sağaltma yöntemleri uygulanmaktadır.

Adıyaman’da, hastalıkların tedavisinde parpılama, ırvasa, sıvazlama, büyü, üfleme, tükürme, su içme, ölçme, türbelerde yatma, kurşun dökme, bitki kürleri, besinleri yeme-içme, sülük, hacamat vb. sağaltma yöntemlerine başvurulur.

Fiziksel hastalıkların sağaltılmasında genellikle bitkisel, hayvansal gıdalardan ve bazı madensel ürünlerden yararlanılır. Ruhsal hastalıkların tedavisinde yatrır ve türbelerden; kutsal ağaç, taş, kaynak suyu vb. iyelerden medet umulur. Bazı hastalıkların sağaltılmasında “ocaklı” diye tabir edilen kişilere başvurulmaktadır. Bu kişilerin bir kısmı “şifa kaynağı” olma durumlarını Hz. Muhammed’in soyun-

97 Elif Atıcı, “Geçmişten Günümüze Egzama Tedavisi”, *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, 2003, 11, s.48.

98 Kaynak Kişi: 1, 2, 6, 8, 10.

99 Kaynak Kişi: 9, 24, 28, 75, 128.

100 Kaynak Kişi: 41, 42, 77, 79.

dan gelme ile ilişkilendirmektedir. Ocaklı kişiler, hastalıkların sağaltılmasında genellikle dua, okunmuş su içirme, okunmuş su ile yıkama, sıvazlama, üfleme, tükürme vb. yöntemlere başvurmaktadır.

Halk hekimliği yöntemleriyle yapılan tedavilerde, yörede yetişen bitkiler (yavşan otu, papatya, ısırgan otu vb.); tarımsal ürünler (soğan, sarımsak, pekmez vb.); hayvansal ürünler (deri, süt, yoğurt vs.) ve bazı madenlere (tuz, toprak, maden suyu vs.) sıklıkla başvurulmaktadır. Sindirim rahatsızlıkları, romatizma, solunum yolları rahatsızlıkları, zehirlenme, kırık, ishal, incinme, delirme, yara ve yaralanma gibi birçok hastalığın tedavisinde halk hekimleri tarafından hazırlanan droglar ve karışımlar kullanılmaktadır.

Dünyanın farklı bölgelerinde görülen halk hekimliği uygulamaları, bir yandan hastalığı fiziksel yönden ele alırken diğer yandan hastaların hayat tarzlarını, inançlarını ve duygusal faktörleri de göz önünde bulundurmaktadır.¹⁰¹ Bu durum, Adıyaman Kürt halk hekimliği için de geçerlidir. Batıl inanış ve sembolik uygulamalar dışındaki halk hekimliği uygulamalarının bir kısmının olumlu sonuçlar veren tedavi yöntemleri olduğu, bu yöntemlerin bazılarının alternatif tıpta da kullanıldığı unutulmamalıdır. Daha açık bir ifadeyle belirtmek gerekirse halk hekimliği, içinde barındırdığı bazı batıl inanış ve sembolik uygulamalardan dolayı sadece folklorik bir saha olarak kabul edilmemelidir. Halk hekimliğinde, dinsel-sembolik yöntemlerin ve bazı batıl inanışların dışında bitkisel, hayvansal, madensel droglarla tedavi, cerrahi müdahaleler, kan alma, dağlama gibi yöntemler de kullanılmaktadır. Adıyaman Kürt halk hekimliği uygulamalarında, sağlık, bilim, ekonomi, ulaşım, iletişim vb. alanlardaki gelişmelere bağlı olarak kısmi azalma görülse de genel olarak varlığını sürdürmektedir. Bu alanda yapılacak kapsamlı çalışmalarla halk hekimliği uygulamalarının folklorik, tarihsel ve sağlık açısından önemi ortaya çıkarılabilir.

Kaynakça

- ACIPAYAMLI, Orhan, Türkiye’de Doğumla İlgili İnanmaların Etimolojik Etüdü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1961.
- ALTUN, Erman, Türk Halkbilimi, Karahan Kitabevi, Adana 2011.
- ARSLAN, Miray, SÖZEN ŞAHNE, Bilge, ŞAR, Sevgi, “Dünya’daki Geleneksel Tedavi Sistemlerinden Örnekler: Genel Bir Bakış”, *Lokman Hekim Dergisi*, 2016;6(3), ss.100-105.
- ATICI, Elif, “Geçmişten Günümüze Egzama Tedavisi”, *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, 2003 (11), ss.48-55.

101 Miray Arslan, Bilge Sözen Şahne, Sevgi Şar, “Dünya’daki Geleneksel Tedavi Sistemlerinden Örnekler: Genel Bir Bakış”, *Lokman Hekim Dergisi*, 2016;6(3):100-105.

- BORATAV, Pertev Naili, 100 Soruda Türk Folkloru, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1994.
- ÇAKMUR, Hülya, Çocuklukta Enfeksiyöz Diyare ve Dehidratasyon, *Kafkas J Med, Sci*, 2013;3(2), ss. 96–102.
- ÇEVİKCAN, Betül, KARA, Sadık, “Bel Fıtığı Hastalığı Bulunan Bireylerin Bel ve Karın Kası Fonksiyonlarının Elektromyografik Analizi”, Elektrik-Elektronik-Bilgisayar Mühendisliği 12. Ulusal Kongresi ve Fuarı Bildirileri, Eskişehir 2017.
- ÇİFÇİ, Tekin, Adıyaman ve Çevresinde Halk İnançları ve Halk Hekimliği (Baweriyên Gelêrî û Dermanê Kurmancî li Herêma Semsûrê), Doktora Tezi, Diyarbakır 2019.
- DUMAN, Rahmi, DUMAN, Reşit, Göz Kapağı ve Hastalıkları, Derman Tıbbi Yayıncılık, Ankara 2015.
- DUVARCI, Ayşe “Halk Hekimliğinde Ocaklar”, *Millî Folklor*, 1990 (2), s.34-38.
- Geleneksel ve Tamamlayıcı Tıp Uygulamaları Yönetmeliği, <http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/10/20141027-3.htm> (01.12.2018).
- GÖRGEN SATIR, Sever, “Muğla’da Halk Hekimliği”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halk Bilimi Anabilim Dalı, Ankara 1994.
- <https://www.medicalpark.com.tr/ishal-nedir-belirti-ve-tedavi-yontemleri-nelerdir/hg-89> (25.10.2018)
- KALAFAT, Yaşar, “Türk Dünyası Tarih Çalışmalarında Halk İnançlarının Önemi”. *Millî Folklor*, 1999; 6(44), ss. 88-91.
- KANDEMİR, Fatih, “Halk İnançlarının Psiko-Sosyal Nedenleri ve Türkiye’deki Halk İnançlarının Tarihi Temelleri”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE)*, 2016 (IX-I), ss. 97-114.
- KAPLAN, Doğan, “Kürtler ve Alevilik”, *Kürtler 2 (Toplum, Din)*, Nida Yayınları, 1. Baskı İstanbul 2015, ss.259-263.
- KARADUMAN, Nedim, “Popüler Kültürün Oluşmasında ve Aktarılmasında Sosyal Medyanın Rolü”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XLIII, 2017 (2), ss. 7-27.
- KOÇ, Adem, “Şifa Ocaklarında Kozmogoninin Kültürel Sürekliliği”, *Millî Folklor*, 2016; 28 (109), ss.173-186.
- KÖKSAL, Gülден, GÖKMEN ÖZEL, Hülya, Bebek Beslenmesi, Sağlık Bakanlığı Yayınları, No: 726, 2. Baskı, Ankara 2012.
- KURUGÖL, Zafer, “Türkiye’de Boğmaca Epidemiyolojisi: Pekiştirme Aşı Dozları Gerekli mi?”, *Çocuk Enfeksiyonları Dergisi*, 2009 (3), ss.14-18.
- ÖRNEK, Sedat Veyis, Sivas ve Çevresinde Hayatın Çeşitli Safhalarıyla İlgin Bâtil İnançların ve Büyüsel İşlemlerin Etnolojik Etüdü, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1966.

- RENÇBER, Fevzi, “Adıyaman Yöresi Alevi Ocakları”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013 (35), ss.159-170.
- RENÇBER, Fevzi, Hak Muhammed Ali Aşkı Adıyaman Alevileri, Gece Kitaplığı Yayınları, İkinci Baskı, Ankara 2016.
- SALTIK ÖZKAN, Tuba, “Geleneksel Tıpta İyileşmenin İnanç Boyutu Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar: Psikosomatik Tıp, Plasebo Etkisi ve Kuantum İyileşme”, *Millî Folklor*, 2012;24 (95), ss.307-314.
- SATIR, Sever Görgeç, “Muğla’da Halk Hekimliği”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Halk Bilimi Anabilim Dalı, Ankara 1994.
- SEVER, Mustafa, “Kırşehir Yöresinde Şifa Dağıtıcılar ve Sağlık Uygulamaları”, VII. Milletlerarası Türk Halk Kongresi, Gaziantep, 27 Haziran-1 Temmuz 2006.
- SEVER, Mustafa, “Türk Halk İnançlarında ve Halk Hekimliği Uygulamalarında Meyve”, *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi (TÜBAR)*, 2004 (XVI), ss.105-106.
- SEVER, Mustafa, Mersin ve Yakın Çevresi Halk İnançları ve Halk Hekimliği”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi SBE, Ankara 2001.
- ŞAR, Sevgi, “Anadolu’da Halk Hekimliği Uygulamaları”, *Türkiye Klinikleri J Med Ethics* 2005 (13), ss. 131-136.
- ŞAR, Sevgi, “İç Anadolu Bölgesi Halk İlaçları”, III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, IV. Cilt, Gelenek, Görenek, İnançlar, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1987, ss.371-380.
- TANKER, Metin, SUCU, İkbâl, “Ege Bölgesi Halk İlaçları”, *Ankara Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Dergisi*, 1983; 3(1,2), ss.130-140.
- TOZLU, Necdet; FİDAN, Şükrü, “Adıyaman Folklorunda Halk Hekimliği’nin Ocaklık Geleneği ve Bazı Pratikler”, *Medeniyetler Kavşağı Adıyaman Sempozyumu* (8-10 Eylül 2006), İstanbul, Adıyamanlılar Vakfı Yayınları, 2008.
- TOZLU, Sümeyra, “Çorum İli Halk İnançları ve Halk Hekimliği”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Artvin Çoruh Üniversitesi SBE, Artvin 2017.
- UYAR, Akın, “Halk Hekimliği Kapsamında Yozgat Ocakları”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bozok Üniversitesi SBE Türk Dili ve Edebiyatı AD, Yozgat 2013.
- <https://asi.saglik.gov.tr/liste/8-k%C4%B1zam%C4%B1k-hastal%C4%B1%C4%9F%C4%B1-nedir-belirtileri-nelerdir.html> (Erişim tarihi: 12.12.2019)
- World Health Organization, Traditional Medicine 2008, www.who.int/mediacentre/factsheets/fs134/en (17.05.2018)
- World Health Organization (WHO), Measles. <http://www.who.int/newsroom/factsheets/detail/measles> Erişim tarihi:25.01.2019.
- World Health Organization, Traditional Medicine 2008, www.who.int/mediacentre/factsheets/fs134/en (17.05.2018)

- www.tdk.gov.tr, index.php?option=com_bts&arama (25.11.2018).
- www.tdk.gov.tr, index.php?option=com_bts&arama (25.11.2018).
- www.tuisag.com/yillik-is-kazalari-istatistikleri/Türkiye İş Sağlığı ve Güvenliği Kurumu, 2016 İş Kazaları ve Meslek Hastalıkları İstatistikleri, Ankara 2017.
- YAMAN, Ali, “Alevilikte Ocak Kavramı: Anlam ve Tarihsel Arka Plan”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Dergisi*, 2011 (60), ss.43-64.
- YARDIM, Nazan, ÇİPİL, Zekiye, VARDAR, Ceyhan, MOLLAHALİLOĞLU, Salih, “Türkiye İş Kazaları ve Meslek Hastalıkları: 2000-2005 Yılları Ölüm Hızları”, *Dicle Tıp Dergisi*, 2007;34(4), ss. 264-271.
- YILMAZ, Şirin “Ulupamir Köyünde Halk İnançları ve Halk Hekimliği Uygulamaları”, *Milli Folklor*, 2016;28 (109), ss.187-200.
- YODER, Don “Halk Tıbbı”, (Çev. Sibel Yoğurtçuoğlu, Ayfer Gülüm), *Folklor Doğru*, 1975(43): ss. 23-31.

Kaynak Kişiler¹⁰²

1. Aynzelih Çifçi, 70 yaşında, okuryazar değil. Hesenkan (Yassıkaya)/ Adıyaman.
2. Fidan Karadağ, 65 yaşında, okuryazar değil, Merkez/Adıyaman.
3. Emine Yılmaz, 65 yaşında, okuryazar değil. Keferge (Koruluk), Kâhta/ Adıyaman.
4. Erdal Dolaş (Hunermend), 44 yaşında, lise mezunu, Elifi Köyü/Adıyaman.
5. Gulî Teklî, 1936 doğumlu, okuryazar değil, Moman, Samsat/ Adıyaman.
6. Hamza Özdemir 53 yaşında, ilkokul mezunu, Merkez/Adıyaman.
7. Mahmut Göksu, 1928 doğumlu, okuryazar değil, Kömür/Adıyaman.
8. Besê Yolun, 65 yaşında, okuryazar değil, Narince/Adıyaman.
9. Zeliha Tilki, 66 yaşında, okuryazar değil, Ocaklı (Pîroz), Merkez/Adıyaman.
10. Süleyman Taşçı, 90 yaşında, okuryazar değil, Xaşikan Köyü/Adıyaman.
11. Şeyho Yılmaz, 65 yaşında, okuryazar değil, Keferge (Koruluk), Kâhta/Adıyaman.
12. Şirin Pulat. 48 yaşında, ilkokul mezunu, öd ocağı, Kozan/Adıyaman.
13. Yusuf Hazar, 84 yaşında, okuryazar (Arapça), Gêdûg (Gedik) Mezrası/ (Dol) Çamlıca/Adıyaman.
14. Zeliha Çifçi, 83 yaşında, okuryazar değil, Xaşika (Bağtepe)/Adıyaman
15. Ayşe Aslan, 61 yaşında, okuryazar değil, Qırxliya Gewrik (Yukarıkırıklı) /Adıyaman

102 Makalenin sayfa sınırı nedeniyle kaynak kişilerin çok az bir kısmına burada yer verilmmiştir. Bu nedenle yukardaki sıra numaraları ile metin içindeki sıra numaraları arasında uyumsuzluk olması kaçınılmazdır. (T.Ç)

16. Kudret Hazar, 65 yaşında, okuryazar değil, halk hekimi, ebe, göbek düşmesi, kuyruk sokumunu tedavi ediyor, Merkez/Adıyaman.
17. Osman Küçük 75 yaşında, okuryazar, emekli, Samsat/Adıyaman.
18. Zeynep Koparal, 66 yaşında, okuryazar değil, Çarkezî (Uzunpınar)/Adıyaman.
19. Kudret Kapıcı, 65 yaşında, okuryazar değil, halk hekimi, Qirxliya Gewrik (Yukarıkırıklı)/Adıyaman.
20. Hüseyin Kaşıyoğun, 95 yaşında, okuryazar değil, halk hekimi, Qirxliya Gewrik (Yukarıkırıklı)/ Adıyaman.
21. Hediye Yorulmaz, 65 yaşında, okuryazar değil, Merkez/Adıyaman.
22. Zini Çifçi, 62 yaşında, okuryazar değil, Narince/Adıyaman.

ŞÊWAZA BERHEMÊN FEQÎYÊ TEYRAN

Feqîyê Teyran'ın Şiirlerinde Üslup

Style in Feqîyê Teyran's Poems

Perwiz CÎHANÎ¹

Kurte:

Feqîyê Teyran yek ji binêşedanerên edebîyata klasîka Kurdî ye. Ew li nav hemû klasîkên Kurdî da xudanê şêwaz û rêbazê taybetî ye, ku wî û berhemên wî ji dîtir helbestkarên Kurd vedîqetîne. Ewî berewajî helbestkarên serdema xwe, helbestên xwe ne bi zimanê dîwanî, lê bi zimanê gelêrî nivîsîne. Rêbaz û şêwazên wî di vehûnandina helbestê da cudatir ji hemû helbestkarên Kurd yên klasîk e. Ew guhê xwe nade kêş û serwayê û wate û naverok û mebest û bîr û hizrên xwe ji kêş û serwayê ra nake gorî. Feqî hostayê qesîdeya Kurmancî ye. Di nav helbestên wî da 'xezel, mesnevî û dîtir qalibên helbesta klasîk li ber çavan nakevin. Ew di hemû helbestên xwe da mexlesa xwe bi kar dibe û di pişkeke zor di helbestan da dîroka nivîsîna wan û di hindekan da jî navê cîwarê xwe dinivîse. Mirov dikare bi rêka lêkolîna li ser helbestên wî gelek agahdarîyan li ser jîn, cîwar, serdem, dîroka jîyana wî dest xwe va biîne.

Di vê gotarê da em ê li ser şêwaza berhemên wî rawestin. Nasandina vê şêwazê ku ta niha ji layê hîçkesî va nehatîye destnîşankirinê, pir pêdivî ye. Me bi mêtoda lêkolînên pirtûkxaneyî, bi palpiştîya jêder û berhemên toreyî yên ku li ser şêwaznasîyê hatine nivîsînê, helbestên Feqî pîvane û taybetmendîyên ku Feqî di helbestên xwe da xebitandine, yek bi yek destnîşan kirine û bi palpiştîya helbestên wî bixwe şêwaza wî tesbît kirîye. Ev gotara ji destpêkekê, kurtemêjûya jîyana Feqî û bîst û du serenavan û encamekê pêk tê. Di her serenavekê da me ew taybetmendîyên ku dikarin karê Feqî ji karên dîtir helbestkarên serdema wî veqetînin yek bi yek destnîşan kirine û ji bo her serenavê weke gowa/şahid me çend malik ji helbestên wî anîne. Me bi arîkarîya naveroka helbestên wî bixwe binecî kirîye ku Feqî xudanê şêwazê taybetî ye û şêwaza wî kar li ser helbestkarên li dû wî ra jî kirîye û çend kesan di nivîsîna helbestan da ji hindek rêbazên wî wec wergirtine.

Li dû van serenavan ra encam û jêderên ku me ji wan sîd vergirtine dihên.

Peyvên Sereke: Feqî, Şêwaz, Ziman, Serwa, Synonîm.

1 Xwendekarê Doktorayê, Zanîngeha Bingöl, Enstîtuya Zimanên Zindî, Beşa Ziman û Edeb - yata Kurdî, cihaniperwiz2020@gmail.com.

Özet

Feqîyê Teyran, klasik Kürt edebiyatının kurucularından biridir. Kendisini ve eserlerini zamanının diğer klasik şairlerinden ayıran tüm klasik Kürt şairleri arasında kendine özgü bir tarzı ve yöntemi vardır. Çağdaş şairlerin aksine, şiirlerini divan dilinde (eski Kürtçe kitapların yazıldığı sert dil) değil, halk diliyle yazdı. Şiir yazma yöntemi ve tarzı, diğer çağdaş şairlerden farklıdır. O kafiye ve azruz ölçüsüne bağlı kalmadı ve anlam, içerik, amaç ve düşüncelerini onlar için feda etmedi. Feqî kurmanci kaside ustasıdır. Şiirleri arasında gazel, mesnevi ve diğer klasik şiir türleri yoktur. Tüm şiirlerinde takma adını kullanır, şiirlerinin bir çoğunun tarihlerini yazdığı gibi bazılarında mekana da rastlamak mümkündür. Şiirlerini araştırarak, hayatını, yaşadığı yerleri, yaşam süresi ve tarihi hakkında pek çok bilgi edilebilir.

Bu yazıda şiir tarzı ele alınacaktır. Henüz kimse tarafından atıfta bulunulmamış olan bu tarzını tanımlamak çok önemlidir. Bu yazıda Feqî'nin şiirlerini taradık, şiirlerinde kullandığı özellikleri tek tek belirledik ve tarzını şiirleriyle ortaya çıkarmaya çalıştık. Bunu akademik araştırmalarla, kültürel eserlerle ve edebi eserlerde üslupla ilgili kaynaklarla yaptık. Bu makale bir giriş, Feqî'nin hayatının bir özeti ve yirmi iki başlık ve sonuçtan oluşmaktadır. Her başlıkta Feqî'nin eserlerini zamanının şairlerinin eserlerinden ayırabilecek özelliklerle sunduk ve her başlık için şiirlerinden bazı bölümler inceledik. Şiirlerinin içeriğinin yardımıyla Feqî'nin belirli bir stile sahip olduğunu ve tarzının ondan sonraki şairleri de etkilediğini ve şiir yazma yöntemlerinde ondan ilham aldığı sonucuna vardık.

Bu başlıklardan sonra ise yararlandığımız kaynaklar ve sonuç bölümü yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Feqî, Stil, Dil, Kafiye, Eşanlamlı.

Abstract

Feqîyê Teyran is one of the founders of classical Kurdish literature. He has his own style and method among all classical Kurdish poets, which distinguishes him and his works from other classical poets of his time. Unlike contemporary poets, he wrote his poems not in the diwan language (the hard language that the old Kurdish books were written) but in the folk speech. His method and style of writing poetry is distinct from that of other contemporary poets. He does not care about meter and rhyme, and does not sacrifice his meaning, text, purpose, and thought for the sake of meter and rhyme. He is the master of Kurdish eulogy. Among his poems, gazelle, masnavi and other forms of classical poetry do not exist. In all of his poems he uses his pseudonym, and in many of his poems he writes the dates of the poems, and in some he writes the place. Through researching his poetry, one can gain a lot of information about his life, place of residence, and the period and history of his life.

In this article we are going to focus on the style of his works. It is very important to identify this style that has not yet been referred by anyone. In this article we scanned Feqî's poems, identified the features he used in his poems one by one and determined his style by the way of his poems. We did this with academic researches, with cultural works and sources written about style in literary works. This article consists of an introduction, a summary of Feqî's life, and twenty two titles and the result. In each title we have given features that can distinguish Feqî's works from the works of the poets of his time, and we analyzed some verses from his poems for each title. With the help of the content of his poems, we have made it evident that Feqî has a particular style, and that his style has also influenced the poets after him, and that some people have been inspired from some of his methods in writing the poems.

Following these titles are the results and sources we have benefited from.

Keywords: Feqî, Style, Language, Rhyme, Synonym.

Destpêk

Her helbestkar yan nivîskar û hunermendek di nivîsîn û afirandina berhemên xwe da xwedanê hindêk rê û rêçikên taybetî ne, ku berhemên wan ji yên dîtir afirînkaran vediqetîne. Ji vê taybetmendiyê ra sîtil (stil) yan sebke dibêjin,² ku di Kurdî da peyva şêwaz ji bo wê mebestê hatîye helbijartinê.³ Ji bo nasîna şêwaza her afirînkarekî/ê lêkolîna li ser berhemên wî/ê bixwe têrê dike. Ji bo nimûne eger mirov berhemên helbestkarekî/ê li bara ziman, cuwankariyên toreyî, teşe/qalib, kêş, serwa, paşserwa û çawanîya dariştina malikan û bîr û hizrên wî da bide jêr hûrbîna lêkolînê, mirov dê bikaribe şêwaza wî/ê destnîşan bike.

Pêdivî ye pêş da em bizanin kanê di jêderan da şêwaz yan sebke çawa hatîye şirovekirinê, da ku gorekî rêbaza wan, helbestên Feqî hilsengînin.

“Sebke di zimanê ‘Erebî da wate bihujandin/helandina zêr û zîvan û rijandina wan (di amaneke da bo qalib û şikilgirtinê).⁴ Ji parçeyek zîvê bihuştî/helyayî ra jî “Sebîke”⁵ dibêjin. Lê torevanên vê serdemê mecazen peyva sebke bi wateya şêweyeke taybetî ji helbest yan pexşanê bi kar dibin û hemma ewê bi wateya “stîl” a ewropîyan dixebitînin.”⁶

2 Muhemed Teqî, Behar, *Sebkeşonasi*, Cild Evvel, Intişarat-ê Emîr Kebîr, Çap-ê Çeharom, Sal 2535 Şahenşahi/1976 Z. - ‘Hesen-ê Enverî, *Ferheng-ê Bozorg-ê Soxen*, çap-ê Dovum, Tehran 1382 hş r. 4016

3 Hejar Mukriyanî, *Ferhengî Kurdî –Farsî Henbaneborîne*, Intişarat-ê Sirûş, Tehran, 1369, hş. r. 501 - ‘Ebdullah Ibrahimî, *Ferhengî Farsî- Kurdî Kawe*, Dezgay Aras, Hewlêr 2012, r. 913.

4 Peyvên di nava cotkewanan da ji layê me va hatine nivîsinê.

5 Balkêşî: Xanî jî di Mem û Zînê da peyva “Sebîke” yê bi wateya terz û islûbê bi kar dibe: “Neqqaşê sehîfeyê ‘hikayet, Neqqadê sebîkeyê riwayet, Go padişehêk zemanê sabîq, Rabû di ‘hukûmeta xwe faîq” *Şiroveya Mem û Zîna Ehmedê Xanî*, P. Cîhanî, Nûbihar, Çapa Duyem İstanbul, 2013 r. 232.

6 Muhemed Teqî, h.b. r. cîm

“Sebk:...Taybetmendîyên berhemên toreyî, hunerî li bara şêweya ragehandinê, şêweya afirandinê, naverok û teşe û yên weke wan ku berhemekê ji dîtir berheman vediqetînen”⁷

“Bi giştî mirov dikare bêje ku sebk (şewaz) yekîtîyek e ku di berhemên kesekî/ê da xuya dike. Ruhek yan jî taybetmendîyek, yan jî hindêk taybetmendîyên hevpar û dubarebûyî di berhemên kesekî/ê da ye. Bi gotineke dî ev yekîtîya ji dubarebûna hindêk faktor û taybetmendîyan di berhemên kesekî/ê hildikele û bala xwandevevanên hûrbîn û binkol li ser xwe da radikêşe. Dibe ku hindêk ji van faktor û taybetmendîyên şewazsaz eşkere û dîyar bin, lê pişka gelek ji wan veşartî û sergirtin e.”⁸

Dema ku mirov li ser berhemên Feqîyê Teyran li vê bareyê da lêkolînê dike, mirov dibîne ku gelek taybetmendîyên berhemên Feqî hene ku şewaza wî ji ya dîtir klasîkên Kurd cuda dike.

Şewaznasî mijareke pir giring û şaxeyeke toreyê ye, ku muxabin di toreyê Kurmancî da kêma kes li ser wê xebitiye. Lewra em vê xebatê weke destpêka şewaznasîya berhemên klasîkên Kurmancî dizanin û ew di vê bareyê da pîrr giring e. Nebûna karên li ser vê mijarê û valabûna meydanê bû heger ku em vê mijarê helbijirên. Me ji bo encamdana vî karî ji rewîşa/mêtoda lêkolînên pirtûkxaneyî wec wergirtiye û di pileya yekem da helbestên Feqî bixwe ji me ra bûne palpişt û ji bo tesbîtkirina bîr û boçûnên xwe me serî li jêderên şewaznasî û berhemên têkildar dane. Sînorê mijara me şewaznasî ye û tenê me berhemên Feqî li vê bareyê da dane ber hûrbîna lêkolînê. Lê me pêdivî dît ku piştî destpêkê, awirekî bidin mêjûya jîyana Feqî jî ku têkildarî mijarê ye. Li dû ra me dest bi karê binêşeyî kir ku ji bîst û du serenavan pêk tê. Di her serenavekê da mijarek dikeve ber lêkolînê ku di heryekê da cudatîya berhemên Feqî ji dîtir helbestkarên serdema wî û taybetmendîyên helbestên Feqî tîndarîstîkirinê. Li dawiyê da encam û jêder cî digirin.

Feqîyê Teyran û Şewaza wî

Feqîyê Teyran yek ji danerên xîmê wêjeya kurdî ya klasîk tîndarîstîkirinê. Her gava ku mirov li ser wêjeya kurdî ya klasîk difikire, çend nav berî navên dî xwe di serê mirovî da cî dikin; ‘Elîyê ‘Herîrî (ss. 15?), Melayê Cizîrî, (ss.16.),⁹ Feqîyê Teyran (ve.1041ê, hq./1631ê, z.) Xanî (1650/1-1707 z.) ...

Her kesê ku xwe di gel wêje û toreyê mandî bike, dê bizanibe ku helbest û bi giştî berhemên her nivîskar û helbestkarekî neynûka jîyan, têhizrîn û çawanîya

7 ‘Hesen-ê Enverî, h.b. r. 4016

8 Sirûs, Şemîsa, *Kulîyat-ê Sebkşonasi*, Intişarat-ê Firdews, Çapê Dovum, sal 1373 hş. Tehran, rr. 13-14

9 Dîroka ji dayîkbûn û wefata Melayê Cizîrî û ‘Elîyê ‘Herîrî bi vebirî dîyar nîne. Ew dîrokên ku ji bo wana hatine terişandinê, ne cîhê bawerîyê ne û texmînî ne.

rûhî û rewanî û cîhanbînî ya wî/ê ninvîskar û yan helbeskarî/ê ye. Lê ew neynûka li bal gelek kesan ne neynûkeka zelal û ronahî, belkû xodîkeka pêlavî û neronî ye û mirov bi zor û zehmetan dikare wecê ji wê neynûkê vergire. Lê neynûka helbestên Feqî neynûkeka ronahî û zelal e. Neynûkeka wisan e, ku mirov dikare di wê da gelek agahdarîyên giring li ser jîyana xudanê wan dest va biîne. Belê dema ku mirov helbestên Feqî dixwîne, mirov rastî gelek taybetmendîyan tê. Taybetmendîyên ku li bal kêma helbestkarekî Kurd yê klasîk li ber çavan dikevin. Mirov dikare wan taybetmendîyên berhemên Feqî weke şêwaza karê Feqî bide nasandinê.

Bi pêka van taybetmendîyana pê navê ku em ji bo serdema jîyan û nasandina Feqî serî li pirtûkên mêjûya wêjeya kurdî yan ew pirtûkên ku li ser jîyan û berhemên klasîkên kurd hatine nivîsînê bidin, ku mixabin pirr in ji agahdarîyên nerast û nedurust. Bo nimûn Emîn Zekî Beg ewî weke xelkê Makoyê dide nasandinê û Elaedîn Secadî jî li pirtûka Mêjûyê Edebî Kurdî da ewê şaşîyê dubare dike.¹⁰ Mela Mehmûdê Bazîdî û Aleksander Jaba mêjûya jîyana wî bi şaşî weha dinivîsin: (707-775/1307-1375)¹¹ û 'Ebdurreqîb Yûsif wîya xelkê Teyranê dide nasandinê.¹²

Lê Feqî li wê bareyê da zehmeta me kêma kirîye. Em dikarin gelek agahdarîyên pêdivî li ser dîrokda jîyana wî, cîhê jînê û nav û nasnavê wî her ji helbestên wî bixwe vergirin. Niha ji bo binecîkirina vê engaştê em ê helbestên wî hikolin û bibînin kanê ew taybetmendîyên ku Feqî ji dîtir helbestkarên Kurd yê klasîk cuda dike çi ne?

1. Zimanê Sade û Sakar

Zimanê Feqî sade û sakar e, ku pirr nêzîkî zimanê axiftina rojaneya gelêrî ye. Gava em helbestên Feqî di gel helbestên helbestkarên serdema wî didin ber hev, em dibînin ku Feqî berewajî wan ne bi zimanê dîwanî yê giran, lê bi zimanê gelêrî yê sade helbestên xwe vehûnandine. Ev gotina me nayê bi wê wateyê ku Feqî ji peyvên zimanên bîhanî yê weke 'Erebî û Farsî wec wernegirtîye. Erê ew jî gelek peyvên Farsî û 'Erebî bi kar dibe, lê ew cure peyvên ku ew bi kar dibe, di jîyana rojaneya gel da têne xebitandinê, yan jî peyvên ayîni ne.

Em ê li vir çend nimûneyan ji helbestên wî biînin, da ku sade û sakarîya helbestên wî ji bo me rojin bibe:

*“Hêstirim barîn ji xwînê, sotim ez derdê evînê
Kes ji min naket yeqînê, ay dilê min ay dilo
Da’x û kovan bê hisab in, mi’hnet û êş û ‘ezab in
‘Xem ji qelbê min ve nabin, ay dilê min ay dilo”¹³*

10 Omer Farûqî, “Feqîyê Teyran“, *Weşanên Sellahedinê Eyyûbî, Kovara Sirwe*, hejmar 8, Ûrmîye, Sala 1365 hş. r.40. – ‘Izzedîn Mustefa Resûl, *Jîyan û Berhemî Şa’îran: Feqê Teyran, ‘Elî Berdeşanî, Bextiyar Zîwer*, Bexda 1980, r. 476

11 Omer Farûqî, h.b. r. 41

12 Abdurraqîb Yûsif, *Şairên Klasîkên Kurd*, ji Weşanên Jîna Nû, Uppsala 1988, r. 29.

13 Se’îd Dêreşî, *Dîwana Feqîyê Teyran*, Çapa Sipîrêzê, Duhok, sal 2005, r. 129

*Rojekê selkan ku tîne, xatûnek jor da dibîne
Bi dil û can di'hebîne, ketiye benda mu'ebetê
Mu'ebetê kiç muhtela kir, sirr li carîyan eşkera kir
Lawekî qelbêm cuda kir, min ji 'eşqan xew ne tê¹⁴*

*Bilbil dîsa xeber da, qîsmet cara ewul bû
'Aşiq bûme li werda, me'sûqa min sorgul bû
Dikêşim jan û derda, lew min birîn di kul bû¹⁵*

Sade û sakarbûna berhemên wî bûne heger ku li dû wî ra gelek kesên xwenda û nexwenda helbestên wî li ber kirine û di gelek cîyan da jî berhemên wî bi dilê xwe û bi pêka zanîna xwe destkarî kirine. Evê tiradîsyona liberkirina helbestên Feqî we lê kirîye ku pişkeke zor ji berhemên wî ji edebîyata nivîskî derbasî edebîyata gelêrî bibin. Em niha dibînin ku hema zêde ji nivê helbestên wî têkelî edebiyata folklorîk bûne. Beytên Zembîlfiros, Şêxê Sen'an, beyta Dilî û Ey avê av, û çend helbestên wî yên di gowayên vê engaşa me ne.¹⁶

2. Bikarbirina Kêşa Kîteyî

Feqî di gelek helbestên xwe da li cîhê kêşa 'erûzî ji kêşa xomalî ya kîteyî wecê werdigire. Ew heylo guhê xwe nade yeksaniya hejmara kîteyan di yekîneyên helbestên xwe da jî. Wate hejmara kîteyên hindê ji yekîneyên helbestên wî yên kîteyî jî hindî hevdu nînin. Lêre da em dê çend bendan ji helbestanê ya Mela û Feqî biînin. Di vê helbestanê da Feqî ji kêşa kîteyî wecê werdigire.¹⁷ Ya balkêş ew e ku Mela jî bi heman wê kêşê bersiva wî dide.

Feqî: *Silava min heqîrî, sedefek divê ku têken
Îroke li Cizîrê, 'heq e ku li Melê ken
Hilak ji derba tîrê, çi derman heye lê ken*

Mela: *Selamên milyaketan, bê'hed û bê'hisêb in
Şubhetî avê şetan, ji Mela li Mîm û 'Hê bin
Hilakên ji ze'hmetan, derman ji lam û bê bin¹⁸*

14 *Mecme'a 'Xezeliyatêd Şu'erayêd Kurmancan*, "Qewlê Zenbîlfiros", Guftiyê Feqîyê Teyran, Arşîva A. Jaba r. 60.

15 Se'îd Dêreşî, *Dîwana Feqîyê Teyran*, Weşanên Lîs, Dîyarbekir, r. 102

16 Ordîxanê Celîl- Celîlê Celîl, *Zargotîna Kurda II*, Çapa Sêyem Amed 2013, "Feqîyê Teyran û av": Herê avê herê avê, Kê ra dikî vê t' uabê, r.76. – "Feqîyê Teyran û Evîntî": Ha hûn werin, lêzim werin, Cîran û xelqê hêcatê, r. 82. "Feqîyê Teyran û Şîretê dilî": Dilo rabe ji vê lewmê, tu li nefesê bike t'ehmê, r. 86. (di van nimûneyana û gelekên di da em dibînin ku helbestên Feqî ji layê kesên ku ew li ber kirine hatine destkarîkirinê û berhemên wî yên nivîskî kirine nav berhemên folklorîk da.)

17 Balkêşî: Mirov dikare van cure helbestana bi arîkariya "zihaf" û "imale" yan bi kêşa 'erûzî jî bikişîne.

18 'Ebdurehman Şerefkendî, Hejar, *Dîwana Melayê Cizîrî*, Intişarat-ê Sirûş, Tehran 1361, r. 574

Em dibînin ku hejmara kêteyên nîvmisre'ên helbesta Feqî heft lib in, lê di nîvmisre'a duyem ya malika yekem da dibin heşt kêteyan. Di helbesta Mela da jî hejmara nîvmisre'an heft lib in, lê di nîvmisre'a duyem ya malika duyem da ew hejmar dibin heşt liban.

3. Işkandina Kêşa 'Erûzî û Kêm û Zêdekirina Tefîleyan

Feqî di hindê helbestên xwe da ku bi kêşa 'erûzî nivîsîye, kêşê dişkêne û ewê nêzikî kêşa kêteyî dike. Ew jî di wan cîyan da ye, ku naxwaze wateyê gorîyî kêşê bike. Bo nimûne gava em li helbesta "Şêxê Sen'an" dinêrin, em dibînin ku ew helbest li ser kêşa 'erûzê û be'hra Receza Musemmena Salim hatîye dananê:

*Şêxek hebû cara ewwil, nûra Xwedê hîlbû di dil
Sed gumreh û zal û muzil, bi dest dihatin tewbetê
Şêxek hebû sen'anîyan, serdarê pansed sofiyan
Çûbû meqamê ewlîyan, daim di zîkr û ta'etê¹⁹*

-- u - /- -u - /- - u - /- -u - :

(Mustefîlun, Mustefîlun, Mustefîlun, Mustefîlun)

Lê heman di wê çîrokehelbestê da em rastî çendîn malikên helbestê tîn ku kêşa wan hatîye îşkandinê:

*Tê bi lez şibhetî bayê, li feresê çeng ji hewayê
Di menzila sanî gehayê, roj di pêş rekbê ketê²⁰*

Em dibînin ku di vê malikê da kêş hatîye îşkandinê û hejmara tefîleyan kêm û zêde bûne.

Mirov li dîtir berhemên wî da jî rastî vê îşkandina kêşê tê. Di çîrokehelbesta Bersîsê 'Abid da jî nimûneyên îşkandina kêşê hene. Çîrokehelbesta Bersîsê 'Abid jî wekî ya Şêxê Sen'an di behra Recezê da hatîye dananê:

*Xizmeta sultan û mîran, sen'eta dana û jîran
Hûn mekin bê şêx û pîran, guh bidin vê şîretê
Îzhar bikim be'hsê di 'am, Bersîs ricalek bû di Şam
Ta'et dikir daim mudam, zer bû ji xewf û heybetê²¹*

Lê em dibînin ku di çendîn malikan da kêş hatîye îşkandinê:

*Dujminan insaf çunîne, te divê dunya şîrîn e
Secde bo zatê me bîne, da bikem şefa'etê
Ew 'abidê bêdewlet e, navê ji dunyayê ret e
Vê xeberê bawer ket e, secde dibit ji zerûretê²²*

19 Se'îd Dêreşî, *Dîwana Feqîyê Teyran*, Weşanên Sipîrêz, Duhok, 2005, r. 323

20 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 440.

21 Se'îd Dêreşî, h.b. rr. 262-263.

22 Se'îd Dêreşî, h.b. rr.308-309

Wekî ku tê xûyanê di van du malikan da kêş aloz e. Di malika yekem da di nîvmisre'a dawîyê da tefîleyek kême e. Di malika duyem da jî di nîvmisre'a dawîyê da tefîleyek zêde ye.

4. Işkandina Serwa/qaffiyeyê

Di pişkeke zor di helbestên Feqî da em rastî newekhevîya serwayê tî. Yan serwa nivîşkan û xewîşdar e, yan jî di pişka zora çîrokehelbestên xwe da ji serwaya Ekfai (ءكفاء) wecê werdigire. Serwaya Ekfai ew serwaya ye, ku peyvên serwayê di rênivîsa 'Erebî da di nivîsînê da wekî hev, lê di rabêj wate telefuzê da newekî hev bin.²³ Wekî peyvên قسمتی و حضرتی ku mirov dikare wana hem hezretê û qismetê û hem jî hezretî û qismetî bixwîne. Ekfai di wateya ferhengî da yanê narêk. Nimûne di vê barê da gelek in, em dê çend malikan ji beyta "Ey avê av" biînim:

*Ey avê avê avê av, ma tu bi 'eşq û mu'betî*²⁴
Mewc û pêlan davêy belav, bê sekne û bê ra'hetî
Bê ra'het û bê sekneyî, yan 'aşîqê baxoy xwe yî
Yan şubhetî qelbê me yî, ji 'eşqa kê natebitî
Ji 'eşqa kê her têt û têt, heta kengê her bêy û bêy
*Bo min bêje 'heyranê kêy, da ez bizanim qissetê*²⁵

Em dibînin ku Feqî peyvên: mu'hbetî, ra'hetî, di gel peyva qisetê û peyva natebitî, digel ra'hetî kirîye serwa. Nimûneyên weha di seranserî helbestên wî da li ber çavan dikevin.

5. Bikarbirina yek Serwayê (Serwaya "Etê/Etî") di Çend Çîrokehelbest û Qesîdeyan da

Feqî di her sê çîrokehelbestên: "Şêxê Sen'an", "Bersîsê 'Abid", "Zembîlfiroş" û Beytên "Ey avê av", "Îro werin lêzîm werin" "Bi çar kerîman dîn mu'hkemîn" û "Di xewîna xwe" da, ji yek serwayê wate serwaya "etê/etî" wecê werdigre û di wan da gelek caran serwaya Ekfayê bi kar dibe. Li dû lêkolîn û hûrhejmarîyê ra em giheştin wê encamê, ku hejmara malikên berhemên Feqî yên ku ta niha giheştine destên me û bi navê wî hatine nasandinê (Helbestên Beyta Didimê²⁶

23 Şemseddîn Muhemed İbni Qeys-Elrazî, *Elmu'cem Fî Me'ayiri Eş'aril-'Ecem*, Beyrût, 1909, rr. 253-254- <https://www.almaany.com/fa/dict/ar-fa/%D8%A5%D9%83%D9%92%D9%81%D9%8E%D8%A7%D8%A1/>

24 Bnr. pêvka hejmar 1.

25 Se'îd Dêreşî, h.b. rr. 63-64

26 Di vê beyta Dimdimê da şewaz û devok ne yên Feqî ne. Beyt piir lawaz e. Kesê ku ev beyta nivîsîye navê xwe diîne û dibêje: Navê min Ebdal e û ez xelkê Bohtanê me. Ew dibêje gava ku bavê min ev serpêhatîya kela Dimdimê û mîrxasiya Ebdal Xanê Mukrî bihişt, navê Ebdal "mîrxasekî Kela Didimê" li min kir: "Bohtan ev nav gerande, babim bihişt hebande, îna li min nihande, bi vî navî ez jî xwande." Di dawîya Beytê da jî weha dibêje: "Wan hemî rûsipî

û Elleh Sehergaha Ezel²⁷ jê der) digehene 997 liban. Ji vê hejmarê 721 malik bi serwaya “etê/etî” hatine dariştinê. Yanê ji hemû berhemên Feqî tenê 276 malik dimînin ku bi serwayên di hatine vehûnandinê. Ji van 276 malikan 113 malik ew helbest in yên ku Se’îd Dêreş ji wan bi guman e û li jêr pişka “Helbestên Destvedayî û Bênasnav” da kom kirîye.²⁸

Bikarbirina yek serwayê di vê radeyê da berfirehbûna meydana peyvan li bal Feqî nîşan dide.

6. Helbestên Wî Muqefî ne

Pişka zor ji metle’a helbestên wî muqefî ne. Bi gumaneka hêzdar ew helbestên ku metle’a wan ne muqefî bin, ne yên Feqî ne, yan jî ji layê mustensixan va hatine destkarîkirinê û xerab bûne. Çend mînak ji helbestên wî yên muqefî:

Guhdêre nutqa aşiqî, da ez bixûnim vê xetê
‘Hemd û senaya xaliqî, sub’han ji şahê qudretê’²⁹

Guh bidine pîrê deftera, da ez bixwînim vê xetê
Meizin bibî Baxo (bi) me ra, li cindîyê di xizmetê’³⁰

Serwa di van helbestên musece’ û muqefî da bi curekî taybetî hatiye. Di malika destpêkê da serwaya nîvmisre’a yekem di gel ya sêyem û serwaya nîvmisre’a duyem di gel ya çarem li hev hatine. Bi gotineke di nîvmisre’ên kit digel hev û nîvmisre’ên cot jî di gel hev hevserwa ne. Di malikên ku li dû ra têtên sê misre’ên pêşîn bi yek serwayê û misre’a çarem jî bi serwaya dervayî ku serwaya qesîdeyê ye, hatine nivîsînê. Ji bilî çend qesîdeyên kurt û Beyta Zembîlfiroşî - ku ew jî bi dîtian me ji layê mustensixan va hatiye destkarîkirinê- destpêka hemû helbestên Feqî yên çar misre’î bi vê şeweyê hatine dananê. Mirov dikare şemaya wan helbestana weha nîşan bide:

bin, Muqîm li nik Nebî bin, Di cinneta baqî bin, Mehderçîyê me û Feqî bin. Di paşî van qisan ra, Ji Nebî û ewlîyan ra, Ji Mîm û Hê û Xan ra, Fatihe ji ru’hê wan ra.“ Deştîvîsa arşîva jaba. Bnr. pêvekên hejmar 3-4.

Ew kesê ku ev beyta danaye dibêje: kesên ku di wî şerrî da şehîd bûn, ew bibin mehderçîyê me û Feqî. Yanê ew Feqî bixwe nîne. Dîsan nabêje fatihe ji ruhê me ra, dibêje fatihe ji ruhê wan ra. Ev kesa ne Feqîyê Teyran e, lê dibe ku şagirdê Feqî be û Fatihe ji Mîm û ‘Hê ra xwastibe.

27 Helbesta “Allah Sehergaha Ezel” jî ne ya Feqî ye. Ew helbesteke pir lawaz, serwayên wê tevî hev û aloz û narêk e. Ew ya kesekî ye bi navê Madi’h, lewra ewî jî weke Feqî nasnavê xwe kirîye “Mîm û ‘Hê” Ev “Mîm û ‘Hê” ya amaje ye bo navê wî, ku Madi’h e û weha di dawîya helbestê da hatiye; “Madi’h bes e ji vê gotinê, Tu deştan bernadey ji dinê, Her bêje hetta mirinê, Guh nadinê qet kes çu car.” Se’îd Dêreşî, h.b. r. 126-127

28 Se’îd Dêreşî, h.b. rr. 225-258 (Hejmara van helbestana 10 sernav in, ku ji wan tenê helbesteke 5 malikî bi serwaya “etê” hatiye. Ew helbest hemû jî lawaz û bi guman in, renga ne yên Feqî bin.

29 Se’îd Dêreşî, h.b. r 313

30 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 262

A B

A B

C.....C

C.....B

7. Işkandina Ergatîvê û Liberçavnegirtina Wê

Feqî hindek caran rêzimanê jî dişkêne û ergatîvê raçav nake. Bo nimûne ew di helbesta xwe ya “Ey avê av” da weha ergatîvê dişkêne:

*Tu ji emrê kê her têt bi bez, sewdaserî şubhetî ez*³¹

Ji kê ra dikî çûna bi lez, vê serqutan û xizmetê

Yan jî di çîrokehelbesta Şêxê Sen’an da jî zar keça Gurcî weha dibêje:

Ne ji lawekî babet ez î, nayêt li te tirhê rezî

*Taqet nihîn sêvan bigezî, bi ew femê ji kar ketî*³²

Di van herdu malikana da Feqî li cîhê cînavka “min” cînavka “ez” ê bi kar biriyê û ergatîv işkandîye.

8. Kêmbûna Cuwankariyên Toreyî

Cuwankarî jî bilî wekandinê di helbestên wî da pirr kêr li ber çavan dikevin.

Feqî di hizra xemilandina helbestên xwe da nîne. Ew bîr û hizr û gotinên xwe rasterast û bê çîrr û çep û sade radigehîne û bi peyvên naleyze û tenê dixwaze ya dilê xwe rasterast bêje. Evê hindê we li helbestên wî kirine ku herkes jî helbestên wî têdigîje:

Law bi wê lêpê nizanî, bê fikir ew çûya banî

*Derge dada dergevanî, çi bela bû law ketê...*³³

Nimûne di vê bareyê da gelek in, lê eva kevçiyek jî girarê, mistek jî xirarê û tasek jî kewarê bû.

9. Hebûna Vokatîva (nida, gazîkirin) Nêrza û Mêzaya Kurmancî di Helbestên Wî da

Feqî di helbestên xwe da bi hostatî jî vokatîva kurmancî ya nêrza û mêza û ya pirrjimar wecê werdigire. Ev bikarbirina vokatîvê dibe arîkar da ku mirov jî wan şaşiyên ku jî layê mustensixan va ketine nav helbestên Feqî agahdar bibe û rastî û nerastîyan jî hevdu veqetîne. Ew dema ku bi dilê xwe ra diaxive, jî vokatîva nêrza wecê werdigire, lewra ku dil di kurmancî da navdêrekî nêrza ye. Vêca

31 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 65

32 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 397.

33 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 206

Feqî gazî dilê xwe dike, dilo rabe. Yan ay dilê min ay dilo. Ew dema ku bi avê ra diaxive, ji vokatîva mêza wecê verdigre. Lewra ku av di kurmancî da navdêreka mêza ye. Yan dema ku digel girseyê, digel civakê diaxive ji vokatîva pirrjimar “ino” yê wecê werdigire.

Nimûne ji bo vokatîva nêrza:

Dilo rabe, dilo rabe, veke çavan ku êvar e

*Nezano bes di xew da be, bi newmê ra mebe yar e*³⁴

Dil ji min naket xeyalan, bûme perwana şemalan

*Bîrîya ‘husn û cemalan, ay dilê min ay dilo*³⁵

Nimûne ji bo vokatîva mêza:

Ey dilberê, ey dilberê, wey nazikê dêm qemerê

*Qamet ji mom û fenerê, wêran ez im, malim xerab*³⁶

Ey avê, avê, avê av, ma tu bi ‘eşq û mu’hbetî

*Mewc û pêlan davêy belav, bê sekne û bê ra’hetî*³⁷

Nimûne ji bo vokatîva pirrjimar:

Ew mîr kerîm e, satir e, xweş ‘hakim e di barê xwe da

Xelqîno ne dîr e ‘hazir e, ew wa’hid e û bê ibtida

*Her çî biket ew qadir e, ew xaliqê bê bab û da*³⁸

Dinê xelqîno bi kê maye, belê qenc e û mezra ye

*Ji xêran ra Xweda daye, xebatkar bin ku ev car e*³⁹

34 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 157

35 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 128

36 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 229

37 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 63 –

* Balkêşî: Di gelek nusxeyên destnivîs û çapkirî da jî qesîdeya Feqî ya avê weke: “ey av û av û av û av” hatîye. Lê di çend destnivîsan da jî weke “Ey avê avê avê av” hatîye. Dema ku mirov li van herdu celebên newekî hev dinêrre, du mijar arîkariya mirovî dikin, ku mirov celebra raşt ji ya neraşt vavartîne. Ew jî yek vokatîva kurmancî ye, ya di jî şêweya bikarbirina vokatîvê ye di kurmancî da. Weke çawa li jorê jî hatîye, av di kurmancî da navdêreke mêza ye. Li ber wê hindê em dikarin bêjin ku di pileya yekem da “ey avê” duruşt e, lewra ku Feqî digel avê diaxive û gazî avê dike û dibêjê: hey avê. Di pileya duyem da, em hemû dizanin gava em Kurd gazî yekê/î bikin em navê wî/ê bi çend caran li dû hev ra diînin bêy ku em pêveka “û” bikin nîveka wî navê dupatebûyî da. Em gazî dikin: Gulê...Gulê... Gulê... kes gazî nake: Gul û Gul û Gul...Bi vê ronkirinê em dikarin binecî bikin ku: “Ey avê avê avê av” duruştîr û Kurdîtîr e ta ku “Ey av û av û av û av” Tîştî ku bûye hegera vê şaşîyê rênivîsa Kurdî-’Erebî ye, ku gelek caran bêy bizvîn (‘hereke) dihête nivîsîn. Wate ser, ber û jêr li ser û binê tîpan nahête dananê. Ew kesê ku cara yekem ev şaşîya kirîye, haya wî ji kêşa helbestê hebûye, lê haya wî ji vokatîva kurmancî nebûye. Ewî “Ey avê avê avê av”, weke: “Ey av av av av”, dîtîye û xwandîye û pê hesiyaye ku wisan kêşa helbestê xerab dike, li ber wê hindê xwaştîye kêşê serraşt bike û “û” yek kirîye nîveka peyvan û kêş serraşt kirîye, lê wate xerab kirîye. Yanê xweştîye birûyê helbestê bitivtîvîne, lê çavên wê deranîye. Ji bo nimûneya destxeta ku ev helbest weke: “ey avê avê avê av” hatîye, binêrrin pêveka hejmar 1. di dawîya vê gotarê da.

38 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 115

39 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 171

*Xelqîno li şêx loman nekin, ev reng perî zulfan⁴⁰ vekin
 Dê ‘aşiqan dîwane kin, ji teb’ê me’şûqan ve tê⁴¹
 Xelqîno binêrr qoce⁴² çî kir, ew cahila cuwan bikir
 Kû mubtela ‘eşqa xu kir, te’lîm didê şehadetê⁴³*

10. Hebûna Tesdîrê bi Radeyeka Zor di Helbestên Feqî da

Feqî di gelek helbestên xwe da ji hunera “Tesdîr” ê wecê verdigire.

“Tesdîr تصدير xudanên çendîn cur û celebana e, ku yek ji wan “Reddul’ecuz’elessedir - رد العجز على الصدر” e. Reddul’ecuz’elessedir hunereke cuwankariyê ye ku helbestkar peyva dawîya malikekê di malika li dû wê ra diîne.⁴⁴ Radeya bikarbirina “Tesdîr” ê di helbestên Feqî da gelek in. Evê wecgirtinê wisan li helbestên wî kirine, ku mirov dikare bêje, yek ji serekîtirîn nîşane û pênakê helbestên wî “Tesdîr” e.

Nimûne ji bo vê mijarê di helbestên Feqî da pîrr in, em dê çend malikan ji destpêka çîroka Şêxê Sen’an û çend malikan jî ji helbesta “Ey avê” biînin:

*Guhdêre nutqa ‘aşiqî, da ez bixûnim vê xetê
 ‘Hemd û senaya xaliqî, **sub’han** ji şahê qudretê
Sub’han ji şahê zulcelal, fikrîme neqşê bêzewal
 ‘Hal bê mecaz nayête bal, **kamil** dibit bi ulfetê
 Ew dê bi wê **kamil** bitin, derwêş ku sa’hibdil bitin
 Dê nûr ji nûrê hil bitin, ji meş’ela nubuwetê...⁴⁵*

Herwekî tê xûyanê, Feqî di dawîya malika yekem da peyva “sub’han” bi kar birîye. Ew heman wê peyvê di malika duyem da jî dixebitîne. Di dawîya malika duyem da peyva kamil bi kar dibe. Dîsan ewê peyvê di malika sêyem da dixebitîne. Ev hunera hema hema di hemû helbestên wî da li ber çavan dikevin. Nimûneyek ji beyta: “Ey avê av”

*Ze’hmetber î mihnetkeş î, tu nazik î, teb’etxweş î
 Bêruh li erdê ra dimeşî, **bêdest û pê** tu ji kî ve tê
Bêdest û pê bê çeng û per, ew pêl û mewc û fetl û gerr*

40 Di dîwana Feqî ya ku Se’îd Dêreşî li ser xebitîye li cihê peyva zulfan da xal hatiye, lê di perawêza wê da zulfan hatiye, ku watedartir e. Lewra me peyva zulfan helbijart.

41 Se’îd Dêreşî, h.b. rr.371-372

42 Qoce peyveke turkî/azerî ye, bi wateya pîr û temendar. Bi dîtina min ev peyva ku di turkî da weke qoca/xoca/hoca tê bi kar birinê, her ev peyva ye û ew hemû jî ji peyva Farsî ya Xwace hatine vergirtinê. Qocaman bi wateya mezin jî her jî vê peyvê hatiye.

43 Se’îd Dêreşî, h.b. rr.442-443

44 ‘Elî Ekber, Dêhxuda, *Lu’xetname*, Reddul’ecuz’elessedir- Şemseddîn Muhemed Ibni Qeys-Elrazî, *Elmu’cem Fî Me’ayiri Eş’aril-‘Ecem*, Beyrût, 1909, rr. 310-311- Kemaleddîn Huseyn-ê Va’iz-ê Kaşefî-yê, Sebiziwarî, *Bedayi’ul-Efkar Fî Senayi’ul-Eş’ar*, Tehran 1369, hş. r.246

45 Se’îd Dêreşî, h.b. r. 362

Peyda dibin ji te kerr û ferr, nakî beyan vê 'illetê
Vê 'illetê beyan bike, bes vê sire pinhan bike
Carek li min 'eyan bike, da seh bikîn 'hikayetê
Da seh bikim vê meselê, cuziek ji be'hsa ewwelê
Binyadibûna menzelê, dewran û çerxa xîvetê
Xîveta 'alem di navê, ji bereketa feyz û gulavê
*Min temenna kir ji avê, ji me'nîya heqîqetê*⁴⁶

Hunera Tesdîrê karê liberkirina helbestan asan dike. Bi dîtina me, Feqî bi zanetî ev hunera bi kar birîye, da ku xwandevan û guhdêrên wî bikarin bi asnaî helbestên wî li ber bikin.

11. Bikarbirina Peyvên Hevwate

Yek ji taybetmendiyên şêwaza Feqî ku wekî Tesdîrê serdestiyê li dîtir taybetmendiyên şêwaza wî dike, bikarbirina sînonîman e. Ew di gelek helbestên xwe da peyvên hevwater li dû hevdu ra diîne. Mirov dikare bêje ku Feqî bi vê rêbazê xwestîye arîkarîya beraxêvên xwe bike, da ku baştir ji mebesta wî agadar bibin. Di gelek cîyan da wekî ku Feqî ferhengeke du zimanî binivîse, sînonîman bi kar dibe. Çend nimûne:

Ey avê, avê, avê av, ma tu bi 'eşq û mu'hbetî
Mewc û pêlan davêy belav, bê sekne û bê ra'hetî
Bê rahet û bê sekne yî, yan 'aşiqê baxoyê xwe yî
*Yan şubhetî qelbê me yî, ji 'işqa kê natebitî*⁴⁷

Em dibînin ku peyvên: 'eşq û mu'hbet, mewc û pêl, sekne û ra'het, hevwater ne. Herwisan di herdu malikên ku li jêrê tên, peyvên sultan û mîr, zana û jîr, şêx û pîr, pend û şîret, yan durust hevwater ne, yan jî wateyên wan pîr nêzîkî hev in.

Xizmeta sultan û mîran, sen'eta zana û jîran
Hûn mekin bê şêx û pîran, guh bidin vê şîretê
Ev pende xass e, şîret e, şertê 'xulaman xizmet e
*Baxo nebînin ze'hmet e, heqê insaf û murvetê*⁴⁸

12. Tesmît di Helbestên Feqî da

Feqî helbestên xwe hemû bi şêweya "Tesmît" ê dariştine. Di jêderan da Tesmît weha hatîye şîrove kirinê:

"Bi dîtina torevanên 'Ereb, Tesmît ew e ku malikekê dikene çar pişkan, ku sê pişkên wê secî'ek e ku serwaya wan cuda ji serwaya serekîya helbestê ye."⁴⁹

46 Se'îd Dêreşî, h.b. r.68

47 Se'îd Dêreşî, h.b. r.63

48 Se'îd Dêreşî, h.b. r.262

49 Muhemed Huseyn-ê Gurganî, *Ibda'ulbedayi'*, Vezaret-ê Ferheng ve Irşad-ê Islamî, Tebrîz, 1377 hş. r. 124

Tesmît yan Musece' ew e ku her malikek ji çar nîvmisra'an pêk tê, ji bilî malika yekem ku muqefî ye, di malikên dî da sê nîvmisra'ên pêşîn hevserwa û misra'a çarem jî bi serwaya dervayî ku serwaya binêşeyî û serekî ye dihêne vehûnandinê.

Şemaya serwaya Tesmîte weha ye:

Malika yekem:

A.....B

A.....B

Malikên ku li dû ra tên:

C.....C

C.....B

Mînak:

*Îro ji dest ,husna 'hebîb, sergeşte û 'heyran im ez
Min 'esq û me'ebet bûn nesîb, sewdayê sergerdan im ez
'Işqê gelek sewda kirin, bêmal û bêmewda kirin
Nûra çira wenda kirin, Mûsayê 'Umran im ez⁵⁰*

Ji bilî vê şeweya ku her malikek ji çar nîvmisra'an pêk tê, şeweyeke dî ji tesmîte jî heye, ku serwaya wan ya navxoyî ji sê serwayan zêdetir in. Ji wan ra jî Musemet dibêjin. Musemet li bara ferhengî da ji radera tesmîte tê û navdêr e. Tenê cudatîya Musemet û Tesmîte di hejmara nîvmisre'ên musece' da ye.

Di şiroveya Mesemetê da di pirtûkên jêder da weha hatîye:

“Musemet helbestek e ku ji çend ristikan pêk tê û her ristikek ji çend misre'an serrast dibe, ku hejmara wan hindêk daran digehene dehan, ku revîya wana hemûyê ji bil misre'a dawîn yek e.”⁵¹

Mînak:

*Bizan ku min yar tu yî, dil jê birîndar tu yî,
Ez kuştim yekcar tu yî, ku bikim ku min çar tu yî,
Bêdest û hempar tu yî, pîrr li min kubar tu yî
Ê bi 'xezebxendê ez im, di qeyd û bendê ez im
Zincîr bi zendê ez im, muştaqî rendê ez im
'Aşiqê cindê ez im, perwana⁵² findê ez im⁵³*

13. Danana Curek ji Helbestên Sêmalikî yan Şeşxiştî

Gelek ji helbestên feqî ji şeş nîvmisra'an pêk tên ku nîvmisra'ên kit pêkva û yên cot jî bi hevdu ra hevserwa ne. Bo nimûne helbesta “Berêkanêya wî û Melayê

50 Se'îd Dêreşî, h.b. r.79.

51 Muhemed Huseyn-ê Gurganî, h.b. r.125

52 Di dîwana Feqîyê Teyran, ya çapa Sipîrêzê da li cîhê peyva “perwana” da “perwaza” hatîye ku şaş e.

53 Se'îd, Dêreşî, h.b. r. 234

Cizîrî”, “Hevpeyvîna bi Bilbilî ra” û “Ellah çi zatek e’hsen e”, bi vê şêweyê hatine dariştinê:

Bilbil dibê avazan, xerab carek xûya kir
Bes bêje şê’r û sazan, ateş li min te ra kir
Çend didî firr û bazan, ji te ra nînin çu agir ⁵⁴
 Yan di berêkanê ya wî û Melayê Cizîrî da:
Şerbeta lam û bê yan, nadim ez bi heyatê
Me’dena dal û rê yan, dibarînin nebatê
Îzhar dikin me’nê yan, ji husna but û latê ⁵⁵

Li dû Feqî ra çend kesan ev şêweya vehûnandina helbestan raçav kirine. Bo nimûne Mela Mensûr Gêrgaşî di buharîyeya xwe da ev şêweya raçav krîye: ⁵⁶

Herwîs em evê şêweyê di helbesta berêkanê ya Melayê Bateyî û Mela Mensûrê Gêrgaşî da jî dibînin.⁵⁷

14. Feqî Hostayê Çirokehelbestan e

Em dikarin Feqîyê Teyran danerê çirokehelbestê di mêjûya wêjeya Kurdî da bidin nasandinê. Lewra berî wî em rastî hîç çirokehelbestekê bi zimanê Kurdî nayên û Feqî yekemîn kes e ku bi zimanê Kurdî çirokehelbest hûnandîye.

Hejmara helbestên Feqî yên ku giheştine destên me û bi navê wî hatine weşandinê tevda 23 lib in, ku hemû pêkve dikene: 997 malikan. Di nav van 23 libana da sê lib ji wan: “Şêxê Sen’an”, “Zembîlfiroş”, “Bersîsê’Abid” çirokehelbest in. Ev sê çirokehebestana bixwe dibin 638 malikan. Helbestên Feqî yên mayîn

54 Se’id Dêreşî, h.b. r.104

55 Se’id Dêreşî, h.b. r. 133.

-‘Ebdurehman Şerefkendî, Hejar, h.b. r. 574

56 1. *Sub’han ji şahê bêçûn, çi buharek keskûn e*
Qadirê “Kun fe yekûn”, ji erdan derbûn ‘iyûn e
Kohisarê ti me’hzûn, bi izna wî vebûne
 2. *Kohisar vederkevtin, hilalan ser hilîne*
Di nêv kevran verestîn, beyan bû erdê şîne
Tevrî ji bin derkevtin, kêrî bûnev rengîne
Kohisar vederkevtin, hilalan ser hilîne
Di nêv kevran verestîn, beyan bû erdê şîne
Tevrî ji bin derkevtin, kêrî bûnev rengîne
 bnr. pêveka hejmar 2.

Jêder: Keşkûla helbestên Kurmancî, destnivî, pirtûkxana bajarê Berlinê.(SBB) r. 16.
<http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB00018A6E00000000>

57 M. Xalid Sadîni, *Mela Huseynê Bateyî*, Çapa 2. Nûbihar, Îstênbol 2011, r. 163.

Mensûr: *Selama min seherxîzî, li te ey Batê Hekarî*

Ji şehbazan şekerrîz î, ji ‘eqda dur û mirwarî

Ji mewca fîtneengîzî, Ji lufî xaliqê Barî

Bateyî: *Ji lufî û ‘inayatê, tu yî Mensûrê rehmanî*

Here goşe xerabatê, bibîn fîncana xaqanî

Ji sîmaya bût û latê, xweya bû sira sultanî

dikin 359 malikan. Feqî bi hostatîyeke balkêş ev çîrokehelbestana vehûnandine. Dema ku mirov van çîrokehelbestana dixûne, mirov çêja çîrokan jê hildide. Ev hersê çîrokehelbestana jî bi serwaya “etê/etî” hatine vehûnandinê.

Me li jorê got ku yek ji taybetmendîyên helbestên Feqî muqefibûna wan e. Wate metle’a wan bi qaffiyeya sereke dest pê dibe. Lê dema ku em li çîroka Zembîlfiroşî dinêrin, em dibînin ku ew çîroka berewajî hemû helbestên wî muqefî nîne. Destpêka wê bi sê nîvmisra’ên hevserwa û nîvmisra’ekê ku helgirê serwaya serekî ye, pêk tê. Belê tenê di Zembîlfiroşî da ew rêbaza dişkê û destpêk bi sê nîvmisra’ên hevserwa dest pê dibe. Em dizanin ku Feqî di destpêka her yek ji çîrokên xwe da pêş da pêşekîyeke tesewifî - felsefî dinivîse û bîr û hizrên xwe yên ayîni radigehîne û li dû çend malikan ra dest bi nasandina çîroka xwe dike. Lê di Zembîlfiroşî da hem metle’a muqefî tune ye û hem jî pêşekîya felsefî -tesewifî li ber çavan nakeve û ew rêbaza Feqî jê kêma e. Em li ser wê bawerê ne, ku destpêka vê çîrokê jê ketîye û ev çîroka bi vê teşeyê nivîşkan e. Dibe ku rojekê em rastî destnivîsekê bîr ku destpêka wê çîrokê jî di ge da be.

15. Feqî Çîrokehelbestên Xwe ne di Qalibê Mesnevî, lê di Qalibê Qesîdeyan da Dinivîse

Em gava ku bera xwe didine wêjeya klasîk ya rojhelata navîn, em dibînin ku hemû helbestkaran çîrokehelbestên xwe di qalibê mesnevîyê da nivîsîne. Lê Feqî berewajî hemû helbestkarên klasîk, çîrokehelbestan ne di qalib/teşeya mesnevî yê da, belkû di qalibê qesîdeyê da vedihûne. Gava ku em dibêjin qesîde li vir mebesta me teşeya wê ye, ne naverok. Evê helbijartina qalibê qesîdeyê ji bo vegotina çîrokan û kêmbûna peyvên serwayê destê Feqî girêdaye û meydan li ber wî teng kirîye. Li ber wê hindê ye em dibînin ku çîrokehelbestên wî kurt in.

Em di helbestên Feqî da rastî qalibê mesnevî û ‘xezel û dîtir qalibên helbesta klasîk nayên.

16. Feqî Helbestkarê Şîret û Tesewifê ye

Gava ku em dîna xwe didine berhemên Feqî, em dibînin ku Feqî helbest kirine amîrên şîret û mewî’zeyan. Ew bi rêka helbestê beraxêv û xwendevanên xwe ber bi rêka ku ew dixwaze vedixûne. Ew di helbesta Bersîsê ‘Abid da akama jixwebayîbûn û tekeburrê ku poşmanî ye, radigehîne. Di çîroka Şêxê Sen’an da mijar evîna rastîn e ku akama wê dibe wesleta rastîn û evîna zemînî dibe evîna asimanî. Wate bi dîtina Feqî debê mirov di hemû kar û baran da rast û durust be, da ku akameke qenc bibe nesîbê mirovî. Di çîroka Zembîlfiroşî da jî akama pakî û dawênpakîyê û durustkarîyê raber dike. Di beyta Dilo rabe da, bêakamîya cîhanê û hebûna merg û mirinê û huşdarîdan û pêhesandina xwandevanan ji nemanê li ber çavan dike. Herwisan şîret û mewî’ze serdestîyê li mijarê dike.

17. Nivîsîna Mêjûya Jîyana Xwe û Dîroka Danana Helbestên Xwe

Yek ji teybetmendiyên Feqî yên di ku taybetmendîyeke sereke û ber bi çav têtê jimarê ew e, ku Feqî di gelek helbestên xwe da mêjûya nivîsîna wan bi zimanekî vekirî anîye. Di edebiyata klasîk da mijara anîna dîrokê yek ji mijarên aloz e, ku ew mijara zortir bi mamikan û bi hejmara ebcêdê hatiye ragehandinê. Lê Feqî ji bilî nimûneyekê ewê resma klasîkan dişkêne û dîroka helbestên xwe bi zimanekî vekirî û bi hanîna hejmarên rastîn radigehîne. Ev hinda bûye heger ku em gelek agahdarîyan li ser dema jîyana Feqî û dema nivîsîna helbestên wî û herwisana dema jîyana kesên hevdemên wî dest xwe va biînin.

Ew di berêkanêya ku di nîveka wî û Melayê Cizîrî da hatiye holê, dîroka wê berêkanêyê dinivîse. Nivîsîna vê dîrokê dibe arîkar ku em bi serdema jîyana Melayê Cizîrî jî agadar bibin. Feqî weha dibêje:

*Birîndarê 'eşqê me, dûr im ji sîha bîhan
Zanin medda'hê kê me, di hezar û yek û sîhan
Senaxwanê Melê me, li hemû erd û cîhan*⁵⁸

Belê em bi rêka vê dîrokê agadar dibin ku Melayê Cizîrî û Feqîyê Teyran di sala 1031ê hq. da berêkanê kirine.

Yan ew di beyta Dilo rabe da ku bi dîtina me berheam Feqî ya here dawîn e û bêhna merg û mirinê jê difurre, dîroka nivîsîna wê helbestê radigehîne. Dîroka nivîsîna wê helbestê beranber e di gel dîroka sala mirina Feqî. Gava ku mirov wê helbestê dixwîne, mirov seha mirinê dike. Rastî jî Feqî bi wan pend û şîretan mirinê diîne bîra xwandevanên xwe. Mirov dikare bêje ku Feqî bi mirina xwe hesiyaye û ew helbesta li ser mirinê û gorrê û bêwefatîya cîhanê nivîsiye. Lê ya girîng ew e ku ewî di dawîya wê helbestê da hem dîroka nivîsîna wê helbestê û hem jî temenê xwe nivîsiye:

*Li Mu'hemmed heft felek çûne, ji hicret dewr gelek çûne
Hezar û çil û yek çûne, ev 'xezel hatî dîyar e*⁵⁹

Muxabin ev helbesta di gelek nusxeyan da destverdayî bûye û ewê desttêwerdanê karê lêkolînê dijwar kirîye.⁶⁰

Feqî di vê helbestê da hem temenê xwe ragehandîye û hem jî dîroka nivîsîna helbesta xwe, ku sala 1041,ê mişextîyê heyvî (hq.) ye û ew jî beranber e di gel sala mirina Feqî.⁶¹

18. Destnîşankirina Mexlesa Xwe û Bikarbirina Çend Mexlesan

Feqî yek ji wan helbestkarana ye. ku mexlesa xwe di dawîya helbestên xwe da diîne. Lê ew ne ji mexleseke, belkî ji çar mexlesan wecê verdigire: Mîm û 'Hê,

58 'Ebdurehman Şerefkendî, Hejar, h.b. r. 282

59 Se'îd Dêreşî, h.b. r.184.

60 Bnr. pêveka hejmar 5.

61 Bnr. pêveka hejmar 6, serkêlka gorina Feqî

Mîm û 'Hê û Dal, Feqe û Miksî. Ji van her çar mexlesan mirov dikare sê tiştan jî fêr bibe. Yekem ew e ku "Mîm û 'Hê" yan "Mîm û 'Hê û Dal", tîpên sereke yên navê wî ne. Peyva Feqe jî kunîye û leqeba wî ye ku ji pile û payeya wî ya zanistî û kar û pîşeyê wî hatîye vergirtinê. Peyva Miksî jî cîhê jîyana wî wate cîwarê wî destnîşan dike.

Mînak:

*Bê fem û qîl û qal bibêj, hêdî bi lefzê 'hal bibêj
Ber "Mîm û 'Hê û Dal" bibêj, şer'h û beyana ka'xetê⁶²
"Mîm û 'Hê" 'aqil vederda, sicleya 'îşqê û derda
Lew qelem anî bi ser da, me'fûyê 'xufiran im ez⁶³
Şehîdê "Mîm û 'Hê" ism e, jî 'îşqê sotîye cism e
Li cama mey buwe qism e, şehîd bûm ez li duniyayê⁶⁴
Mîm û 'hê wesfê xwe hilda, xweş misal in çûn di cilda
Cer'h û kovan çûn di dil da, ay dilê min ay dilo⁶⁵*

Melayê Cizîrî jî di berêkanêya xwe û Feqî da ji Feqî ra "Mîm û 'Hê" û "Feqeh" dibêje.

*Selamên mîlyaketan, bê 'hed û bê 'hisêb in
Şubhetî avên şetan, jî mela li "Mîm û 'Hê" bin
Hilakên ji ze'hmetan, derman ji lam û bê bin
Hindî ku digerrîhim, dikêşim sebr û 'hîrê
Şubhetî çeng û jeh im, hilak ji derba tîrê
Senaxwanê "Feqeh" im, îroke di Cizîrê⁶⁶*

Feqî di dawîya çîroka Zembîlfiroşî da mexlesa xwe weha radigehîne:

*Ey "Mîm û 'Hê" xweş defter e, herçî jî min nebawr e
Ne ji ummeta pê'xember e, ne layiqê şefa'etê
Di dawîya çîroka Bersîsê 'Abid da weha dibêje:
"Mîm û 'Hê" ev bend digotin, em bi me'nayê hevotin
'Ucbî gişt xêran dişotin, lew rîyayî bi kêr netê*

19. Ragehandîna Navê Xwe

Feqî di çend helbestên xwe da rasterast navê xwe diîne. Di berêkanê ya nîveka wî û Melayê Cizîrî da ew weha navê xwe diîne:

*Gul im di destê xaran, bi isme "Mu'hemmed" nav im
Bilbil im di gulzaran, li 'eşqê lew zerbav im
Di zumreya mêhirdaran, tu rojî ez hetav im⁶⁷*

62 Se'îd Dêreşî, h.b.r. 70

63 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 89

64 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 123

65 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 128

66 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 132

67 'Ebdurehman Şerefkendî, Hejar, h.b. r. 582.

Yan di dawîya helbesta xwe ya Dilo rabe da weha hem navê xwe û hem jî temenê xwe radigehîne:

*Li Mu'hemmed heft felek çûne, ji hicret dewr gelek çûne
Hezar û çil û yek çûne, ev 'xezel hatî dîyar e* ⁶⁸

20. Nîşandana Cihê Jîyana Xwe

Feqî di gelek helbestên xwe da navê cîwarê xwe radigehîne:

*"Miksî" dibê avê we bû, pê'xemberan 'aqil hebû,
Qet hewceyî pirsan nebû, wan dest gehabû su'hetê* ⁶⁹

Di dawîya çîroka Bersîsê 'Abid da dîsan weha navê meskenê xwe radigehîne:

*Bê'hisab "Miksî" xeber dan, ji yariya qels û nemberdan
Dê nedamet bê bi ser dan, Mîm û 'Hê bi rivayetê* ⁷⁰

Di dawîya serpehatîya Şêxê Sen'an da jî du caran xwe weke Miksî dide nasandinê:

*Lew Mîm û 'Hê soht 'îşqihê, di dehsed û sala sihê
"Miksî" ji wê meymestihê, teivîl diket 'hikayetê
"Miksî" ji 'îşqê sohtîye, ev qewl bi şêx ve nohtîye
'Halê xwe tê da gohtîye, ji 'Xeyn û Lam ê hicrete* ⁷¹

21. Emanetdarîya Toreyî

Feqî di afrandina helbestan da emanetdar e. Ewî bîr û hizra helbestên xwe jî kê vergirtibe navê wî radigehîne. Bo nimûne em dizanin ku Feqî mijara helbesta xwe ya "Ey Avê Av" û çîroka Şêxê Sen'an jî Şêx Ferîdedîn 'Ettarê Nîşabûrî (540-618 hq.) vergirtîye. Ew jî bo emanetdarîyê çend caran navê Şêx 'Ettar di wê çîrokê da diîne û Şêx 'Ettar jî dike qehremanekî çîroka xwe:

*Melekê hadî bi 'xar hat, qisseta murşid bi kar hat
Şêx bi destê "Şêx 'Ettar" hat, herwekî ji Ke'bê ve tê
Şêx gotê ya "Şêx 'Ettar" e, nazika min ixtiyar e
Xaliqî ji dêrê hinare, rê girtîye li pê me tê* ⁷²

22. Sehlê Mumteni'

Helbestên Feqî herçend ku rûva sade û sakar dîyar dikin, watedar û mişt in jî felsefe û tesewuf û 'hikmet û şîretan. Helbestên wî "Sehlê Mumteni'" in. Wate li rûva

68 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 184.

69 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 63

70 Se'îd, Dêreşî, h.b. r. 262

71 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 444- 445- Deştîvîsa arşîva Jaba, şêxê Seni'an, rûpela dawîyê, bnr. pêvaka hejmar 7.

72 Se'îd Dêreşî, h.b. r. 427- 440

sade dîyar dikin, lê kê m kes dikare wekî wan biafirîne. Bo nimûne dema ku ew bi avê ra diaxive, avê û dilê xwe diwekîne hev. Ew wekandina Li rûva sade dîyar dike, lê dema ku mirov li vê wekandinê kûr û hûr dibe, mirov dibîne ku ev wekandina pirr watedar e. Ew di çendîn rewşan da dilê xwe û avê diwekîne hevdu.

*“Ey avê, avê, avê av, ma tu bi ‘eşq û mu’hbetî
Mewc û pêlan davêyê belav, bê sekne û bê ra’hetî
Bê rahet û bê sekne yî, yan ‘aşiqê baxoyê xwe yî
Yan şubhetî qelbê me yî, ji ‘işqa kê natebitî
Ji ‘işqa kê her têtî û têtî, heta kengê her bêyî û bêyî
Bo min bêje ‘heyranê kê yî, da ez bizanim qissetê”*

Yekem wekandin, wekandina rûveyî ye. Çawan ku dil li hej û liv û lêdanê da ye, av jî wisan li herrikîn û gerr û fetlê da ye. Wekandina duyem wekandina veşartî ye. Çawa eger dil ji lêdanê bikeve, dimire û dirrize û genî dibe, av jî eger neherrike û raweste, genî dibe û dimire. Ev wekandina ewê gotina pêşîyan ya ku dibêje: “Av di golan da bimîne genî dibe” jî diine bîra mirovî. Wekandina sêyem wekandineke felsefî ‘irfanî ye. Çawa dilê Feqî evîndarê Baxoyê/Xwedayê xwe ye û di evîna gehîştina ber bi Xwedayê xwe da lêdide û weke baldara di rikeya leşî da gîrodar bûyî, perr û baskan li hev dide û dixwaze ji wê qefesê derkeve û herr bigîje serekaniya hebûnê û bi Xwedayê xwe ra bibe yek, av jî wisan di gerr û hej û herrikînê da ye û evîndara destpêk û sereta û makeya xwe ye û dixwaze herre bigîje deryayê û tevî deryayê bibe û bibe deriya. Ji bilî cuwankariya wekandinê, isti’are û teşxîs û telmî’h jî di vê malika helbestê da heye.

Encam

Feqî yek ji wan helbestkarên Kurd e ku di nav helbestên xwe da gelek agadarî li ser xwe, jîyana xwe, dema jîyana xwe daye me. Ewî di vê barê da goka pêşketinê ji hemû helbestkarên Kurd revandîye û pêş hemûyan ketiye. Em bi rêka xwendina helbestên Feqî pê dihesin ku navê wî yê rastîn, Muhemmed e û ew xelkê navça Miksê ye û di sedeya 11ê hq. da jîyaye. Herwisan ew di nav helbestkarên Kurd yên klasîk û yên navidar da hevdemê Melayê Cizîrî bûye. Dîsan em bi rêka helbestên wî agadar dibin ku ewî her yek ji berhemên xwe yên navidar di kîjan salê da nivîsiye. Eva taybetmendîyeke Feqî ye, ku li bal kê m helbestkarekî Kurd li ber çavan dikeve. Tenê Xanî di vê barê da rêbaza wî çav ra kirîye û dîroka jîyana xwe û jidayîkbûna xwe û nivîsîna berhemên xwe ragehandîye, ku em dikarin bêjin Xanî di wê barê da şagirdekî Feqî tete hejmarê.

Feqîyê Teyran xudanê gelek taybetmendîyan e, ku ew taybetmendî ji wî ra dibin şewaz û berhemên wî ji berhemên dîtir helbestkarên Kurd cuda diken.

Feqîyê Teyran yek ji helbestkarên herî bi nav û bangê Kurd e, ku helbestên wî zortir ji helbestên helbestkarên Kurd yên dî belayî nav gel bûye. Hegera wê hindê jî ew e, ku Feqî helbestên xwe bi zimanekî sade û nêzikî zimanê axiftina

rojane ya serdema xwe nivîsîye. Ev yeka bûye heger ku gelek kesan helbestên Feqî li ber kirine û gelek kesan jî helbestên wî li gor dilê xwe guhorrîne û gelek alozî kirine nav helbestên wî da. Lê em dikarin he bi arîkarîya helbestên wî bixwe ku helgirên şêwaz û rêbaza wî ya taybetî ne, ew helbestên ku bi navê wî hatien weşandinê yan ew helbestên wî yên ku bi navê helbestên gelêrî hatine nasandinê nas bikin.

Bi kurtî şêwaz û rêbaz û taybetmendiyên Feqî ev in:

1. Zimanê sade û sakar
2. Bi karbirina kêşa kîteyî li cîhê kêşa ‘erûzî di hindek helbestan da
3. Îşkandina kêşê û kêma û zêdekirina tefîleyan
4. Îşkandina serwa/qafiyê
5. Bikarbirina yek serwayê “etê/etî” di çendîn helbestan da
6. Helbestên wî hemû jî muqefî ne.
7. Îşkandina ergatîvê û li ber çav negirtina wê
8. Kêmbûna cuwankariyên toreyî di helbestên wî da
9. Hebûna vokatîva nêrza û mêzaya kurmancî di helbestên wî da
10. Hebûna tesdîrê bi radeyeka zor di helbestên wî da
11. Bikarbirina synonîm yanê peyvên hevwater di helbestan da
12. Vehûnana helbestan bi şêweya musece’ di asteke bilind da
13. Danana curek ji helbestên sê malikî/şexşixî
14. Hostatî di hunera vehûnandina çîrokehelbestan da
15. Vehûnanî çîrokehelbestan di qalibê qesîdeyên musece’ da
16. Naveroka pişka zore helbestên wî felsefe, tesewuf, dîndarî, şîret û evîndarî ye.
17. Nivîsîna mējûya jîyana xwe û dîroka danana helbestan
18. Bikarbirina çend mexlesan
19. Ragehandina navê xwe
20. Nişandana cîhê jîyana xwe
21. Feqî emanetdar e.
22. Sehlê Mumteni’

Jêder

Abdulreşîf Yûsif, *Şairên Klasîkên Kurd*, ji Weşanên Jîna Nû, Uppsala 1988.

Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebîyata Kurdî ya Klasîk*, Nûbihar, Sitenbol, 2013

Arşîva A. Jaba, *Mecme’ a ‘Xezelîyatêd Şu’erayêd Kurmancan*, “Qewlê Zenbîlfiros”, Gufteyê Feqîyê Teyran.

Arşîva pirtûkxan Berlînê, destnivîsa helbestên Feqîyê Teyran

Bedî’ ve Qafiyê ve ‘Erûz, kitabê dersî, dewreyê Debîristan, sal 1354 hş.

- Ebdullah İbrahîmî, *Ferhengî Farsî- Kurdî Kawe*, Dezgay Aras, Hewlêr 2012.
- Ebdurrehman Şerefkendî, Hejar, *Dîwana Melayê Cizîrî*, Intişarat-ê Sirûş, Tehran 1361,
- Elî Ekber, Dêhxuda, *Lu'xetname*, Reddul'ecuz'elessedir
- Hejar Mukrîyanî, *Ferhengî Kurdî –Farsî Henbaneborîne*, Intişarat-ê Sirûş, Tehran, 1369, hş.
- Hesen-ê Enverî, *Ferheng-ê Bozorg-ê Soxen*, çap-ê Dovum, Tehran 1382 hş r. 4016 “sebk”
- Izzedîn Mustefa Resûl, *Jîyan û Berhemî Şa'îran: Feqê Teyran, 'Elî Berdeşanî, Bextiyar Zîwer*, Be'xda 1980.
- Kemaledîn Huseyn-ê Va'iz-ê Kaşefî-yê, Sebiziwarî, *Bedayi'ul-Efkar Fî Senayi'ul-Eş'ar*, Tehran 1369, hş.
- Kemaledîn Huseyn-ê Va'iz-ê Kaşefî-yê, Sebiziwarî, *Bedayi'ul-Efkar Fî Senayi'ul-Eş'ar*, Tehran 1369, hş.
- Keşkûla helbestên Kurmancî, destnivîs, pirtûkxana bajarê Berlînê,(SBB)
- Mêjûy Edebî Kurdî, Marif Xezneda, Hewlêr 2010
- Muhemed Huseyn-ê Gurganî, *Ibda'ulbedayi'*, Vezaret-ê Ferheng ve Irşad-ê Islamî, Tebrîz, 1377 hş.
- Muhemed Teqî, Behar, *Sebkşonasî*, Cild Evvel, Intişarat-ê Emîr Kebîr, Çap-ê Çeharom, Sal 2535 Şahenşahî/1976 Z.
- Omer Farûqî, “Feqîyê Teyran”, *Weşanên Sellahedîne Eyyûbî*, Kovara Sirwe, hejmar 8, Êrmîye, Sala 1365 hş.
- Ordîxanê Celîl- Celîlê Celîl, *Zargotina Kurda II*, çapa Sêyem Amed 2013.
- Ordîxanê Celîl- Celîlê Celîl, *Zargotina Kurda II*, çapa Sêyem Amed 2013
- P. Cîhanî, *Şiroveya Mem û Zîna Ehmedê Xanî*, Nûbihar, Çapa Duyem Istanbul, 2013.
- Se'îd Dêreşî, *Dîwana Feqîyê Teyran*, Weşanên Sipîrêz, Duhok 2005.
- Se'îd Dêreşî, *Dîwana Feqîyê Teyran weşanên Lîs*, Dîyarberkir, 2011.
- Şemseddîn Muhemed Ibni Qeys-Elrazî, *Elmu'cem Fî Me'ayiri Eş'aril-'Ecem*, Beyrût, 1909,
- Şemseddîn Muhemed Ibni Qeys-Elrazî, *Elmu'cem Fî Me'ayiriEş'aril-'Ecem*, Beyrût, 1909
- Sîrûs, Şemîsa, *Kulîyat-ê Sebkhşonasî*, Intişarat-ê Firdews, Çapê Dovum, Tehran,1373 hş.
- Sîrûsê Şemîsa, *Enwa'ê Edebî*, Intişarat-ê Ba'x-ê Ayîne, Tehran 1370.hş.
- <https://www.almaany.com/fa/dict/ar-fa/%D8%A5%D9%83%D9%92%D9%81%D9%8E%D8%A7%D8%A1/>

پيوانه‌ی واتای کار به پيی تیوری ئۆزگۆد

د.خه‌سرو ئه‌حمه‌د ره‌سول¹

پوخته:

ئهم باسه (پيوانه‌ی واتای کار به پيی تیوری ئۆزگۆد (له دوو بهش پیکهاتوو به‌شی به‌که‌م به ناو‌نیشانی پيوانه‌ی واتا له دوو ته‌وره پیکدیت. ته‌وره‌ی به‌که‌م له‌ژیر ناو‌نیشانی، مه‌به‌سته‌کانی پيوانه‌ی واتایه. ته‌وره‌ی دوو مه‌میش، هه‌ولی هه‌ندیک زانا له‌باره‌ی پيوانه‌ی واتا ده‌خاته‌روو. به‌شی دوو مه‌میش له‌ژیر ناو‌نیشانی پيوانه‌ی واتای کاردا، چه‌ند ناو‌نیشانی له‌خۆ ده‌گریت، که بریتین له) پيوانه‌ی واتای کار و په‌یوه‌ندییه واتایه‌کان، پيوانه‌ی کار به‌هۆی کار یه‌گه‌رییه‌وه، بۆچه‌وه‌نه‌کانی لیکدانه‌وه‌ی رسته و دیارکردنی که‌مه‌سته‌کانی، پيوانه‌ی واتای کاره دژیه‌که‌کان له‌ژیر کار یه‌گه‌ریی ئۆزگۆدا. (له کۆتایییدا، ئه‌نجام و سه‌رچاوه‌کان و پوخته‌ی توێژینه‌وه‌که به زمانی ئینگلیزی خراونه‌ته‌روو.

وشه‌ی کللی: پيوانه، واتا، کار، ئۆزگۆد.

Osgord Teorisine Göre Fiil Anlamını Ölçme

Özet

“Fiil Anlamı Ölçme” başlıklı yazı iki bölümden oluşmaktadır. “Anlamı Ölçme” başlıklı ilk bölüm iki alt bölüme ayrılmıştır. İlk alt bölüm “Anlamı Ölçmenin Amaçları”; ikinci alt bölüm “Bazı Akademisyenlerin Anlam Ölçme Girişimleri ve Denemeleri” konusuna ayrılmıştır. Makalenin ikinci bölümü “Fiil Anlamı Ölçme” ile ilgilidir, bu bölümde “Fiil Anlamı ve Anlambilimsel İlişkileri Ölçme, Etkisine Göre Fiil Ölçümü, Cümle Analizi ve Elemanlarının Tanımlanması, Ozgo’nun Etkisi Altında Fiil Ölçümü Üzerine Görüşler yer almaktadır. Bir sonuç ve bir referans listesi ile sona ermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ölçme, Anlam, Fiil, Osgord.

1 به‌ریه‌ریه‌ریه‌ی گه‌شتی په‌ره‌ده‌ی هه‌ولێر، به‌ریه‌ریه‌ریه‌ی په‌ره‌ده‌ی شه‌قلاوه
brwa.ahmed@gmail.com.

Verb Meaning Measurement Based on Osgood's Theory

Abstract

The paper is divided into two chapters. The first chapter entitles "Meaning Measurement" is made up of two sections; the first section is devoted to "Objectives of Meaning Measurement" whereas the second one is about "Some Scholars attempt to Measuring Meaning". The second chapter is entitled "Measuring Verb Meaning" includes several titles, namely, (Measuring Verb Meaning and Semantic Relations, Verb Measurement through Effectiveness, Views on Sentential Analysis and Specifying its Elements, and Measuring Verb Opposites Based on Osgood's Effect). The paper ends with conclusion, summary and list of references in English.

Key Words: Meaning, Measurement, Verb, Osgood

پێشهکی:

ناونیشان و بواری توێژینهوهکه: توێژینهوهکه بو (پێوانه‌ی واتای کار به پێی تیوری ئۆزگۆد) ته‌رخانه‌راوه. توێژینهوهکه به پێی تیوری ئۆزگۆد واتای کار پێوانه‌ده‌کات. بواری توێژینهوهکه سیمانتيکه.

هۆی هه‌لبژاردنی بابه‌ته‌که: ئه‌وه‌ی بووه هۆی هه‌لبژاردنی بابه‌ته‌که ئه‌وه‌یه، که کار له‌تیۆ رسته‌دا، به پێی تیۆری ئۆزگۆد پێوانه‌ی بو بکریته.

که‌هسته‌ی توێژینهوهکه: که‌هسته و نمونه‌ی رسته‌کانی توێژینهوهکه له‌ شێوازی نووسینی دیالکتی کوردیی ناوه‌راست وهرگیراوه.

رییازی توێژینهوهکه: له‌م توێژینهوه‌یه‌دا تیۆری ئۆزگۆد بو پێوانه‌ی کار په‌یره‌وکر اوه.

ناوه‌ڕۆکی توێژینهوهکه: توێژینهوهکه، جگه‌ له‌ پێشه‌کی، له‌ دوو به‌ش پیکهاتوه.

به‌شی یه‌که‌م له‌ژێر ناونیشانی پێوانه‌ی واتا له‌ دوو ته‌مه‌ره پیکدیت. ته‌مه‌ره‌ی یه‌که‌م له‌ژێر ناونیشانی مه‌به‌سته‌کانی پێوانه‌ی واتادا، چه‌ند هه‌ولێک بو‌ روونکردنه‌وه‌ی مه‌به‌سته‌کانی واتا خراونه‌ته‌روو و ه‌کو پێوانه‌ی واتای بنه‌ره‌تی و وشه‌ دژیه‌که‌کان له‌ روانگه‌ی ئۆزگۆدوه، پێوانه‌ی کار دانه‌وه‌ی فسیۆلۆژی، پێوانه‌ی جیاکاری و جیاوازی له‌ واتای ده‌روونی ناوه‌ی تاک و پێوانه‌ی رووداو. ته‌مه‌ره‌ی دووم هه‌ولی هه‌ندیک زانا بو‌ پێوانه‌ی واتا ده‌خاته‌روو، له‌وانه‌ کوفر، ئۆزگۆد و ناگرادی.

به‌شی دووم له‌ژێر ناونیشانی پێوانه‌ی واتای کاردا، باسی ئه‌مانه‌ کراوه، {بۆچوونی بنیادگه‌رمان به‌ پێی په‌یوه‌ندی سینتاگماتیکی و پارادیگماتیکی، پێوانه‌ی کار به‌ هۆی

کاریگه‌رییوه، هه‌روه‌ها له‌ژیر ناونیشانی پېوانه‌ی واتای کار و چه‌ند بۆچوونیکه‌ی لیکدانه‌وه‌ی رسته و دیارکردنی که‌رسته‌کان باسی ئه‌م بۆچوونانه‌ کراره (فله‌سه‌فی، کویرک، فیلمۆر، کاتز و قودەر، هالیدی، ئوزگود). له‌ کۆتاییشدا، ئه‌و ئه‌نجامانه‌ی توژیینه‌وه‌که‌ پېیگه‌یشته‌وه، له‌گه‌ڵ سه‌رچاوه‌کان و پوخته‌ی توژیینه‌وه‌که‌ به‌ زمانی ئینگلیزی خراونه‌ته‌روو.

(1) به‌شی یه‌که‌م: مه‌به‌سته‌کانی پېوانه‌ی واتا

(1/1) ته‌وره‌ی یه‌که‌م: مه‌به‌سته‌کانی پېوانه‌ی واتا به‌ شیوه‌یه‌کی گشتی

زمانه‌وانان هه‌ولیانداوه‌ بۆ روونکردنه‌وه‌ی چه‌ند مه‌به‌ستیک و اتا پېوانه‌بکه‌ن، له‌وانه:

(1-1/1) پېوانه‌ی واتای بنه‌رته‌ی و وشه‌ دژی‌که‌کان: دانانی پېوه‌ریکی په‌داره‌ بۆ دیارکردنی په‌لکه‌کانی وشه‌ له‌نێوان دوو وشه‌ی دژی‌که‌دا. له‌م پېوانه‌یه‌ له‌ هه‌ر دوو جه‌مسهر په‌له‌ی دژی‌که‌ دروسته‌بیت. (عمر، 1982: 43) ئه‌مه‌ش پېوانه‌ی ئوزگوده، که‌ پېوانه‌یه‌کی چه‌وت په‌لییه‌ و ئاو‌له‌ناوه‌کان ده‌گرێته‌وه، به‌ تاییه‌تی ئه‌و ئاو‌له‌ناوه‌ی به‌ هۆی دژی‌که‌یه‌وه‌ به‌ر امبه‌ر به‌کتر جووت ده‌هه‌ستن. له‌ کاتی دیارکردنی پېوانه‌ی ئاو‌له‌ناوه‌ دژ واتاکان، وشه‌ی دژ واتا خۆیان جه‌مسهر مه‌کان ده‌گرن، به‌لام له‌ نێوانیاندا، په‌له‌ی تر هه‌یه. (فه‌تاح، 1990: 67) نمونه‌ بۆ پېوانه‌ی ئوزگود هه‌ر دوو ئاو‌له‌ناوی (زیره‌ک - ته‌مه‌ل) وه‌ر ده‌گرین.

[زیره‌ک-که‌متر زیره‌ک-زۆر که‌متر زیره‌ک]

(زیره‌ک نییه‌)

(ته‌مه‌ل نییه‌)

ته‌مه‌ل- که‌متر ته‌مه‌ل - زۆر که‌متر ته‌مه‌ل]

له‌م چه‌وت په‌لییه‌ی سه‌ره‌وه‌دا، جیاکه‌ر وه‌ی سیمانته‌یکه‌ی ده‌بیریت.

(1-2/1) پېوانه‌ی کاردانه‌وه‌ی فسیؤلۆژی: ماکس و جاکۆبسن پېوانه‌کردنی ماسوولکه‌بیان دیارکرد، به‌و پێیه‌ی ئه‌و جولانه‌وه‌ی ئاخپور ده‌یکات، رنه‌گدانه‌وه‌ی راستی و واتان. (عمر، 1982: 68) ئه‌و که‌سه‌ی قسه‌ی له‌گه‌ڵ ده‌کریت، کاردانه‌وه‌ی ده‌بیت و گۆرانکاری له‌سه‌ری به‌دیارده‌که‌ویت، که‌ به‌نده‌ به‌ گۆرانی واتاوه. ئه‌مه‌ش پېوه‌ر مه‌کانی هه‌یزی کاردانه‌وه، به‌ره‌و پیرچوون و تۆمارکردنی لیکه‌ی ده‌م ده‌گرێته‌وه. (یوسف، 1990: 137) هه‌روه‌ها جولانه‌وه‌ی برژانگیش ده‌گرێته‌وه‌ و مه‌کو ئه‌و کاته‌ی توپیکه‌ی یاریکردنت به‌ره‌و روو بیت. (بوننج، 2003: 292) ده‌بیرین مرۆف له‌ کاتی ده‌ربرینی هه‌ندیک وشه‌، یارسته‌دا، چه‌ند جوله‌یه‌ک ئه‌نجامده‌دات. رازران پېوانه‌ی لیکه‌ی دیارکرد و تاقیکردنه‌وه‌ی

لەسەر چەند کەسێکی بە ڕەمچەلەك رووسی کرد و چەند وشەیهکی بۆ وتن، ئەو وشانەیی که لە منداڵییەوه دەیانزانای لیکیان زۆر زیاتر بوو لەچاوە ئەو وشانەیی که بە زمانی ئینگلیزی، فەرەنسی، ئیسپانی و پۆلەندی بۆی وتن. (1957:12-13, Osgood)

(3-1/1) پێوانەیی جیاکاری و جیاوازی لە واتای دەروونی ناومووی تاک: کاتێک مەرۆف گۆییبستی هەندیک وشە، یا رستە دەبێت، لە ناومووی خۆی گۆرانی بەسەر دادیت. (عەر، 1982: 42) گرنگی و اتا لە جیاوازی جۆراوجۆری کەسایەتیدا، زۆر روون و ئاشکرایە، هەر وەک لە باری مشتومری نیوان دوو کەس، یا زیاتر دەردەکەوێت. جاری وا هەیه کەسێک جۆرە لیکدانەوهیەک دەکات و دانەخۆیدادەگرێت و نایەوێت هێلی سووری نیوان خۆی و گۆیگر بەبەزنییت و حسییی ئەوه دەکات، کە دەبێت بگەرێتەوه باری ئاسایی، بەلام هەندیک کەسی تر ئەم حسییە ناکات و شیوازی توندوتیژ بەکار دێنێت و هەر شەکرێکی و... هتد. جاری وا هەیه کەسێک لە باریکی دەروونیدا، گۆیی لە هەمان ئەو رێستانە دەبێت، کە پێشتر کاریگەری زۆریان بەسەر هەبووه، رەنگە ئەمجارەیان کاریگەرییەکە کەمتر بێت، یا بە پێچەوانەوه بێت. (1957:122, Osgood) و اتا رۆلێکی یەكجار گەوره لە چارەسەرکردنی دەروونیدا دەگێرێت و ئەمەرۆ پزیشکانی دەروونی و هەو رینگایەك بۆ چارەسەرکردنی نەخۆشییە دەروونییەکان بەکار دێنن.

(4-1/1) پێوانەیی رووداو: مەبەست لە رووداو، کاری رستەیه. هەموو رستەیهك کاری هەیه و کاریش رۆلێکی هەرە گرنگ لە رۆنان و واتای رستە دەبێت. کار سەرەیه و کەرەستەکانی تری رستە هەلەبژێرێت. ”سیمانتیکیش بایەخ بە دەستنیشانکردنی ئەو وشانە دەدات، کە لە سنووری رستە لەگەڵ یەکتەر دەردەکەون، لەبەر ئەوه دەبێت و شەکان پابەندی ئەو جۆرە دەستنیشانکردنە بن.“ (عەلی، 1998: 35) لەو جۆرە هەلەبژاردنەدا، کار توانایەکی زۆری هەیه بۆ هەلەبژاردنی کەرەستەکانی تری رستە. بە بۆچوونی تیسەنریش، ”توانای کار بە هۆی ژمارەیی ئەو ناوانەیی بەخۆیەوه بەند دەکات، پێوانەدەکرێ.“ (سەعید، 1990: 42)

(2/1) تەوهری دووم: هەولی هەندیک زانا لەبارەیی پێوانەیی و اتا

(1-2/1) لە سالی 1951 (کۆفەر) رینگای جیاتاکی داھینا. ئەم بیرۆکەشی لە ئەنجامی یارییە ئەندازەییەکانی منداڵانەوه بۆ هات، کە یارییەك لە چەند تەنیکیی شیوه لاکیشییی پێکھاتبوو، بەلام دانەیکیان سینگۆشەبوو، یا بەپێچەوانەوه. کۆفەر تاقیکردنەوهی لەسەر چەند کەسێک کرد. چەند وشەیهکی بۆ ئەو کەسانەوت و داواي لیکردن، ئەم وشەیه هەلەبژێرن، کە لەگەڵ وشەکانی تر ناگونجێت. بۆ نموونە ئەگەر وشەکانی (قوتابخانە، پەرسنگا، مزگەوت، نوێژ) درا بەو کەسانە، ئەوا دەبێنن دوو وشە هەن کە ناگونجین، ئەو کەسەیی

کە چەمكى ئایینی لا بەهێزه، ئەوا وشەى (قوتابخانە) هەلدەبژێریت، بەلام ئەو کەسەى کە چەمكى ساختمانی لازالە، ئەوا وشەى نوێز هەلدەبژێریت. (الحمداى: 1982: 176)

(2-1/2) ئۆزگۆد لە ساڵى 1952 هەمۆلداوه، کە پێوانەیهك بۆ واتا دیار بکات و چەندین نووسینی لەم بوار مە هیه. ئۆزگۆد جیاکەرەو هەى سیمانتیکى دانا. پێوانەى ئۆزگۆد دەربارەى ئاوەلناوه دژ و اتاکان بوو. ئەم زانایە سەرەرای ئەو هەى رینگەى بۆ توێژەرەن خۆشکرد دەربارەى پێوانەى هێماکانى وشە و واتا دەروونییەکان لای تاك، لە بوارەکانى رەوشتى جوداش دواوه وەکو ناماژە و پەيوەندى، زمانەوانى، جوانى، راگەياندن، کەسایەتى و چارەسەرى دەروونى. (عطية: 1975: 89)

(1-2/3) ویلیام اگرادى لە کتیبەکەى، لە رووى فۆنۆلۆجى و مۆر فۆلۆجى و سینتاکسەو هەى باسى رینگای بانگەشەى وشەى دەکات. لە رووى سینتاکسەو هەى باسى ریزبوونى کەرەستەکانى رسته دەکات. (اگرادى، 1380: 715) بۆ نمونە، کە ئەزموونکار لە بەرامبەر شاشەى کۆمپیوتەر دانیشتوووه و رستهى دەدریئى، کە سەیر دەکات ئەو رستهیه بە پێى سیستەمى سىنتاکسى بۆ نمونە (بکەر - بەرکار - کار) ریزبووه، ئەگەر ئەزموونکار کورد بێت، یەکسەر بیری بۆ کارى تێپەر دەچیت، کە بەشدارى ئەم جۆره ریزبوونه دەکات و وای کردووه دوو چالەکەى تر (بکەر و بەرکار) هەلبژێریت. هەر و هەها ئەو رستانەى دیتەوه یاد، کە بە هەمان سیستەم ریزبوون.

(2) بەشى دووهم: پێوانەى واتای کار

(1/2) پێوانەى واتای کار و پەيوەندیە واتایەکان

بنیادگەرەکان لە لیکدانەو مەکانیادنا بۆ دەستنیشانکردنى واتای رسته، دوو جۆر پەيوەندى لە نێوان توخمە پیکەپینەرەکاندا دیار دەکەن، کە بریتین لە پەيوەندی سىنتاگماتیکى (هاونشینى) و پەيوەندى پارادىگماتیکى (جینشینى)، بەم شێوەیه:

أ- پەيوەندی سىنتاگماتیکى: پەيوەندیەکی ئاسۆبیه لە نێوان کەرەستەکانى رسته. ئەم کەرەستە کار یگەر بیان بەسەر یەکەو هیهیه. کار دەسەلاتیکى فراوانى هیهیه و بە وینەى زنجیره کەرەستەکانى ناو رستهى بەخۆیەو بەستووتەو و هەلبژێاردوون. بۆ نمونە کارى (دووریەو) گەنمەکە بۆ کار تیکراو و جووتیارەکە بۆ کارا هەلدەبژێریت.

ب- پەيوەندی پارادىگماتیکى: پەيوەندیەکی ستوونیه، لە نێوان ئەو وشانەدا دروست دەبێت، کە دەتوانین لەناو رستهیهکی دیار یکر او دا لەجیاتى یەکتر بەکار یان بینین. ئەو کارەى کە لە جیاتى کارىکی تر بەکار دینین، هەمان رۆل لە هەلبژێاردنى کەرەستەکانى ترى رسته دەگێریت. بۆ نمونە لە رستهى:

-باخه وانکه نه مامه که می چاند.

ئه گهر له جیاتی کاری (چاند)، کاری (رواند)، یا کاری (ناشت) به کار بینین، ئه واهمان روئی کاری (چاند) ده بینین، که واته کار که رسته یه کی سهره کی رسته یه و ناتوانریت لابیریت، چونکه واتای رسته بریتیه له، «کوی واتای وشه کان + کاری گهری ریزمانی». (دزمی، ۲۰۰۵: ۹۴) بهم پییه کار به هله بژاردنی که رسته کانی تری رستهش پیوانده کرایت.

(۲/۲) پیوانه ی کار به هو ی کاری گهر بیه وه: کار له رووی کاری گهر بیه وه، دوو جوړه، که بریتین له:

أ- کاری تینه پهر: کاری تینه پهر دوو چال پرده کاته وه. واته دوو که رسته به شداری له رووانی رسته ده کات. ئه وانیش بریتین، له بکر و کار. به واتایه کی تر، کاری تینه پهر یه که که رسته ده کرایت.

ب- کاری تیه پهر: کاری تیه پهر سئ چال پرده کاته وه. واته سئ که رسته به شداری له رووانی رسته ده کات. ئه وانیش بریتین، له بکر، بهر کار و کار. به واتایه کی تر، کاری تینه پهر دوو که رسته ده کرایت.

ئو که رسته نه ی به شداری له رووانی رسته ی کار تینه پهر، یا کار تیه پهر ده کمن له خو وه نییه، به لکو له کاتی به کار هینانیا له رسته دا، ده کونه بهر دوو کورت، که بریتین له «په سندی ریزمانی و په سندی و اتا». (سهر چاوه ی پیشوو: ۹۴) نمونه بو کاری تینه پهر:

- کاری (توراه) کاری که له رووی کاری گهر بیه وه تینه پهره و بکر ښه هله بژیریت، که کارا بیت و له گه لیدا بگونجیت. کاری (توراه) له (ژنه که، که که، پیاو که، فیله که)، کامه یان هله بژیریت؟ به پی په سندی و اتایی، ژنه که هله بژیریت و ئه وانی تر ده کون.

- کاری (زه ری) په سندی و اتایی له گه ل کام له مانه هیه؟ (کمر، ئه سپ، پیاو، شیر). کاری زه ری ریکه موتتی و اتایی له گه ل کمر هیه.

- کاری (هه لات) دوو واتای هیه، ئه گهر به واتای (راکردن) بیت، به پی په سندی و اتایی له (مهلوتکه که، منداله که، ههنگه که)، منداله که هله بژیریت، به لام ئه گهر به واتای (دهر که وتن) بیت، به پی په سندی و اتایی له (خور، پیلاو، کراس)، خور هله بژیریت.

نمونه بو کارى تتيهر:

كارى (هارى) بهر كارنيك هه‌لده‌بژيريت، كه ئهو كارهى بهسهردا جيبه‌جى بكرىت و له (كۆمپوتەر، ئاو، گهنم) دا، به پېی په‌سندى واتايى (گهنم) هه‌لده‌بژيريت. هه‌روه‌ها بهرنيك هه‌لده‌بژيريت، كه كارا بييت و سيمای (+مروّف +نير + هه‌راش + شاره‌زايى له هارين) ى تيدايبىت و له (ئاشه‌وان، داره‌وان، گاوآن) دا، ئاشه‌وان هه‌لده‌بژيريت.

نمونه‌يهكى تر: كارى (موتوربه‌ده‌كات) بهر كارنيك هه‌لده‌بژيريت، كه ئهو كارهى بهسهردا جيبه‌جى بكرىت و له (داره‌كه، ده‌رگا‌كه، پانكه‌كه) دا، به پېی په‌سندى واتايى (داره‌كه) هه‌لده‌بژيريت. هه‌روه‌ها بهرنيك هه‌لده‌بژيريت، كه كارا بييت و سيمای (+مروّف +نير + هه‌راش + شاره‌زايى له موتوربه‌كردنى) ى تيدايبىت و له (باخه‌وان، ئاسنگه‌ر، بوياغچى) دا، باخه‌وان هه‌لده‌بژيريت.

(٣/٢) پېوانه‌ی واتای کار و چهند بوچوونىكى ليكدانه‌وه‌ی رسته و دياركردنى كه‌رسته‌كان

(١-٣/٢) بوچوونى فله‌سه‌فياينه: ئهم بوچوونه كه‌رسته سه‌ره‌كيبه‌كان ديارده‌كات و لوجيكيبانه ناويان ليدنه‌يت. كه‌رسته‌كانيش بريتين له بنه و بار. (سه‌عيد، ١٩٩٠: ٢٥) بو نمونه: نه‌وزاد رويشت.

رويشت <نه‌وزاد>

بار بنه

له‌م رسته‌يه‌ى سه‌روه‌دا، رويشت بارنيكه بهسهر نه‌وزاددا، هاتوه.

نمونه‌يهكى تر: ئهنه‌س سئو ده‌خوات.

ده‌خوات <ئهنه‌س سئو>

بار بنه ١ بنه ٢

له‌م رسته‌يه‌ى سه‌روه‌دا، ده‌خوات بارنيكه بهسهر هه‌ردوو بنه‌ى ١ (ئهنه‌س) و بنه‌ى ٢ (سئو) دا، هاتوه.

(٢-٣/٢) بوچوونى كوورك: كوورك چهند كه‌رسته‌يه‌ك بو رسته ديارده‌كات، كه بريتين له كارا، كارتىكراو، بهرهم، ئامير، هيز، كات، شوين، كار/بار (Fodar، ٤٨: ١٩٩٧) بو نمونه: بايه‌كه گه‌لاكانى هه‌لوه‌راند.

هه‌لوه‌راند <بايه‌كه گه‌لاكان>

كار هيز كارتىكراو

لهم رسته يه ي سهر موه دا، كاري هه لوه راند هيز و كارت تيكراوى هه لېزار دووه.
نمونه يه يكي تر: ئيمه دووسبه ي دهچينه سهر چياكه.

دهچين < ئيمه، دووسبه ي، ه سهر چياكه >

كار كارا كات شوين

لهم رسته يه ي سهر موه دا، كاري دهچين كارا و كات و شويني هه لېزار دووه.

پ- بۆچوونى فيلموړ: فيلموړ له سهر متادا چهند كهرسته يه يكي ديار كرد، دواتر يش هه نديك كهرسته ي تری زياد كرد، كه برينين له (كارا، ئامير / هو، ئهمونكار، كار، شوين، بهر كار، كهسى بهر امبر، سهر چاوه، ئامانج).» (سه عيد، ۱۹۹۰: ۶۲) بۆ نمونه: من گوڤار كه م خسته جانتاكه.

خست < من، گوڤار كه، جانتاكه >

كار كارا بهر كار شوين

لهم رسته يه ي سهر موه دا، كاري خست كارا و بهر كار و شويني هه لېزار دووه.

(۳-۳/۲) بۆچوونى كاتز و فودهر: ئهم بۆچوونه له سالى ۱۹۶۳ له لايهن كاتز و فودهر موه هاته كايه موه، كه بووه ياساي سيمانتيكي گوزانه موه، چونكه له سهر بناغه ي ياساكاني گوزانه موه چومسكى دامه زراوه. (لاينز: ۱۹۸۷: ۱۶۶)

لهم بۆ چوونهدا ئه گهر رسته يه ي كه له گهل واقيعدا نه گونجا، ده لئيت ناويزه يه و ئهو رسته يه هه لده بژيريت، كه له هه موويان گونجاوتره. لهم بۆ چوونهدا وشه چهند واتاي هه بيت، ليكيده داته موه، واته چهند واتا هه بيت، ئه مهنده رسته مان ده بيت و به پي ياساي كه و تن هه نديك له و وشانه ده كه ون، بۆ نمونه: نه سرين شيري فروشت.

كاري فروشت شيري هه لېزار دووه، كه بهر كار ه. شير دوو واتاي هه يه، يه كيان شيري خوار دنه موه و ئهو ي تريان شمشيره، به لام شمشير ده كه وي، چونكه نازدار ناوي كچان و گهنجانه يه و سيماي (+مروڤ + هه راش + م) يه. كاري فروشت نازداري هه لېزار دووه، كه كارايه.

لهم رسته دا نه سرين يه ك واتاي هه يه.

شير دوو واتاي هه يه.

فروشت يه ك واتاي هه يه.

كه واته $۱ \times ۲ \times ۲ = ۲$ رسته.

واته ده بيت دوو رسته هه بيت.

(۴-۳/۲) بۆچوونی هالییدی: هالییدی چوار جور کار دهستنیشاندهکات که بریتین له:

1- کاری رووداو- 2- کاری بارگه‌یهن- 3- کاری ره‌وشتی- 4- کاری دهروونی(دزه‌یی:
(2005: 93- 94)

1- کاری رووداو-: ئهو جوره کاره‌یه، که جوولئه‌ی تیدایه و خوکرده و له ژیر
کارپگه‌ری بکه‌ر دایه، تپیه‌رن و بکه‌ر مه‌کی ده‌بیت کارابیت و دهستی له روودانی کاره‌که
هه‌بیت) سه‌رچاوه‌ی پیشوو(92):

بۆ نمونه: نه‌وزاد شووشه‌که‌ی شکاند.

رووداوی شکاند به‌رکارپکی هه‌لبژاردوه، که کاره‌کی به‌سه‌ر جیه‌جیه‌یکریت، که
(شووشه‌که) یه و کارایه‌کیشی هه‌لبژاردوه، که نه‌وزاده.

2- کاری بارگه‌یهن: ئهو جوره کاره جوولئه‌ی تیدا بیت، یان نه‌بیت ئه‌وا خو‌نه‌کرده
و له ژیر دهسه‌لاتی بکه‌ردا نییه و له دوو له‌ت پیکهاتوه، له‌تیکه‌ی به‌زوری (ئاوه‌لئاو
ئاوه‌لکار، یان ناوی بکه‌ره.....) له‌ته‌که‌ی تری کاری دارپژراوه، به‌تایبه‌تی کاری بوون.
(سه‌رچاوه‌ی پیشوو: 93)، یان ئهو کارانه‌ی وه‌ک کاری بوون ره‌فتار ده‌کهن.

بۆ نمونه: کورمه‌که قه‌له‌وه.

کورمه‌که (بارمه‌ند) مو قه‌له‌وه (بار) ه.

بکه‌ر مه‌که هه‌لگه‌ری سه‌فه‌ته‌که‌یه و پیتی ده‌وتتری بارمه‌ند و کاره‌که پیتی ده‌وتتری بار.
بارمه‌که بارمه‌نده‌که‌ی هه‌لبژاردوه.

3- کاری ره‌وشتی: ئهم جوره کاره په‌یوه‌ندی به‌ دهروون و هه‌ست و په‌یبردن و
بیرکرده‌وه هه‌یه و رووداوی تیناکه‌وی. (سه‌رچاوه‌ی پیشوو: 93). ده‌بیت بکه‌ر مرۆف بیت.
لێرهدا بکه‌ر (ئه‌زموونکاره) و کار (دیارده) یه. دیارده‌ش له نێو میشتکی مرۆف دایه.

بۆ نمونه: ئهو حه‌زی له قسه‌یه.

ئهو(ئه‌زموونکاره) و حه‌زی له قسه‌یه (دیارده) یه.

له‌م رسته‌دا دیارده ئه‌زموونکاری هه‌لبژاردوه.

4- کاری دهروونی: ئهو جوره کاره وه‌سفی رووداویکی فیزیکی ده‌کات، که جوولئه‌ی
تیدایه و رووداوه‌که‌ش به‌سه‌ر که‌س تیناپه‌ری. (سه‌رچاوه‌ی پیشوو: 94-93)

لێرهدا بکه‌ر (ره‌وشتکار) مو کارپش(ره‌وشته).

بۆ نمونه له رسته‌ی: کورمه‌که پیکه‌نی.

کورەکه (رەشتکار) مو پیکەنی (رەشتە).

لەم رەستەدا رەشتی (پیکەنی)، رەشتکار (کورەکه) ی هەلبژاروو.

(4-2) پێوانەى واتای کارە دژیهکەکان

ئۆزگۆد لە ساڵی 1957 کتیبیکى بە ناوی *The Meaning of Measurement* (پێوانەى واتا) بڵاوکردەوه، که تیایدا باسی کاریگەری واتا لەسەر چارەسەری دەروونی دەکات (Osgood, 1957:122). ئۆزگۆد لە باسەکەیدا، باسی ئاوملناوه دژیهکەکان دەکات و ھەوت پلەیان بۆ دیاردەکات، من لەژێر کاریگەری ئۆزگۆددا، پێوانەیکەم بۆ کارە دژیهکەکان داناوه و بە ھۆی مۆرفیمی رادە و نەری دە پلەم بۆ دیارکردوون. ئەم بۆچوونە چەندین کاری زمانى کوردی دەگریتەوه بەتایبەتی ئەو کارە لیکرداوانەى که ئاوملناو بەشداری رۆنایان دەکات، واتە لە دوو کاری لیکرداوا، دوو ئاوملناوی دژبەیکە بەشداری رۆنایى کارەکانیان کردبیت. ھەروەھا رادە و مۆرفیمی نەریش رۆلێکی بەرچاوی لەم کردەیه دەبینن. بۆ نموونە، دوو بەرگرووی پەردە، یەکتیکیان کارامیە لە کارەکەیدا و ئەوی تر تازە فیربووه و ھەریەکیان دەیەویت چەند نەخشینک لەسەر پەردەکان ئەنجامدەن. پێوانەکان بەم شێوھە دەبیت:

1- پەردەکەى زۆر زۆر جوانکرد.

2- پەردەکەى زۆر جوانکرد.

3- پەردەکەى کەمێک جوانکرد.

4- پەردەکەى جوانکرد.

5- پەردەکەى جوان نەکرد.

6- پەردەکەى زۆر زۆر ناشیرینکرد.

7- پەردەکەى زۆر ناشیرینکرد.

8- پەردەکەى کەمێک ناشیرینکرد.

9- پەردەکەى ناشیرینکرد.

10- پەردەکەى ناشیرین نەکرد.

نموونەیکەى تر:

1- چایەکە زۆر زۆر شیرین بوو.

2- چایەکە زۆر شیرین بوو.

3- چایەکە کەمێک شیرین بوو.

- 4 - چايەكە شيرين بوو.
- 5- چايەكە شيرين نەبوو.
- 6-چايەكە زۆر زۆر تال بوو.
- 7- چايەكە زۆر تال بوو.
- 8- چايەكە كەمىك تال بوو.
- 9- چايەكە تال بوو.
- 10- چايەكە تال نەبوو.

نمونەيەكى تر:

- 1-ژوورەكەى زۆر زۆر پاككردەوہ.
- 2- ژوورەكەى زۆر پاككردەوہ.
- 3- ژوورەكەى كەمىك پاككردەوہ.
- 4 - ژوورەكەى پاككردەوہ.
- 5- ژوورەكەى پاك نەكردەوہ.
- 6- ژوورەكەى زۆر زۆر پيسكردەوہ.
- 7- ژوورەكەى زۆر پيسكردەوہ.
- 8- ژوورەكەى كەمىك پيسكردەوہ.
- 9- ژوورەكەى پيسكردەوہ.
- 10- ژوورەكەى پيس نەكردەوہ.

لەم نمونانەى سەرەوہدا، ئەم رستانە دژبەيەك دەوہستىن:

- أ- رستانەى يەكەم و شەشەم.
- ب- رستانەى دووہم و حەوتەم.
- ت- رستانەى سىيەم و ھەشتەم.
- ج- رستانەى چوارەم و نۆيەم.
- ح- رستانەى پىنجەم و دەيەم.

ئەنجامەكان:

- 1- لە زمانی كوردیدا، كارە دژیهكەكان، ئەو كارە لێكدراوانەن، كە لە رستەدا ئاوملناو بەشدارى رۆنانیان دەكات.
- 2- رادە بەشدارى رۆنانى رستەكان دەكات و بە ھۆیەو رستەى دژیهك دروستدەبێت.
- 3- مۆرفیمی نەرى بەشدارى رۆنانى رستەكان دەكات و بە ھۆیەو رستەى دژیهك دروستدەبێت.
- 4- رستە دژیهكەكان بریتین لە:
 - ئەو دوو رستەىەى كە دوو مۆرفیمی رادەى تێدايە.
 - ئەو دوو رستەىەى كە مۆرفیمیكى رادەى تێدايە.
 - ئەو دوو رستەىەى كە مۆرفیمیكى نەرى تێدايە.
 - ئەو دوو رستەىەى كە پلەى ئەو ئاوملناوەى بەشدارى رۆنانەكەى كردووە، چەسپىو.

سەرچاوەكان:

- أ-بە زمانی كوردی
- 1- دزەبى، عەبدولواھىد موشىر (2005)، رەھەندى دەروونى لە بواری راگەیاندندا، ھەولێر.
 - 2- سەعید، یوسف شەریف (1990)، دۆخەكانى ژیرموه لای فیلمۆر و ھەندى لایەنى رستەسازى كوردى، نامەى ماستەر، زانكۆى سەلاحەددین، ھەولێر.
 - 3- عەلى، تالیب حوسین (1998)، واتاسازى وشە، نامەى ماستەر، زانكۆى سەلاحەددین، ھەولێر. 3.
 - 4- فەتاح، محەمەد مەعروف (1990)، زمانەوانى، بەغدا.
- ب- بە زمانی فارسی
- 5- اگرادى، ویلیام ویدیگران، (1380 هجری شمسی)، زبان شناسی معاصر، ترجمه علی درزی، جلد دوم، تهران.
 - پ- بە زمانی عەرەبى
 - 6- الحمدانى، موفق (1982)، اللغة و علم النفس، مطابع مديريةية و الكتب للطباعة و النشر، جامعة الموصل.
 - 7- بوننتج، كارل دیتەر (2003)، المدخل الى علم اللغة، ترجمة و تعليق سعيد حسن بحيري، مؤسسة المختار للنشر و التوزيع، جامعة عين الشمس.

۸- عطية، نوال محمد (۱۹۷۵)، علم النفس اللغوي، مكتبة الانجلو المصرية، طبعة/۱، القاهرة.

۹- عمر، احمد مختار (۱۹۸۲)، علم الدلالة، مكتبة دار العروبة للنشر و التوزيع، طبعة /۱، الكويت.

۱۰- لاينز، جون (۱۹۸۷)، اللغة و المعنى و السياق، ترجمة، عباس صادق الوهاب، طبعة /۱، بغداد.

۱۱- يوسف، جمعه سيد (۱۹۹۰)، سيكولوجية اللغة و المرض العقلي، سلسلة علم المعرفة، سلسلة (۱۴۵)، الكويت.

ت- به‌زمانی ئینگلیزی

12 -Fodor,j.D ,(1977) Semantic Theories of Meaning in Generative Linguistics ,Crowell, Newyork.

13 -Osgood ,Charles Egerton ,(1957) The Measurement of Meaning ,publisher- university of Ilinoispress,U.S.A

**“DİL KAFANIN BELASIDIR”
(ORTAK ATASÖZLERİNİN HİKÂYELERİ 8:
FARSİ-KURMANCİ-ZAZAKİ-TÜRKÇE)**
Hasan ÇİFTÇİ

**GUHERÎNA ZIMAN Û TESÎRA WÊ LI SER AXAFTINA ROJANE
DI PÊBENDA KONTAKTA ZIMANAN DE - HERÊMA WANÊ**
M. Zahir ERTEKİN, Zafer AÇAR

“DI”YA KIRPANDINÊ/TEKÎDÊ DI KURMANCÎ DE
Hayreddin KIZIL

**KÛRT HALK HEKİMLİĞİ, TEDAVİ YÖNTEMLERİ
VE OCAKLIK KÜLTÜRÜ: ADIYAMAN ÖRNEĞİ**
Tekin ÇİFÇİ

ŞÊWAZA BERHEMÊN FEQÎYÊ TEYRAN
Perwiz CÎHANÎ

پێوانه‌ی واتای کار به پێی تیوری ئۆزگۆد
د.خه‌سرۆ ئه‌حمه‌د ره‌سول